

ISSN 1563-0307
Индекс 75876; 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

THE JOURNAL

of Psychology & Sociology

№1 (64)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ
№ 1 (64)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Камзанова А.Т., PhD доктор, доцент м.а.
(Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жаманбалаева Ш.Е., ғылыми редактор,
социол. ғ.д., профессор (Қазақстан)
Аймағанбетова О.Х., ғылыми редактордың
орынбасары, психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Әбдірайымова Г.С., социол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)
Мадалиева З.Б., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ахтаева Н.С., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ерментаева А.Р., психол. ғ.д., профессор
(Қазақстан)
Шаукенова З.К., әлеум.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Шеденова Н.У., социол.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Дүйсенбеков Д.Д., психол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Серікжанова С.С., PhD докторы, доцент м.а.
(Қазақстан)

Бурханова Д.К., PhD доктор, доцент (Қазақстан)
Колева Ирина (Koleva Irina), педагог. ғ.д.,
профессор (Болгария)

Балихар Сангера, PhD доктор, профессор
(Ұлыбритания)

Виктор Агаджанян, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Фей Сан, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Гаутам Н. Ядама, PhD докторы, профессор
(АҚШ)

Ечевская О.Г., социол.ғ.к., доцент (Ресей)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тохниязов Р., докторант (Қазақстан)

Психология және әлеуметтану сериясы журналының негізгі тақырыптары – теориялық, эксперименттік және практикалық-қолданбалы сипаттағы өзекті психологиялық, әлеуметтік-психологиялық жұмыстар, сонымен қатар әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс саласындағы жұмыстар

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдана
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 11806

Басуға 30.03.2018 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 15,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс № 1384. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-бөлім
ПСИХОЛОГИЯ

Раздел 1
ПСИХОЛОГИЯ

Section 1
PSYCHOLOGY

Aymaganbetova O.H.¹, Ganieva Sh.², Adilova E.T.³, Bimaganbetova Zh.T.⁴

¹Doctor of Psychology, Professor of the Department of General and Applied Psychology, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alnara25@mail.ru

²lecturer of the Department of Psychology of the «Turan» University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: shahinur.ganieva@mail.ru

³senior lecturer of the Department of General and Applied Psychology, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: elnura.adilova@mail.ru

⁴Candidate of Philology, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

**THE INTERRELATION
OF EMOTIONAL COMBUSTION WITH PERSONAL FEATURES
(on the example of employees of the fire service of the Republic of Kazakhstan)**

This article is devoted to an empirical study of the relationship between emotional burnout and personal characteristics of employees of the fire service of the Republic of Kazakhstan. The work of the employees of the firefighting service of the CoES of the Republic of Kazakhstan refers to the types of professional activity, the distinguishing feature of which is a constant confrontation with the danger. The methodological basis of the study was the three-component model of Maslach & Jackson. In modern scientific understanding, the specificity and uniqueness of the burnout syndrome is related to the symptoms of emotional exhaustion, depersonalization (cynicism) and reduction of personal achievements. Also, burnout includes a number of symptoms manifested in the cognitive and motivational spheres of the individual, in behavior and physical condition – common for these symptoms is their maladaptiveness. The purpose of the study was to study the relationship between emotional burnout and personal characteristics of employees of the fire service of the Republic of Kazakhstan. Methods of research – Maslach Burnout questionnaire, R. McCrae and P. Costa five-factor personal questionnaire and Tomsk G.V. Zalewskirigidity questionnaire (short TRQZ). The results of the study revealed a low level of emotional burnout in firefighters, the formation of individual burn-out phases. It is established that 43% of firefighters have a high level of reduction of professional achievements. The profile of the qualities necessary for fire department work is defined – adaptability, ability to work in a team, self-control, moderate rigidity. The results obtained can be used for professional selection and social and psychological support of personnel.

Key words: personal characteristics of firefighters, emotional burnout, stressful impact, social and psychological support.

Аймағанбетова О.Х.¹, Ғаниева Ш.², Адилова Э.Т.³, Бимағанбетова Ж.Т.⁴

¹психология ғылымдарының докторы, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alnara25@mail.ru

²«Тұран» университеті психология кафедрасының оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shahinur.ganieva@mail.ru

³жалпы және қолданбалы психология кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: elnura.adilova@mail.ru

⁴филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

**Эмоциялық жанудың жеке ерекшеліктермен байланысы
(Қазақстан Республикасының өрт сөндіру қызметінің қызметкерлері мысалында)**

Бұл мақала Қазақстан Республикасының өрт сөндіру қызметі қызметкерлерінің эмоциялық жануы мен жеке ерекшеліктері арасындағы қарым-қатынасты эмпирикалық зерттеуге арналған, ҚР ТЖК өрт сөндіру қызметі қызметкерлерінің еңбегі қауіп-қатермен үнемі ұшырасатын

кәсіби қызмет түрлеріне жатады. Зерттеудің әдіснамалық негізі Маслач пен Джексонның үш компоненттік моделі арқылы жүрді. Заманауи ғылыми түсініктерде жану синдромының спецификасы мен ерекшелігі эмоциялық сарқылудың симптомдарына, деперсонализация (цинизмге) және жеке жетістіктерге байланысты. Сонымен қатар жанудың адамның когнитивтік және мотивациялық салаларында көрініс табуы, мінез-құлқы мен физикалық жағдайында пайда болатын бірқатар белгілері бар. Зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасының өртке қарсы қызметі қызметкерлерінің эмоциялық күйзелісі мен жеке сипаттамалары арасындағы қатынасты зерттеу болды. Зерттеудің әдістері – Жану сауалнамасы (күю) Маслач (ағылшын тілінде Maslach-BurnoutInventory, қысқартылған MBI), бесфакторлы жеке сауалнама Р. МакКрае мен П. Коста және томск ригидті сауалнамасы Г.В. Залевский (сокр. ТОРЗ). Зерттеу нәтижелері өрт сөндірушілерде эмоциялық жанудың төмен деңгейін, жекелеген күйік фазаларын қалыптастыруды анықтады. Өрт сөндірушілердің 43% кәсіптік жетістіктер деңгейінің төмендеуіне ие екендігі анықталды. Өрт бөлімі жұмысына қажетті қасиеттер – бейімделу қабілеті, командада жұмыс істеу қабілеті, өзін-өзі бақылау, қалыпты қатаңдық. Алынған нәтижелер кадрларды кәсіби іріктеу және әлеуметтік-психологиялық қолдау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: өрт сөндірушілердің жеке ерекшеліктері, эмоциялық жану, стресстік әсер, әлеуметтік және психологиялық қолдау.

Аймаганбетова О.Х.¹, Ганиева Ш.², Адилова Э.Т.³, Бимаганбетова Ж.Т.⁴

¹доктор психологических наук, профессор кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alnara25@mail.ru

²преподаватель кафедры психологии Университета «Тұран», Казахстан, г. Алматы, e-mail: shahinur.ganieva@mail.ru

³ст.преподаватель кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: elnura.adilova@mail.ru

⁴кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: z.bimagambetova@inbox.ru

Взаимосвязь эмоционального выгорания с личностными особенностями (на примере сотрудников противопожарной службы Республики Казахстан)

Данная статья посвящена эмпирическому исследованию взаимосвязи эмоционального выгорания с личностными особенностями у сотрудников противопожарной службы РК. Труд сотрудников противопожарной службы КЧС РК относится к видам профессиональной деятельности, отличительной особенностью которой является постоянное столкновение с опасностью. Методологическим основанием исследования выступила трехкомпонентная модель Maslach&Jackson. В современном научном понимании специфичность и уникальность синдрома выгорания заключаются в связанности симптомов эмоционального истощения, деперсонализации (цинизма) и редукции личных достижений. Также к выгоранию относят целый ряд симптомов, проявляющихся в когнитивной и мотивационной сферах личности, в поведении и физическом состоянии – общим для этих симптомов является их дезадаптивность. Цель исследования состояла в изучении взаимосвязи эмоционального выгорания с личностными особенностями сотрудников противопожарной службы РК. Методы исследования – Опросник выгорания (перегорания) Маслач, пятифакторный личностный опросник Р. МакКрае и П. Коста и томский опросник ригидности Г.В. Залевского (сокр. ТОРЗ). По результатам исследования был выявлен низкий уровень эмоционального выгорания у пожарных, сформированность отдельных фаз выгорания, а у 43% наблюдается высокий уровень редукции профессиональных достижений. Определен профиль качеств, необходимых для работы пожарным – адаптивность, умение работать в команде, самоконтроль, умеренная ригидность. Полученные результаты могут использоваться при проведении профессионального отбора и социально-психологическом сопровождении личного состава.

Ключевые слова: личностные особенности пожарных, эмоциональное выгорание, стрессовое воздействие, социально-психологическое сопровождение.

Introduction

In recent years, the problems of organizing social and psychological support in the service of the Committee of Emergency Situations, in particular, in firefighting, are becoming increasingly important in our country. Today 422 fire departments of the

state fire service are engaged in fire protection in Kazakhstan (Tolegenova, 2014; Tolegenova, 2007).

As we know, the profession of firefighters is one of the most dangerous occupations characterized by constant traumatic situations occurring under extreme conditions, connected with risk to life, time deficit. Professional activities of firefighters

are also associated with great physical and mental stress caused by the responsibility for life and health of people. So, according to the report «About the results of the activities of civil protection bodies for 2016», the fire extinguishing service of the RK 13,517 trips to fires were committed, to incineration cases, which are not recorded as fires – 27,301 trips (Bakirova, 2012).

Constant stressful actions and a constant readiness for risk lead to serious stresses on the adaptive capabilities of the body to constantly acting sources of stress.

Such pronounced psychotraumatic factors that constantly accompany firefighters in the course of their professional activities lead to physical and psychoemotional fatigue. In connection with what is especially relevant is the study of emotional burnout of firefighters and their connection with personal characteristics.

Formulation of the problem

The complexity of researching the problem of emotional burnout of employees of fire departments of the CoES of the Republic of Kazakhstan is largely determined by the fact that these services are closed structures. Despite the presence of a regular psychologist unit and the need for psychological support, they are not ready to interact with psychologists and, especially, to external assessments of the professional competence of specialists (Ivkina, 2016). Nevertheless, it is these structures of the CoES that need the organization of social and psychological support, the introduction of modern technologies for psychological support and support of professional activities of firefighters, and educate employees about the importance and need for timely receipt of psychological assistance (Shevchenko, 2013).

Purpose of the study

The aim of the study is to study the relationship between emotional burnout and personal characteristics of employees of the fire service of the Republic of Kazakhstan.

In the course of the study, 3 main targets for diagnosis were identified:

1) *Emotional burnout*:

- emotional exhaustion
- depersonalization
- reduction of professionalism (Vodopyanova, 2008)

2) *Stiffness*:

- general rigidity
- actual rigidity
- sensitive rigidity
- installation rigidity
- stiffness as a condition
- premorbid rigidity (Khromov, 2000)

3) *Fundamental factors*:

- extra version – introversion
- attachment – Isolation
- self-control-impulsivity
- emotionality – restraint
- expressiveness – practicality (Workshop on the psychology of personality: Teaching-methodical manual, 2006).

Methodology and methods of research

As a research methodology, the three-component of Maslach & Jackson (Maslach, Jackson, 2001) model was chosen. In modern scientific understanding, the specificity and uniqueness of the burnout syndrome is related to the symptoms of emotional exhaustion, depersonalization (cynicism) and reduction of personal achievements. Also, burnout includes a number of symptoms manifested in the cognitive and motivational spheres of the individual, in behavior and physical condition – common for these symptoms is their maladaptiveness.

A.V. Boldyrev, T.A. Boldyreva (2015) in the course of a large-scale study (more than 600 respondents) identified the main markers of emotional burnout:

1. The object of labor loses its appeal.
2. The behavior of a specialist does not depend on the characteristics of professional interaction, there is a detachment from the relations in the team.
3. Personal happiness, emotional comfort are taken out of work, profession (Boldyrev, 2015).

N.I. Vlach (Vlach, 2015) among external factors of risk of emotional exhaustion and decrease in professional activity allocates such markers as:

1. Tense emotional activity.
2. Destabilizing organization of activities: fuzzy organization and planning of work, lack of equipment, poorly structured and vague information, presence of «bureaucratic noise» in it.
3. Increased responsibility for the performed functions.
4. An unfortunate psychological atmosphere is determined by the potential conflictuality of interactions «vertically» (in the «leader-subordinate» system) and «horizontally» (in the «colleague-colleague» system).

5. Psychologically difficult contingent (Vlach, 2015).

These methods were used In conducting an applied empirical study: The survey of combustion (burning out) by Maslach Burnout Inventory, shortly (MBI) (Vodopyanova, 2009), five-factor personal survey by P.Mac Kray and P.Kosta (Khromov, 2000), Tomsk survey of rigidity G.V. Zalevsky (short. TRQZ) (Workshop on the psychology of personality: Teaching-methodical manual, 2006).

Modern studies of the relationship between the state of mental burnout and individual personal characteristics in firefighters pointed to such determinants as fatigue and detachment (Basinska, Wiciak, 2012); weak control over emotions (Bakirova, 2012); (Dobson, Choi1, Schnall1, Israel1, Baker, 2011); emotional intelligence (Couper, 2013); depression (Bianchi, Schonfeld, Laurent, 2015); (Schonfeld, Bianchi, 2016), neuroticism, depressiveness, shyness; emotional lability (Karamova, Khusainova, 2016); insufficient formation of Ozna self (Molchanova, Kuznecov, 2016).

When conducting the applied empirical study, the following methods were used: Maslach Burnout Inventory (MBI) (Maslach, Jackson, 2001), R. McCrae and P. Costa five-factor personal questionnaire (Khromov, 2000) and Tomsk G., Zalewski A. rigidity questionnaire (short TRQZ) (Workshop on the psychology of personality: Teaching-methodical manual, 2006).

The group of methods for quantitative and qualitative data processing included descriptive statistics, correlation analysis (tau-b Kendall), and the interpretation method.

Main part

The total sample size of the survey participants included 65 firefighters of the State Firefighting Service of the Republic of Kazakhstan (Almaty) males, aged 19 to 49 (mean age 31 years) with a professional experience of six months to 23 years (8 years of average work experience). 32% of firefighters have higher education, 68% have secondary education, 57% of firefighters are not married, 42% are married, 1% are divorced. 74% of the chosen ones are Kazakhs, 20% are Uighurs, 6% are from other ethnic groups (Russians, Uzbeks, Tatars).

Analysis of the average values of the indicators on the S. Maslach questionnaire of emotional burnout showed a low level of severity of indicators (see Fig.1): «emotional exhaustion» – Xsr. = 10.6 (low level L), «depersonalization» – Xsr. = 3.6 (low level L); «Reduction of professionalism» – Xsr. = 31.3 (mean level of M). Thus, the emotional burnout of firefighters is at a low level, changes are noted in violation of the degree of satisfaction of firefighters as a person, as a professional, which leads to a decrease in professional motivation and a tendency to relieve themselves from responsibility.

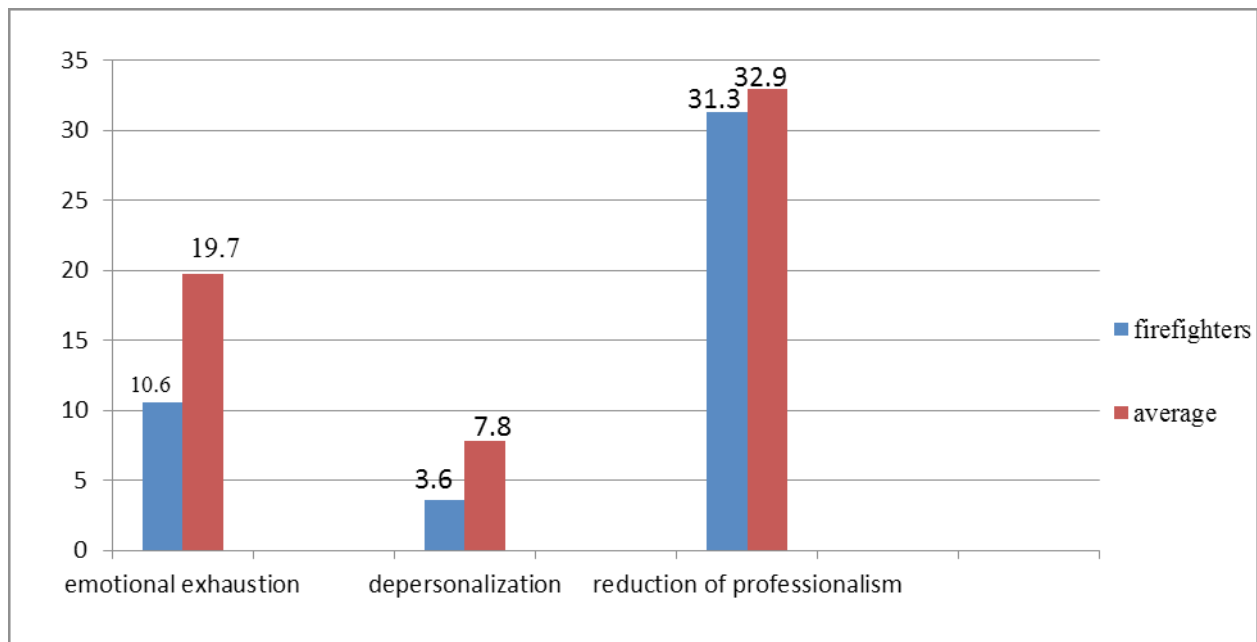

Figure 1 – Level of emotional burnout of firefighters

The results of our study do not coincide with the results of similar studies of recent years (Koshmarova, 2014; Pavlova, 2014; Molchanova,

2016), according to which firefighters experience an average and pronounced state of mental burnout (Koshkarov, 2014; Pavlova, 2014; Leonova, 2001).

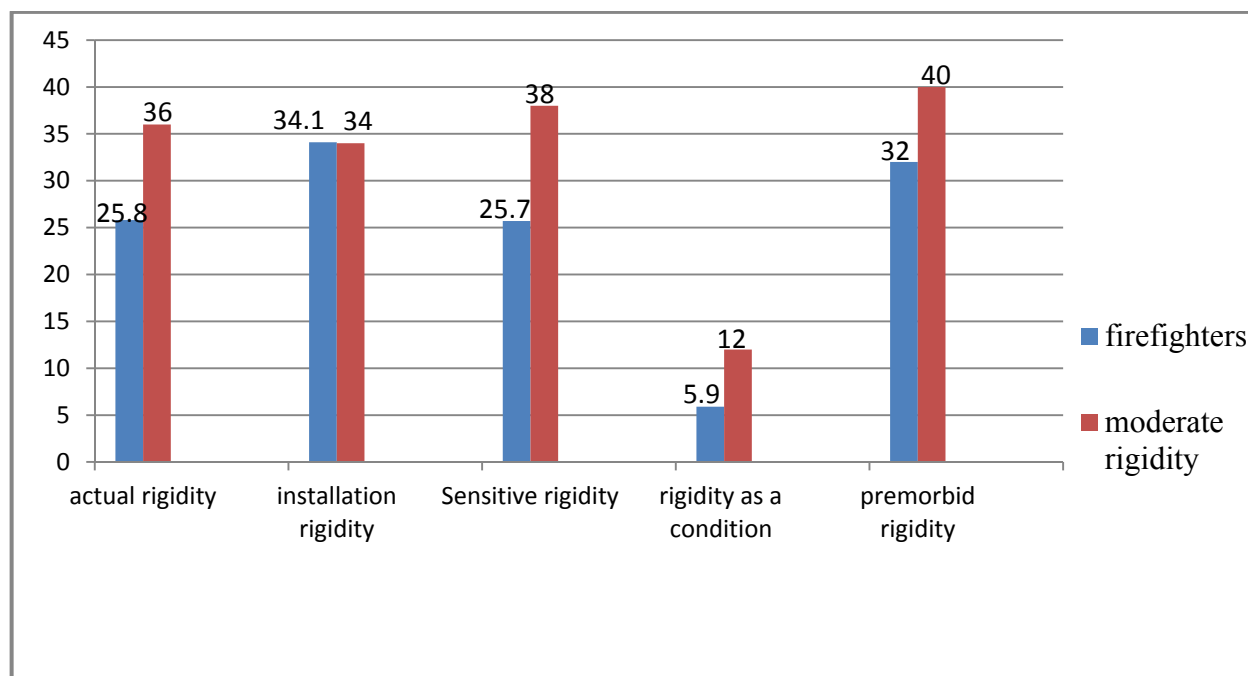

Figure 2 – Level of firefighters' rigidity

Assessment of firefighters' rigidity was carried out with the help of the Tomsk Zalevsky rigidity questionnaire, who showed a moderate severity of the symptomatic rigidity: $X_{av.} = 119.2$ (see Figure 2): «actual rigidity» $X_p = 25.8$ (moderate level of rigidity), «set rigidity» $X_{sr} = 34.1$ (moderate level of rigidity, 57% high level of rigidity), «sensitive rigidity» $X_{sr} = 25.7$ (moderate level of rigidity), «stiffness as a condition» $X_r = 5.9$ (low rigidity) and «premorbid rigidity» $X_r = 32.2$ (moderate level of rigidity).

As we can see, according to the set rigidity, the indices are slightly higher than the norm; however, attention is drawn to the fact that 57% have a high level of rigidity.

The evaluation of the fundamental factors was carried out using the R. McCrae and P. Costa five-factor personal questionnaire. The profile obtained in the course of the study shows (see Fig.3): «Extroversion – Introversion» $X_p = 52.4$ (high level), «Attachment – Isolation» $X_p = 57.4$ (high

level), «Self-control-Impulsiveness» $X_{sr} = 59.1$ (high), «Emotionality – Restraint» $X_p = 37.6$ (low) and «Expressiveness – Practicality» $X_{dr} = 49.5$ (medium level).

Thus, firefighters are characterized by sociability, optimism, positive attitude towards people, conscientiousness, responsibility, self-sufficiency, realism and a moderate interest for the new, so called changes.

The correlation analysis of emotional burnout relationships with personal characteristics of the employees of the fire service of the RK is presented in Table 1 – with aspects of rigidity and five personal factors.

As can be seen from the data presented in Table 1, highly significant correlation relationships between the positive and negative directionality of the moderate, medium and strong degree of severity between emotional burnout and personal characteristics of the employees of the fire service of the Republic of Kazakhstan were revealed.

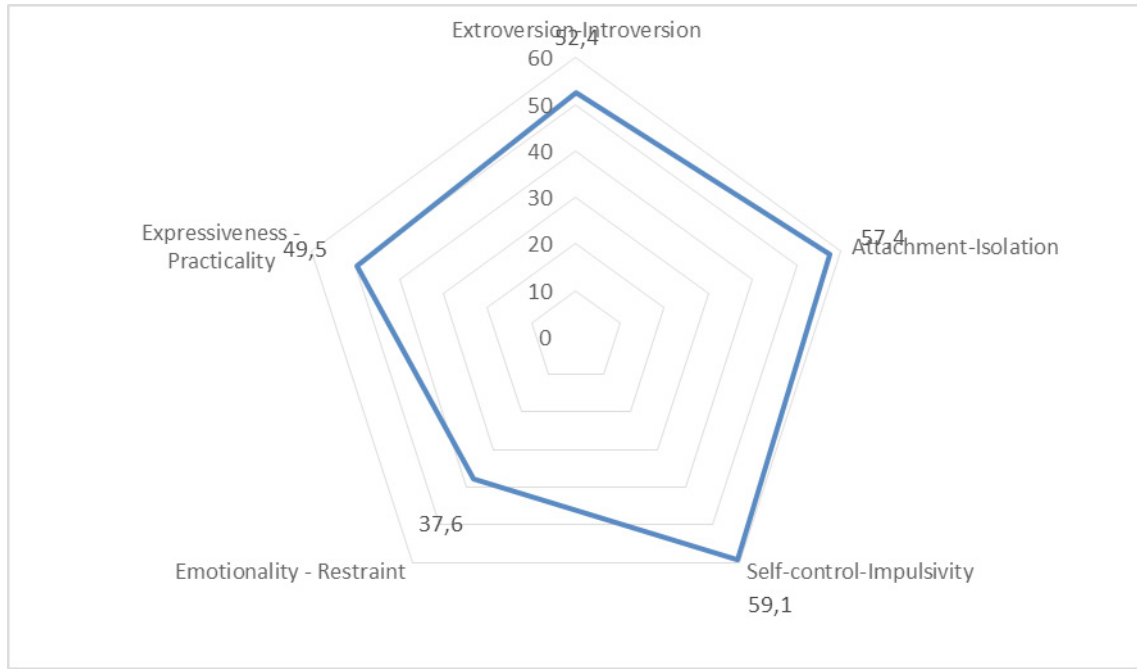

Figure 3 – Profile of the main personal factors of firefighters

Table 1 – The relationship of emotional burnout to personal characteristics of employees of the fire service of the Republic of Kazakhstan

	Emotional exhaustion	Depersonalization	Reduction of professionalism
Generalrigidity	0,314**	0,179*	
Currentrigidity		0,173*	
Sensitiverigidity	0,176*		
Constrainedrigidity			0,183*
Rigidityas a condition		0,225*	
Premorbidrigidity	0,222**		
Attachment – Isolation		-0,356**	0,229**
Self-control-Impulsivity		-0,182*	0,164*
Emotionality – Restraint	0,184*		

Note: * – statistical significance for $p \leq 0.05$;
 ** – statistical significance for $p \leq 0.001$.

«Emotional exhaustion» is associated with four positive correlations with such personality traits as «general rigidity» ($r=0.314^{**}$), «sensitive rigidity» ($r=0.176^{*}$), «premorbid rigidity» ($r=.222^{**}$) and «emotionality -retainability» ($r=0.184^{*}$). That is, the expressiveness of firefighters such qualities as weak control of emotions, fear of a new one, difficulties in the situation of changes, pedantry,

obsession will contribute to the development of a decrease in tonus, increased mental exhaustion, affective lability in the course of professional activity. These indicators are important to take into account at the stage of training firefighters and their selection in the team, since premorbid rigidity is set by the basic personality traits and is not subject to psychological correction.

«Depersonalization» is associated with 5 correlations of personality traits: 3 positive correlations with total rigidity «(r = 0.179 *)», actual rigidity «(r = 0.173 *) and» rigidity as a state «(r = 0.225 **) and 2 negative correlations «attachment-isolation» (r = -0,356 **) and «self-control-impulsiveness» (r = -0,182 *).

That is, the expressiveness of firefighters such qualities as pedantry, obsession, inability to change opinions, attitudes, propensities in stress to react with fixed patterns of behavior, independence, isolation, low self-control behavior will form a negative and cynical attitude to work.

«Reduction of professionalism» is associated with three positive correlations with such personal characteristics as «set rigidity» (r = 0,183 *), «attachment-isolation» (r = 0,229 **), «self-control-impulsiveness» (r = 0.164 *).

That is, the expressiveness of firefighters such qualities as a pronounced attitude toward non-acceptance of new, independence, independence, isolation, inclination to rash acts and low self-control will help to reduce professional motivation, increase negativism in terms of official duties, a tendency to relieve responsibility and avoid work first psychologically, and then physically.

As we can see, the profile of the qualities necessary for firefighters' work includes – adaptability, teamwork, self-control, moderate rigidity.

Thus, the symptoms of emotional burnout are related to the personal characteristics of firefighters. The lack or inadequate development of professionally important psychological qualities contributes to the formation of the syndrome of emotional burnout and a decrease in the

effectiveness of professional activity of specialists in extreme conditions.

Conclusion

The study of the relationship between emotional burnout and personal characteristics of employees of the fire service of the RK made it possible to formulate the following conclusions:

1. Weak control of emotions, fear of the new, difficulties in the situation of change, pedantry, obsession with firefighters leads to a decrease in tone, increased mental exhaustion and affective lability.

2. Pedantry, obsession, inability to change opinion, attitudes, propensity to react in response to fixed patterns of behavior, independence, isolation, firefighters' low self-control of behavior form a negative and cynical attitude to work.

3. The installation of non-acceptance of new, independence, isolation, a tendency to rash actions and firefighters 'low self-control helps to reduce professional motivation, increase negativism in relation to official duties, a tendency to relieve themselves from responsibility.

4. The profile of the qualities necessary for firefighters' work is defined: adaptability, ability to work in a team, self-control, moderate rigidity.

The obtained results of the research can be used in the practice of psychological support for personnel in the professional selection and training of firefighters, as well as in the development of a program of social and psychological support for firefighters in overcoming and preventing the negative consequences of occupational stress and emotional burnout.

Литература

- 1 Бакирова Р. С. Особенности эмоционально-волевой сферы личности сотрудников МЧС на этапе поступления в реабилитационный центр // КПЖ. – 2012. – № 5-6 (95). – С. 119-126.
- 2 Basinska B.A., Wiciak I. Fatigue and professional burnout in police officers and firefighters // Internal Security. – 2012. – № 4 (2). – P. 267
- 3 Баробанова М.В. Изучение психологического содержания синдрома «эмоционального сгорания» // Вестник МГУ. – Сер.14. Психология. – 2000. – №1. – 291с.
- 4 Bianchi R., Schonfeld I.S., Laurent E. (2015). Burnout -depression over lap: a review // Clin Psychol Rev. – 2015. – №36. – P. 28-41.
- 5 Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – М.: Наука, 2004. –154 с.
- 6 Болдырев. А.В., Болдырева Т.А., Тхоржевская Л.В. Маркеры эмоционального выгорания в семантическом пространстве личности // Прикладная юридическая психология. – 2015. – №1. – С. 81-89.
- 7 Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. – СПб.: Питер, 2008. – 345 с.
- 8 Водопьянова Н.Е. Психическое выгорание у менеджеров и его преодоление // В сб.: Психология менеджмента: Учебник для вузов / Под ред. Г.С. Никифорова. – 2е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 639 с.
- 9 Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. – СПб.: Питер, 2009. – С. 90-93.

- 10 Влах Н.И. Эмоциональное выгорание у представителей «помогающих» профессий // Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология». – 2015. – №1. – С. 96–103.
- 11 Влах Н.И. Модель психологической помощи представителям «помогающих» профессий при эмоциональном выгорании // Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология». – 2015. – № 4. – С. 24–30.
- 12 Dobson M., Choi B.K., Schnall P., Israel L., Baker D. Surface Acting and Deep Acting: Emotional Labor and Burnout in Firefighters // Work and Stress Conference. May 2011. Orlando Florida. Retrieved from <http://unhealthywork.org/emotionallabor/emotional-labor/>
- 13 Ивкина М. В., Архангельская А. Н., Rogoznaya E. V. Игнатов Н. Г., Гуревич К. Г., Самусенков О. И., Осадченко И.В. Факторы риска развития заболеваний у лиц пожарной службы // Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – 2016. – № 2. – С. 126-131.
- 14 Карамова Э. И., Хусаинова Л. И. Проявления эмоционального выгорания у пожарных с разными личностными особенностями // Символ науки. – 2016. – №11- 4. – С. 164-168.
- 15 Couper G. E. Heroes at risk: an overview of how emotional intelligence can reduce death and injury for firefighters. Second International Conference on Emerging Research Paradigms in Business and Social Sciences (ERPSS), At Dubai, UAE, Volume: 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/267624419_HEROES_AT_RISK_An_Overview_of_How_Emotional_Intelligence_Can_Reduce_Death_and_Injury_for_Firefighters
- 16 Кошкаров В. С. Факторы риска и модель формирования эмоционального выгорания сотрудников пожарных частей МЧС России: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2014. – 26 с.
- 17 Леонова А.Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2001.– №11.– С. 2-16.
- 18 Maslach C., Jackson S. E. MBI: Maslach burnout inventory. – Los Angeles: Palo Alto. – 2001. – P. 256-272.
- 19 Молчанова Л.Н., Кузнецова А.А. Саморегуляция состояния психического выгорания пожарных Государственной противопожарной службы МЧС России // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2016. – № 2(37). URL: <http://mprj.ru>
- 20 О результатах деятельности органов гражданской защиты за 2016 год. Retrieved from <http://emer.gov.kz/ru/deyatelnost/otchety/37312-o-rezultatakh-deyatelnosti-organov-grazhdanskoj-zashchity-za-2016-god>
- 21 Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии. Эмпирические исследования // Психологический журнал. – 2001.– №1.– С.16-21.
- 22 Орёл В.Е., Рукавишников А.А. Исследование влияния факторов рабочей среды на феномен психического выгорания в профессиях социальной сферы // Социальная психология XXI век. – Ярославль. – 2003. – Т. 2. – С. 164-167.
- 23 Павлова Е. В. Исследование взаимосвязи эмоционального выгорания, посттравматического стрессового расстройства и социальной фрустрированности пожарных-спасателей // Теория и практика общественного развития. – 2014. – №2. – С. 126-129.
- 24 Практикум по психологии личности: Учебно-методическое пособие. – Саратов: Научная книга; Пенза: ПГПУ им. В.Г. Белинского, 2006. – 357 с.
- 25 Schonfeld I.S., Bianchi R. Burnout in firefighters: A word on methodology// Occupational Medicine. – 2016. – № 66. – P. 79–81.
- 26 Толегенова А.А., Наурзалина Д.Г., Аманкелды С.Г. Эмоциональное выгорание как фактор деформации ценностно – смысловой сферы личности в условиях экстремальных ситуаций. – Алматы: КазНУ, 2014. – С. 213 с.
- 27 Толегенова А.А., Джакупов С.М., Мэттьюс Дж, Кустубаева А.М. Эмоциональный интеллект: общее понятие и его роль в жизни человека // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2007. – № 4 (23). – С. 58-61.
- 28 Хромов А.Б. Пятифакторный опросник личности: Учебно-методическое пособие. – Курган: Изд-во Курганского гос. Университета, 2000. – 240 с.
- 29 Шевченко Т. И., Макарова Н. В., Бохан Т. Г. Стрессоустойчивость специалистов опасных профессий МЧС России// Вестник Томского гос. ун-та. – 2013. – № 69. – С. 164-167.
- 30 Юдич Ю. А. К проблеме профессиональной деформации// Журнал прикладной психологии. – 2008. – № 2. – С. 17–23.

References

- 1 Bakirova R.S. (2012) Osobnosti emotsional'no-volevoy sfery lichnosti sotrudnikov MCHS na etape postupleniya v reabilitatsionnyy tsentr [Features of the emotional-volitional sphere of the personality of the employees of the Ministry of Emergency Situations at the stage of entering the rehabilitation center]. CSW KPZH, no 5-6 (95), pp. 119-126.
- 2 Basinska B.A., Wiciak I. (2012) Fatigue and professional burnout in police officers and firefighters. Internal Security, no 4 (2), pp. 267.
- 3 Barobanova M.V. (2000) Izucheniye psikhologicheskogo soderzhaniya sindroma «emotsional'nogo sgoraniya» [Study of the psychological content of the syndrome of «emotional combustion»]. Bulletin of the Moscow State University, vol.14, psychology, no 1, pp. 291.
- 5 Bianchi R., Schonfeld I.S., Laurent E. (2015). Burnout – depression overlap: a review. Clin Psychol Rev, pp. 36, 28–41.
- 6 Boyko V.V. (2004) Energiya emotsiy v obshchenii: vzglyad na sebya i na drugikh [The energy of emotions in communication: a view of oneself and others]. M.: Nauka, pp. 154.
- 7 Boldyrev A.V., Boldyreva T.A., Tkhorzhvskaya L.V. (2015) Markery emotsional'nogo vygoraniya v semanticheskom prostanstve lichnosti [Markers of emotional burnout in the semantic space of personality]. Applied legal psychology, no 1, pp. 81-89.

- 8 Couper G.E. (2013) Heroes at Risk: an overview of how emotional intelligence can reduce death and injury for firefighters. Second International Conference on Emerging Research Paradigms in Business and Social Sciences (ERPSS), At Dubai, UAE, Volume: 1. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/267624419_HEROES_AT_RISK_An_Overview_of_How_Emotional_Intelligence_Can_Reduce_Death_and_Injury_for_Firefighters
- 9 Vodop'yanova N.Ye., Starchenkova Ye.S. (2008) Sindrom vygoraniya: diagnostika i profilaktika [Burnout Syndrome: Diagnosis and Prevention]. St. Petersburg: Peter, pp. 345.
- 10 Vodop'yanova N.Ye. (2004) Psikhicheskoye vygoraniye u menedzherov i yego preodoleniye [Mental burning out of managers and overcoming it]. In: Psychology of Management: A Textbook for Universities, St. Petersburg, Peter, pp. 639.
- 11 Vodop'yanova N.Ye. (2009) Psikhodiagnostika stressa [Psychodiagnostics of stress]. St. Petersburg: Peter, pp. 90-93.
- 12 Vlach N.I. (2015) Emotsional'noye vygoraniye u predstaviteley «pomogayushchikh» professiy [Emotional burnout in representatives of «helping» professions]. Herald of YUUrGU, Series Psychology, no 1, pp. 96-103.
- 13 Vlach N.I. (2015) Model' psikhologicheskoy pomoshchi predstavityam «pomogayushchikh» professiy pri emotsional'nom vygoranii [A model of psychological help to representatives of «helping» professions with emotional burnout]. Herald of YUUrGU, Series Psychology, no 4, pp.24–30.
- 14 Dobson M., Choi B.K., Schnell R., Israel L., Baker D. (2011) Surface Acting and Deep Acting: Emotional Labor and Burnout in Firefighters, Work and Stress Conference. May 2011. Orlando Florida. Retrieved from <http://unhealthywork.org/emotional-labor/emotional-labor/>
- 15 Ivkina M.V., Arkhangel'skaya A.N., Rogoznaya Ye.V., Ignatov N.G., Gurevich K.G., Samusenkov O.I., Osadchenko I.V. (2016) Faktory riska razvitiya zabolevaniy u lits pozhar moy sluzhby [Risk factors for the development of diseases in fire service people]. Bulletin of the Smolensk State Medical Academy, no 2, pp. 126-131.
- 16 Karamova E.I., Khusainova L.I. (2016) Proyavleniya emotsional'nogo vygoraniya u pozhar nykh s raznymi lichnostnyimi osobennostyami [Manifestations of emotional burnout in firefighters with different personal characteristics]. A symbol of science, no 11-4, pp.164-168.
- 17 Koshkarov V.S. (2014). Faktory riska i model' formirovaniya emotsional'nogo vygoraniya sotrudnikov pozhar nykh chastey MCHS Rossii [Risk factors and model of emotional burnout of fire department employees EMERCOM of Russia]: dis. ... cand. psychol. Sciences, St. Petersburg, pp.23.
- 18 Leonova A.B. (2001) Osnovnyye podkhody k izucheniyu professional'nogo stressa [Basic approaches to the study of occupational stress]. Bulletin of psychosocial and correctional-rehabilitation work, no 11, pp. 2-16.
- 19 Maslach C., Jackson S.E. (2001) MBI: Maslach burnout inventory. Los Angeles: Palo Alto, pp. 256-272.
- 20 Molchanova L.N., Kuznetsova A.A. (2016) Samoregulyatsiya sostoyaniya psikhicheskogo vygoraniya pozhar nykh Gosudarstvennoy protivopozhar moy sluzhby MCHS Rossii [Self-regulation of the state of mental burnout of firefighters of the State Fire Service of the Ministry of Emergency Situations of Russia]. Medical psychology in Russia: electron. sci. journal, no 2 (37). Retrieved from: http://mprj.ru//rezultatakh_deyatelnosti_organov_grazhdanskoj_zashchity_za_2016_god. [About the results of the activities of civil protection bodies for 2016]. Retrieved from <http://emer.gov.kz/en/deyatelnost/otchety/37312-o-rezultatakh-deyatelnosti-organov-grazhdanskoj-zashchity-za-2016-god.>
- 21 Orel V.Ye. (2001) Fenomen «vygoraniya» v zarubezhnoy psikhologii. Empiricheskiye issledovaniya [The phenomenon of «burnout» in foreign psychology. Empirical research]. Psychological journal, no1, pp.16-21.
- 22 Orol V.Ye., Rukavishnikov A.A. (2003) Issledovaniye vliyaniya faktorov rabochey sredy na fenomen psikhicheskogo vygoraniya v professiyakh sotsial'noy sfery [Investigation of the influence of factors of the working environment on the phenomenon of mental burnout in the professions of the social sphere]. Social psychology XXI century. – Yaroslavl, vol.2, pp. 164-167.
- 23 Pavlova Ye.V. (2014) Issledovaniye vzaimosvyazi emotsional'nogo vygoraniya, posttravmaticheskogo stressovogo rasstroystva i sotsial'noy frustrirovannosti pozhar nykh-spasateley [Investigation of the relationship between emotional burnout, post-traumatic stress disorder and social frustration of firefighters-rescuers]. Theory and practice of social development, no 2, pp.126-129.
- 24 Praktikum po psikhologii lichnosti: Uchebno-metodicheskoye posobiye (2006) [Workshop on the psychology of personality: Teaching-methodical manual]. Saratov: The scientific book; Penza: PSPU them V.G Belinsky, pp.357.
- 25 Schonfeld I.S., Bianchi R. (2016) Burnout in firefighters: A word on methodology. Occupational Medicine, no 66, pp.79–81.
- 26 Tolegenova A.A., Naurzalina D.G., Amankeldy S.G. (2014) Emotsional'noye vygoraniye kak faktor deformatsii tsennostno – smyslovoy sfery lichnosti v usloviyakh ekstremal'nykh situatsiy [Emotional intelligence: the general concept and its role in human life]. Almaty: KazNU, 2014, pp. 213-215.
- 27 Tolegenova A.A., Dzhakupov S.M., Mett'yus Dzh, Kustubayeva A.M. (2007) Emotsional'nyy intellekt: obshcheye ponyatiye i yego rol' v zhizni cheloveka [Emotional intelligence: the general concept and its role in human life]. Bulletin of KazNU. Series of Psychology and Sociology, no 4 (23), pp. 58-61.
- 28 Khromov A.B. (2000) Pyatifaktorny oprosnik lichnosti: Uchebno-metodicheskoye posobiye [Questionnaire of the Person: Teaching-methodical manual]. Kurgan: Publishing house of the Kurgan state University, pp. 240.
- 29 Shevchenko T.I., Makarova N.V., Bokhan T.G. (2013) Stressoustoychivost' spetsialistov opasnykh professiy MCHS Rossii [Stress-resistance of specialists of dangerous occupations of the Ministry of Emergency Situations of Russia]. Bulletin of the Tomsk University, no 3, pp. 164-167.
- 30 Yudchits YU. A. (2008) K probleme professional'noy deformatsii. [To the problem of professional deformation]. Journal of Applied Psychology, no 2, pp. 17-23.

Барабанова Е.И.¹, Дергачёва Е.В.², Мацкевич И.К.³, Стельмах С.А.⁴

¹кандидат психологических наук, доцент, e-mail: anb777@yandex.ru

²кандидат психологических наук, доцент, e-mail: eugenia735@mail.ru

³кандидат психологических наук, доцент ВАК, профессор, e-mail: imatskevich@mail.ru

⁴кандидат психологических наук, доцент ВАК, e-mail: stelmah_svetlana@mail.ru

Восточно-Казахстанский Государственный университет им. С.Аманжолова,
Казахстан, г. Усть-Каменогорск

**СПЕЦИФИКА ПРОВЕДЕНИЯ ИНТЕРВЬЮ
ДЛЯ ОЦЕНКИ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ПОДРОСТКОВ
В КОНФЛИКТЕ С ЗАКОНОМ**

Статья систематизирует накопленный опыт проведения интервью для оценки психического здоровья подростков в конфликте с законом. Психическое здоровье подростков рассматривается как базовое условие развития и благополучия. Дети в конфликте с законом традиционно рассматриваются как угроза обществу, планируется социальная изоляция и стигматизация. Однако, международная практика работы с детьми в конфликте с законом предлагает пересмотреть данный подход и оценить условия, при которых конфликт с законом стал возможен. Большую роль в данном подходе занимает проблема оценки потребностей и нужд ребенка. Психическое здоровье как базовое основание оценки занимает значимое место. Принимая во внимание роль оценки психического здоровья для решения вопросов о дальнейшей судьбе ребенка, рисков повторных конфликтов с законом, планирование реабилитационных и восстановительных программ, становится актуальным вопрос о методах и условиях получения данных о психическом здоровье. Объясняется роль стратегий укрепления психического здоровья несовершеннолетних, вовлеченных в систему правосудия, как способ улучшения детских социальных навыков, изменения поведения и привлечения их семьи в планы лечения и образования. Авторами рассмотрена специфика проведения комплексной оценки психического здоровья среди подростков в конфликте с законом для выявления наилучших форм вмешательства. Обоснована методология исследования, особенности подготовки опросника для интервью. Обозначены специфические моменты организации интервью и обучения интервьюеров. На основе проведенного исследования авторами предлагаются мероприятия, которые будут способствовать получению помощи подростками в сфере психического здоровья.

Ключевые слова: психическая оценка, психическое здоровье, помощь, вмешательство, интервью, подростки в конфликте с законом.

Barabanova Y.I.¹, Dergachyova Y.V.², Matskevich I.K.³, Stelmakh S.A.⁴

¹Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, e-mail: anb777@yandex.ru

²Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, e-mail: eugenia735@mail.ru

³Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor, e-mail: imatskevich@mail.ru

⁴Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the HAC, e-mail: stelmah_svetlana@mail.ru
Sarsen Amanzholov East Kazakhstan State University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

**Specificity of conducting interviews for the mental health
of adolescents in conflict with the law**

The article systematizes the accumulated experience of conducting interviews for the mental health of adolescents in conflict with the law. Mental health of adolescents is considered as a basic condition for development and well-being. Children in conflict with the law are traditionally regarded as a threat to society, social isolation and stigma are planned. However, the international practice of working with

children in conflict with the law suggests revising this approach and assessing the conditions under which conflict with the law became possible. A big role in this approach is the problem of assessing the needs and needs of the child. Mental health, as the basic basis of evaluation, occupies a significant place. Taking into account the role of the assessment of mental health to address issues of the child's future fate, the risks of repeated conflicts with the law, planning of rehabilitation and rehabilitation programs, the question of methods and conditions for obtaining data on mental health becomes urgent. The role of mental health promotion strategies for minors involved in the justice system is explained as a way to improve children's social skills, change behavior and involve their families in treatment and education plans. The authors examined the specifics of conducting a comprehensive assessment of mental health among adolescents in conflict with the law to identify the best forms of intervention. The methodology of the study, the features of preparing the questionnaire for the interview, is substantiated. Specific moments of organization of interviews and training of interviewers are indicated. Based on the study, the authors suggest activities that will help to get teenagers help in the field of mental health.

Key words: mental assessment, mental health, help, intervention, interview, adolescents in conflict with the law.

Барабанова Е.И.¹, Дергачёва Е.В.², Мацкевич И.К.³, Стельмах С.А.⁴

¹психология ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: anb777@yandex.ru

²психология ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: eugenia735@mail.ru

³психология ғылымдарының кандидаты, ЖАК доценті, профессоры, e-mail: imatskevich@mail.ru

⁴психология ғылымдарының кандидаты, ЖАК доценті, e-mail: stelmah_svetlana@mail.ru

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Қазақстан, Өскемен қ.

Заңмен қақтығыстағы жеткіншектердің психикалық денсаулықтарын бағалауда интервью жүргізудің ерекшеліктері

Заңмен шиеленісі бар жеткіншектердің психологиялық жағдайын бағалау үшін сұхбаттар өткізу тәжірибесін осы мақала жүйелейді. Жеткіншектің психологиялық жағдайы оның дамуы мен жетілуінің негізі деп қарастырылады. Заңмен шиеленісі бар жеткіншектер әдетте қоғамға қауіпті деп қарастырылады, әлеуметтік оқшаулау және стигматизмдеу жоспарланады. Алайда, заңмен шиеленісі бар жеткіншектермен жұмыстың халықаралық практикасы бұл жеткіншектердің заңмен не үшін шиеленіске түскен жағдайын анықтап, бағалауды, қайта қарауды ұсынады. Бұл жағдайда баланың қажеттіліктері мен мұқтаждықтарын бағалау проблемасы үлкен рөл алады. Баланың психологиялық жағдайы – негізгі бағалау сияқты маңызды орын алады. Баланың психологиялық жағдайын бағалау рөлін ескере отырып, алдағы өмірі, заңмен қайта шиеленіске түсу қауіпі, оңалту және қайта қалпына келтіруді жоспарлау туралы мәселелерді шешу үшін психологиялық жағдайы туралы мәліметтерді алу әдістері мен жағдайлары туралы мәселе өзекті болып келеді. Әділ сот жүйесіне тартылған кәмелеттік жасқа толмағандардың психологиялық жағдайын нығайту стратегиясының рөлі – баланың әлеуметтік дағдыларын жақсарту, мінез-құлықтарын өзгерту және олардың отбасыларын емделу мен білім алуға тарту тәсілі деп түсіндіріледі. Авторлармен араласудың ең жақсы формаларын анықтау үшін заңмен шиеленіске түскен жеткіншектердің психологиялық жағдайына кешенді бағалау жүргізудің спецификасы қарастырылды. Сұхбат алуға сауалнаманы дайындау ерекшеліктерін зерттеу методологиясы негізделді. Сұхбатты ұйымдастыру мен сұхбат алушыларды дайындаудың ерекше сәттері анықталды. Өткізілген зерттеу негізінде, авторлармен жеткіншектердің психологиялық жағдайлары саласында көмек алуға жәрдемдесетін шаралар ұсынылды.

Түйін сөздер: психикалық бағалау, психикалық денсаулық, көмек, әсер ету, интервью, заңмен қақтығыстағы жеткіншектер.

Введение

В статье впервые описана специфика проведения интервью с подростками в конфликте с законом по оценке их психического здоровья через специально разработанный опросник. В рамках исследования предприняты усилия по охвату интервью всех подростков в конфликте с законом Восточно-Казахстанской области. В связи с этим прописана методология исследования, специфика

организации интервью, особенности подготовки опросников и интервьюеров, проведение интервью и алгоритм дальнейшей помощи и содействия.

Психическое здоровье – это не только отсутствие психических расстройств, это неотъемлемая часть здоровья, которая определяется рядом социально-экономических, биологических и относящихся к окружающей среде факторов. Для укрепления психического здоровья существуют

эффективные по стоимости межсекторальные стратегии и мероприятия общественного здравоохранения.

В Уставе Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) говорится о том, что здоровье является состоянием полного физического, душевного и социального благополучия, а не только отсутствием болезней и физических дефектов (ВОЗ, 2015). Психическое здоровье – это состояние благополучия, в котором человек реализует свои способности, может противостоять обычным жизненным стрессам, продуктивно работать и вносить вклад в свое сообщество. В этом позитивном смысле психическое здоровье является основой благополучия человека и эффективного функционирования сообщества.

Психическое здоровье и благополучие имеют важнейшее значение для нашей коллективной и индивидуальной способности в качестве разумных существ мыслить, проявлять эмоции, общаться друг с другом, зарабатывать себе на пропитание и получать удовольствие от жизни. Учитывая этот факт, укрепление, защита и восстановление психического здоровья могут восприниматься индивидуумами, сообществами и содружествами во всем мире как действия, имеющие жизненно важное значение.

Ребенок, находящийся в конфликте с законом, находится в трудной жизненной ситуации. Это не состояние благополучия, а, следовательно, мы можем говорить о необходимости физической, психологической и социальной поддержки. Понимание психического здоровья ребенка, оценка и восстановление психического здоровья ребенка позволят не только оказать актуальную помощь, но и снизить риски рецидива.

Различные исследования (Германия, Франция, США, Россия, Великобритания) показывают, что от 40 до 60% детей в конфликте с законом имеют проблемы с психическими здоровьем. ВОЗ утверждает, что психическое благополучие является основополагающим для хорошего качества жизни: счастливые и уверенные в себе подростки, вероятнее всего, вырастают в счастливых и уверенных в себе взрослых, которые, в свою очередь, способствуют здоровью и благополучию народов. К сожалению, согласно ВОЗ, во всем мире 10-20% детей и подростков испытывают психические расстройства (ВОЗ, 2015).

Материал и методы

Подавляющее большинство всех психических заболеваний начинаются в детском и

подростковом возрасте и происходят частично вследствие нерешенного стресса, кризисов и травматических переживаний, полученных в раннем детстве, которые взаимодействуют с биологическими и экологическими детерминантами. Согласно результатам исследования ЮНИСЕФ и МЗСР РК, депрессия является одним из наиболее распространенных проблем психического здоровья казахстанских подростков (ЮНИСЕФ, 2014).

Согласно международным исследовательским данным, поддерживаемым Организацией Объединённых Наций, большинство детей и молодежи в исправительных учреждениях страдают от одного или нескольких психических расстройств, однако потребности такой молодежи в лечении и реабилитации часто остаются неудовлетворенными. Так, в 2002 году исследование, проведенное в США, показало, что две трети задержанных несовершеннолетних мальчиков и три четверти девочек имели одно или несколько психических расстройств. Данные другого западного исследования 2011 года показали, что 57% серьезных подростков-преступников соответствовали критериям, по крайней мере, одной проблемы психического здоровья (аффективные, тревожные расстройства, дефицит внимания/гиперактивность или расстройства, вызванные употреблением наркотических веществ) (Е.Г. Дозорцева, 2011), (Е.Г. Дозорцева, 2010).

Депрессия является одним из наиболее распространенных психических расстройств, 25% заключенных молодых людей показали умеренную депрессию, тогда как 22% – тяжелую депрессию. Распространенность деструктивных поведенческих расстройств среди молодежи в системах правосудия в отношении несовершеннолетних, по различным данным, составляет от 30% до 50% (Е.Г. Дозорцева, 2010).

Стратегии укрепления психического здоровья несовершеннолетних, вовлеченных в систему правосудия, и основанные на комплексном подходе, улучшают детские социальные навыки, изменяют поведение и привлекают их семьи в планы лечения и образования. Стратегии раннего выявления проблем психического здоровья, оценки, направления и лечения представляют собой ключевой компонент укрепления психического здоровья несовершеннолетних правонарушителей и должны быть особым образом сфокусированы на наличии сопутствующего употребления/злоупотребления наркотическими веществами. Поскольку многие дети с нарушениями психического здоровья, как правило, со-

вершают незначительные, ненасильственные преступления, они должны быть выведены из системы правосудия по делам несовершеннолетних и направлены во всецелые общинные службы и службы поддержки.

Психическая оценка состояния здоровья несовершеннолетних правонарушителей помогает определить, как система может решать свои потребности в лечении. Другой важной целью оценки психического здоровья является решение правовых вопросов, связанных с компетентностью несовершеннолетнего понять арбитражный процесс, участвовать и принимать решения в рамках этого процесса.

Доступ к услугам по укреплению психического здоровья является важной частью комплексного подхода к удовлетворению потребностей в области охраны психического здоровья несовершеннолетних правонарушителей. Без соответствующего лечения многие дети более уязвимы к поведению, подталкивающему их на повторное преступление.

Исследование для оценки нужд подростков в конфликте с законом в услугах по укреплению психического здоровья было запланировано в соответствии с Основным планом операций Правительства Республики Казахстан и Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ) на 2016-2020 годы и Рабочим планом на 2016-2017 годы, направленного на достижения результата «Повышение качества схем дивергенции, пробации и реабилитации детей, находящихся в процессе отправления правосудия» (ЮНИСЕФ, 2016). Результаты исследования позволили выявить уровень распространения проблем психического здоровья среди подростков в конфликте с законом и меры, необходимые для оказания им своевременной и квалифицированной помощи, для дальнейшего совершенствования процесса реабилитации и реинтеграции несовершеннолетних правонарушителей в общество.

Методология проекта

Исследование было нацелено на проведение комплексной оценки проблем психического здоровья среди подростков в конфликте с законом для выявления наилучших форм лечения и вмешательств. Поскольку имеется мало эпидемиологических данных в отношении несовершеннолетних правонарушителей в Казахстане, необходим сбор данных по психическому здоровью подростков, находящихся в конфликте с

законом. Это пилотное (экспериментальное) исследование позволило снять важные показания и дало полезную информацию по разработке единых стратегий для использования валидных (действенных) и надежных методов скрининга, оценки, лечения и вмешательств в системе оказания услуг для детей в конфликте с законом в Казахстане.

Основными задачами исследования явились:

- выявление детей в конфликте с законом, которые могут быть подвержены риску проблем психического здоровья и/или суицидального поведения;

- разработка рекомендаций для понимания подростка и планирования помощи и интервенции;

- перенаправление подростков в конфликте с законом, нуждающихся в услугах по охране психического здоровья, для оказания соответствующей помощи и интервенции.

В рамках исследования были предприняты усилия по охвату всех подростков в конфликте с законом Восточно-Казахстанской области, однако некоторые отдаленные сельские населенные пункты не включены в исследование, в связи с проблемой географического доступа (не включены около 20 детей).

Охвачены следующие категории подростков в конфликте с законом:

- условно осужденные, осужденные к привлечению к общественным работам, осужденные к исправительным работам, иным видам наказаний, не связанных с лишением свободы, а также получившие отсрочку отбывания наказания или отсрочку исполнения приговора;

- осужденные за совершение преступления небольшой или средней тяжести и освобожденные судом от наказания с применением принудительных мер воспитательного воздействия;

- освобожденные от уголовной ответственности или наказания за совершение уголовных правонарушений на основании пунктов 3), 4), 9), 10) и 12) части первой статьи 35 или статьи 36 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан, 2018), в том числе вследствие акта амнистии или помилования;

- безнадзорные и беспризорные;

- не посещающие по неуважительным причинам общеобразовательные учебные заведения;

- совершившие административные правонарушения в течение года два и более раз.

Особенности подготовки опросника для интервью

Методом исследования послужило интервью по заранее подготовленному опроснику, составленному профессором Марко Саркьяпоне, который является Генеральным секретарем секции суицидологии Всемирной психиатрической ассоциации, сопредседателем секции суицидологии и предотвращения суицида Ассоциации европейских психиатров, доктором медицины, психиатром и психоаналитиком, адъюнкт-профессором Университета Молизе (ЮНИСЕФ, 2014).

Инструмент оценки основан на международных научных источниках, которые утверждают, что наиболее распространенными проблемами психического здоровья среди несовершеннолетних правонарушителей являются поведенческие расстройства, расстройства настроения, тревожные состояния и злоупотребление психоактивными веществами; при этом психотические расстройства встречаются очень редко. Кроме того, исследованы психологические аспекты, обычно связанные с преступным поведением, такие как антиобщественные личностные черты, импульсивность и агрессивность. Учитывая, что несовершеннолетние правонарушители подвергаются высокому риску суицидального поведения, будут оценены мысли или поведение, связанные с самоповреждением.

Далее проведена процедура внутрикультурного переноса переведенного на русский язык опросника на казахоязычную популяцию. С этой целью специалисты в области преподавания психологических дисциплин на казахском языке осуществили следующую процедуру:

- 1) первый специалист перевел текст опросника с русского языка на казахский язык;
- 2) второй специалист осуществил обратный перевод с казахского языка на русский;
- 3) специалистами было проведено сравнение двух русских вариантов для того, чтобы определить, не исказилась ли смысловая составляющая вопросов и суждений;
- 4) была проведена процедура корректировки казахского варианта опросника.

При этом соблюдались следующие правила:

- переводы текстов документов с русского на казахский и с казахского на русский языки должны были быть точными и полными,
- перевод должен соответствовать нормам и правилам литературного казахского, русского языков, а также казахской и русской психолого-педагогической терминологии; должна была со-

блюдена правильность с точки зрения грамматики и пунктуации;

- при переводе русского текста задача заключалась в передаче смысла, а не в дословном переводе текста. Важно было найти в языке перевода (казахском) смысловые эквиваленты, а не подбирать слова из словаря;

- редактирование и унификация терминологии текста и приведение его к единому стилю изложения.

Далее была проведена независимая оценка вопросов в контексте культуральной приемлемости. С этой целью анкеты были предоставлены четырем независимым экспертам – двое из которых анализировали русский вариант опросника, а двое казахский вариант. Результатом явилось написание научно-этической экспертизы. Экспертами был поставлен ряд существенных вопросов и даны рекомендации, которые были учтены при оформлении окончательной формы опросника.

В частности, эксперты предложили градацию ответов: «весьма вероятно», «скорее всего», «вряд ли», «маловероятно» заменить на следующие возможные варианты ответов: «да», «скорее да», «вряд ли», «нет», так как для подростков будет сложно определить разницу в степени проявления оцениваемого поведения с учетом предложенных вариантов и, тем самым, отделить их друг от друга.

Ряд вопросов было предложено переформулировать для однозначного понимания их подростками.

Кроме этого, необходимо отметить, что на этапе экспертизы опросник состоял из 16 пунктов, предполагающих выбор одного или нескольких вариантов ответов. Вопросы представлены в виде суждений, с которыми нужно согласиться/не согласиться. Ряд заданий представлены в виде шкалы с предложенной градацией ответов.

Инструмент оценки основан на международных научных источниках, которые выделяют наиболее распространенные проблемы психического здоровья среди детей в конфликте с законом: поведенческие расстройства, расстройства настроения, тревожные состояния и злоупотребление психоактивными веществами; при этом психотические расстройства встречаются очень редко. Кроме того, есть вопросы, направленные на исследование психологических аспектов, обычно связанных с преступным поведением, такие как антиобщественные личностные черты, импульсивность и агрессивность. Учитывая,

что несовершеннолетние правонарушители подвергаются высокому риску суицидального поведения, необходимо тщательно оценить мысли или поведение, связанные с самоповреждением (Ian Kelleher, 2012), (Maria Virginia G. Aguilar, 2016.), (Jazz Robson Sharyn Graham Davies, 2016).

Эксперты предложили дополнительно ввести вопросы, связанные с определением фактора социально-психологической адаптации.

В качестве обоснования приводятся аргументы о том, что, если рассмотреть психические расстройства у несовершеннолетних правонарушителей, беспризорных и безнадзорных в контексте их социального функционирования, то есть смысл проанализировать аномальное поведение подростков в общемедицинском контексте адаптационных/дезадаптационных состояний. Подобный подход в психиатрии использовал В.Я. Семке, который предложил выделять состояния психической адаптации (относительно стабильные состояния, в рамках которых индивид успешно функционирует в условиях меняющейся социальной и биологической среды) и состояния психической дезадаптации (относительно стабильные симптомокомплексы, соответствующие, как правило, регистру пограничных расстройств, формирующиеся в течение 6 месяцев и более, с преобладанием астенических, дистимических и аффективных, вегетативно-пароксизмальных, дисмнестически-когнитивных форм и аномальных личностных реакций, сопровождающихся характерными паттернами реагирования) (В.Я. Семке, 2011). Обычно большинство исследователей (В.А. Гиляровский, О.В. Кербиков, D. Zink, Ю.А. Александровский и др., рассматривают дезадаптацию как состояние, предшествующее формированию собственно психопатологических симптомов и синдромов «нервная демобилизация» у В.А. Гиляровского, «преклинические состояния» у В.Ц. Королева, «компоненты синдромов» у В. К. Смирнова «адаптационные нарушения» в DSM-III-R и др., либо как патогенетические звенья в развитии патологических состояний, знаменующие переход от скрытых, латентных к острым, клиническим проявлениям психического расстройства (Ю.А. Александровский, 2006), (В.А. Гиляровский, 1954).

В связи с этим было предложено ввести вопросы, связанные с:

- оценкой ребенком условий жизни;
- оценкой материального достатка;
- оценкой своего положения в школе/колледже;

- оценкой своих возможностей в обучении;
- оценкой жизни вне школы;
- оценкой безопасности в своем районе;
- оценкой себя, своих друзей, оценка школы/колледжа, оценка своего свободного времени и в целом мира вокруг себя.

Таким образом, окончательная форма опросника состояла из 29 вопросов, из которых ряд вопросов состоял из закрытой формы с возможным вариантом свободного ответа, а часть вопросов была построена по типу шкалирования.

Далее, опросник на русском и казахском языках был подвергнут пилотажной апробации. Проведена проверка культурной и смысловой однозначности вопросов и формулировок. Пилотажную выборку составили 40 испытуемых подросткового возраста – 20 русскоязычных и 20 казахоязычных. Перед пилотажной выборкой были поставлены задачи, касающиеся как процедуры проведения, так и содержания самих формулировок. В частности, с респондентами пилотажной выборки обсуждались следующие вопросы:

- понятность и недвусмысленность поставленных вопросов;
- удобство заполнения формы ответов;
- использование в формулировке только тех слов, которые соответствуют возрасту респондента;
- отсутствие слов с двойным отрицанием;
- избегание предубежденности и использование «пристрастных» вопросов;
- соответствует ли смысл вопроса и его содержание компетентности и информированности опрашиваемых, уровню их обыденных представлений, житейской практики;
- является ли вопрос достаточным для получения необходимой информации, не нужно ли добавить контрольные вопросы;
- соответствие предлагаемых вариантов ответов языку и системе опрашиваемых, уровню их информированности;
- соответствует ли выбор шкал (четырёх-, семи-, одиннадцатиточечной) сформулированному вопросу;

В результате пилотажного исследования с помощью коммуникации между интервьюером и респондентом были улучшены формулировки вопросов и снята неоднозначность понимания ряда понятий.

Для фиксации результатов интервью был предложен протокол исследования.

Специфика организации интервью

Психологическое исследование подростков в конфликте с законом по оценке психического

здоровья имеет ряд особенностей. Так, при установлении контакта с подростком очень важно учитывать особенности подросткового возраста – тенденцию к самостоятельности, чувство «Я». Большинству подростков свойственны такие противоречивые психологические особенности, как чувствительность, ранимость, тревожность, сочетающиеся с конфликтностью, вспыльчивостью, агрессивностью к общественным нормам.

Подростки в конфликте с законом чаще живут в неблагополучных семьях, в близком окружении которых много «криминальных» личностей (родственников или друзей), либо живут с бабушками/дедушками, в Домах юношества.

Спокойное, уважительное отношение к подростку – важный фактор, обеспечивающий его сотрудничество в ходе исследования. Так, например, при предъявлении опросника важно быть уверенным, что подросток понимает значение вопроса полностью: в противном случае результаты будут недостоверны. Кроме того, на достоверность полученных данных влияет и общий уровень социального развития подростка, его осведомленность о социальных явлениях и пр.

Для формирования списка детей, находящихся в конфликте с законом, в рамках исследования были направлены письма в Акимат ВКО, руководству Департамента внутренних дел и местной полицейской службы ДВД ВКО, с объяснением цели исследования, определения специалистов ювенальной полиции, которые будут курировать данный вопрос и для организации исследования смогут предоставить данные о количестве детей в конфликте с законом в Восточном Казахстане (состоящих на учете в Полиции по делам несовершеннолетних (ПДН)).

В исследовании приняли участие подростки из 4-х городов и 15 районов. Общее число детей, с которыми проведено интервью, – 520 человек. Число принятых интервью – 511.

Был разработан проект совместного плана по реализации исследования оценки нужд подростков в конфликте с законом и услугах по укреплению психического здоровья. В нем определены ответственные в учреждениях и лица от местных органов власти в ВКО, составлены график интервью, кодировочный список несовершеннолетних, состоящих на учете в полиции, собраны согласия законных представителей несовершеннолетних на проведение интервью.

Также были определены сферы ответственности участников в рамках совместного плана:

– управление внутренней политики Акимата Восточно-Казахстанской области – общая коор-

динация исследования от имени Акимата Восточно-Казахстанской области;

– молодежные ресурсные центры (МРЦ) под руководством областного МРЦ – оказание поддержки интервьюерам в организации и проведении интервью несовершеннолетних;

– управление здравоохранения ВКО, Центр поддержки семьи и детства Акимата г. Усть-Каменогорска и исследовательская команда ВКГУ им. С. Аманжолова – разработка и утверждение алгоритма оказания помощи несовершеннолетним с обеспечением конфиденциальности ребенка в его наилучших интересах.

Алгоритм включал следующие действия:

– назначение ответственного клинического психолога и психиатра для оказания помощи несовершеннолетним группы риска при наличии острых проблем психического здоровья;

– передача информации координатору исследования от ВКГУ им. С. Аманжолова и в Центр поддержки семьи и детства г. Усть-Каменогорска о случае выявления несовершеннолетнего с острыми признаками проблем психического здоровья, требующих срочной помощи (например, наличие суицидальных мыслей, высокие уровни тревожно-депрессивных состояний, расстройств мышления, травматических переживаний, случаи жестокого обращения с ребенком и т.д.);

– организация диагностическо-лечебной помощи и сопровождение несовершеннолетних, нуждающихся в срочной помощи и поддержке;

– ювенальная полиция МПС ВКО и исследовательская команда ВКГУ им. С. Аманжолова;

– составление списка несовершеннолетних и помощь в организации проведения интервью с получением согласия законных представителей несовершеннолетних;

– разработка и использование единой системы кодирования личных данных;

– получение письменного согласия законных представителей несовершеннолетних на участие ребенка в исследовании (согласно специальной форме исследования);

– информирование несовершеннолетних и их законных представителей о времени и месте проведения интервью. Ребенок и семья должны иметь возможность выбора места для проведения интервью (школа, или другое место по желанию подростка и/или его семьи).

Интервьюеры в районах и городах несут ответственность за работу с детьми в конфликте с законом по обеспечению того, чтобы родители были информированы об исследовании путем заполнения формы согласия, разрешающую их

детям участвовать в исследовании, а также соблюдения всех этических норм при проведении контактного интервью с подростком.

Для получения осведомленного согласия интервьюеры используют понятный участникам исследования язык. Осведомленное согласие соответствующим образом документируется, лично подписывается законными представителями (родителем/опекуном). Форма информированного согласия включает следующую информацию: цель проекта, краткое описание, персональные данные и защиту конфиденциальности, риски и преимущества, которые может вызвать участие в исследовании, юридическое имя и контакты обработчика данных, право субъекта на отказ. Объясняясь на понятном для участников языке, интервьюеры информируют их о сути исследования. Они сообщают, что участники по желанию могут согласиться или отказаться от участия в исследовании, излагают различные аспекты, интересующие будущих участников и их родителей.

Таким образом, предложены методы по защите анонимности данных. Для обеспечения конфиденциальности разработан стандартизированный метод кодирования всех исследований. Соответствие между идентификационными кодами и именами субъектов было создано с использованием кодировочных листов. Никто, кроме интервьюеров и Координатора, которые собрали данные, не имели доступа к этим листам.

Связь между идентификационным кодом и частными данными (например, именем подростка) была создана только для случаев, если подростку требовалась дополнительная клиническая оценка специалистом по психическому здоровью.

Уникальный код включал следующие данные: номер района ВКО, наименование группы профилактического учета, индивидуальный номер ребенка. Вышеуказанные цифры разделены чертой дроби. Эти же идентификационные номера использовались в процессе ввода данных для обеспечения того, что никакие идентификаторы не прикрепляются к данным.

Подготовка интервьюеров

Сбор полевых данных для исследования (интервью с подростками в конфликте с законом) проводился в основном студентами и магистрантами специальности психологии и дефектологии Восточно-Казахстанского государственного университета имени С. Аманжолова, под руководством преподавателей, опытных супервизоров в

сфере исследовательской работы, практической диагностики и интервьюирования.

Был проведен предварительный отбор интервьюеров для обучения и сбора данных. Важными для этого выступили следующие критерии: мотивация для проведения интервью с подростками, наличие компетенций в коммуникативной сфере, в том числе умение устанавливать контакт, вести беседу, быть гибкими и тактичными, важным также было ответственное отношение к деятельности. Были также учтены компетенции в знании двух языков – казахского и русского. Студенты, которые владели лишь русским языком, в дальнейшем проводили интервью в паре с интервьюером, владеющим государственным языком. Это необходимо было предусмотреть для тех случаев, когда респондентам легче изъясняться на своем родном языке. Такая работа позволяла также второму интервьюеру выступить в качестве ассистента и фиксировать результаты оценки.

Студенты и магистранты, выступившие в качестве интервьюеров, прошли предварительное обучение на семинаре-тренинге с участием международного эксперта Марко Саркьяпоне. Общее число участников тренинга интервьюеров – 35 человек. Они ознакомились с формой и содержанием опросника, спецификой проведения, получили ответы на вопросы, связанные с возможными поведенческими стратегиями при возникновении различных ситуаций во взаимодействии с подростками или с родителями при получении от них согласия на проведение интервью с ребенком и объяснении цели и т.п.

Обучение также включало в себя теоретическую часть, обеспечивающую ключевую информацию и знания, и интерактивную часть, в которой участники тестировали и совершенствовали свои навыки посредством практических упражнений, таких как ролевые игры и обсуждение клинических случаев.

Тренинг охватывал следующие темы:

- проблемы психического здоровья и суицидальность среди подростков;
- психопатология подростка в конфликте с законом;
- проведение комплексной оценки;
- варианты вмешательства и лечения;
- индивидуальный план действий.

Среди рабочих моментов стоит отметить следующие: проведен полевой сбор данных; организованы проезд, командировочные расходы, расходы на связь интервьюеров; оплачены услуги интервьюеров, работа супервизиров. Также

был собран пакет информированных согласий родителей.

Таким образом, эффективными формами работы с целевой группой проекта стали семинар-тренинг для интервьюеров, супервизорская поддержка интервьюеров, индивидуальные интервью.

Однако, следует отметить и трудности, которые возникли в ходе исследования.

Прежде всего, это добровольный приход подростков на интервью. Многие подростки не доходили до места, где их ждали интервьюеры, сбегали или уходили по своим делам. Ряд подростков всячески игнорировали даже слова инспекторов, которые их курировали.

Некоторые родители, которые жили на территории садовых обществ, не могли даже дать информацию о месте нахождения своего ребенка (либо были в нетрезвом виде, либо отвечали «где-то бегает»). Многие семьи меняли адрес проживания, т.к. не имели постоянного места жительства, что также осложняло связь с данными семьями и подростками.

Учитывая профессиональную загруженность, ночные смены инспекторов по делам несовершеннолетних, интервьюеры самостоятельно пытались связываться с подростками и их семьями, что не всегда приводило к положительному результату, так как чаще получали отказ. Поэтому продуктивнее происходила работа при слаженном взаимодействии интервьюера, деятельности администрации района/города, инспектора ПДН.

Проведение интервью

Интервью – это метод получения информации от человека в ходе очной беседы, согласно которому интервьюер задает вопросы, руководствуясь определенной целью и определенной коммуникативной тактикой (последовательность, форма постановки вопросов и т.п.). Для получения одного и того же объема информации при использовании метода интервью исследователь должен затратить больше времени и средств, чем при анкетировании. Дополнительных затрат требуют здесь подбор и обучение интервьюеров, контроль качества их работы. Вместе с тем расширяются возможности повышения надежности собираемых данных за счет уменьшения числа не ответивших и ошибок при заполнении опросников.

Во время проведения контактного интервью подросткам была объяснена процедура и цель исследования, высказана мотивирующая инструкция о том, что полученные результаты

могут способствовать лучшему пониманию ситуации и оказанию более целенаправленной помощи. Интервьюеры устанавливали доверительный контакт, во время которого в свободной беседе определялись социально-демографические характеристики (возраст, пол, состав домохозяйства, образование / занятость); семейная история преступности у родителей и братьев и сестер; поведение родителей; криминальная история, включая текущее и предыдущее преступление и тип решения принятого судебного решения по ним. Некоторая часть подростков охотно делилась информацией о своей личной жизни, они нуждались в эмоциональной поддержке. Все вопросы интервью задавались в устной форме. Участие интервьюера позволило максимально приспособить вопросы бланка-интервью к возможностям отвечающего. При этом, у подростка была возможность параллельно читать вопросы и варианты ответов. Это необходимо было для того, чтобы добиться от подростка лучшего понимания вопросов и вариантов ответов. В случае непонимания подростком смысла вопросов, затруднений, связанных с припоминанием событий, интервьюер мог тактично прийти ему на помощь: пояснить формулировку, задать дополнительные вопросы.

Все интервью проводились на казахском и/или русском языке в зависимости от легкости восприятия информации самим подростком.

Помощь и вмешательство

Пороговые значения Массачусетского молодежного скринингового инструмента позволяют определить несовершеннолетних правонарушителей, которые могут иметь особые потребности в услугах по охране психического здоровья или иметь высокий риск суицидального поведения. Поскольку MAYSI-2 не является диагностическим инструментом для идентификации клинических диагнозов в соответствии с DSM (МКБ), то в случае, если выявлены проблемы, требовалась дальнейшая оценка для диагностики психического расстройства или расстройства употребления психоактивных веществ. В этом смысле выявленные критические случаи будут дополнительно оценены специалистом по психическому здоровью (Т. Grisso, 2006), (Т. Grisso, 2012).

На основе оценки в ходе исследования, при выявлении ситуаций, требующих помощи, интервьюеры рекомендовали подросткам обратиться к психологам школы, в молодежные центры здоровья для того, чтобы получить помощь специалистов. В любом случае, полицейским, семье и ребенку рекомендовано было обратиться

в ближайшие неправительственные и государственные организации для получения профессиональной помощи в сфере социальных, психологических услуг и услуг по охране психического здоровья, были предоставлены конкретные адреса, контактные телефоны.

На основании результатов оценки в ходе исследования, в случае выявления ситуаций, требующих квалифицированной помощи, интервьюеры сообщают Координатору исследования о случаях превышения показателей опросника MAYSI-2 по каждому ребенку. Координатор связывается с группой специалистов (клинический психолог, психиатр), назначенных Акиматом ВКО для сопровождения исследования и «Центром поддержки семьи и детства», для проведения дополнительных мер диагностики и разработки соответствующего плана для лечения и помощи подросткам.

Заключение

Таким образом, потенциальный риск или дискомфорт от проведения процедуры оценки

был минимизирован насколько это возможно путем использования таких процедур, как обучение персонала, мониторинг, окончательной доработкой опросников после проведения пилотного исследования. Участники интервью проинформированы о том, что их участие является добровольным, и они могут не заполнять опросник в случае нежелания, или пропустить вопросы, на которые они не хотят отвечать.

Подростки в конфликте с законом прошли комплексное интервью для оценки состояния их психического здоровья и других психосоциальных характеристик. На основе результатов интервью определены подростки, у которых есть потребности в получении услуг по охране психического здоровья. Списки детей, которые получили критические значения или значения «внимания» по результатам интервью, переданы в Центр поддержки семьи и детства г. Усть-Каменогорска (на основании письма) для проведения дальнейшей координационной работы по организации социально-психологической и психиатрической помощи детям.

Литература

- 1 Breaking Rules: Children in Conflict with the Law and the Juvenile Justice Process The experience in the philippines – URL: <https://resourcecentre.savethechildren.net/sites/default/files/documents/3235.pdf>.
- 2 Chan, W. C. Family conferencing for juvenile offenders: A Singaporean case study in restorative justice. *Asian Journal of Criminology*, 8 (1), 1-23. URL: Google Scholar, Crossref (дата обращения: 10.02.2018). – 2013.
- 3 Committee on the rights of the child. Forty-fourth session Geneva, 15 January-2 February 2007 General comment No. 10 Children's rights in juvenile justice – 2007. – 26 p.
- 4 Grisso T. Massachusetts youth screening instrument, Version 2: MAYSI-2: user's manual and technical report / Thomas Grisso and Richard Barnum. – Rev.ed. Sarasota, Florida. – 2006. – 43 p.
- 5 Grisso, T., Fusco, S., Paiva-Salisbury, M., Perraut, R., Williams, V., & Barnum, R. The Massachusetts Youth Screening Instrument-Version 2 (MAYSI-2): Comprehensive research review. Worcester, MA: University of Massachusetts Medical School. – 2012.
- 6 Ian Kelleher, Helen Keeley, Marco Sarchiapone. Clinicopathological significance of psychotic experiences in non-psychotic young people: evidence from four population-based studies. // *The British Journal of Psychiatry*, №7/1, pp. 26-32. – 2012.
- 7 Ian Kelleher, Helen Keeley, Paul Corcoran, Hugh Ramsay, Camilla Wasserman, Vladimir Carli, Marco Sarchiapone, Christina Hoven, Danuta Wasserman, Mary Cannon. Childhood trauma and psychosis in a prospective cohort study: cause, effect, and directionality // *American Journal of Psychiatry*, 2013. – №7. – pp. 734-741.
- 8 Jazz Robson Sharyn Graham Davies. Juvenile (In) justice: Children in Conflict with the Law in Indonesia // *Asia-Pacific Journal on Human Rights and the Law*, 2016. – Volume 17. – Issue 1. – pp. 119 – 147.
- 9 Juvenile Justice Reform Commission The rights of children in conflict with the law – Podgorica, 2015. – URL: https://www.unicef.org/montenegro/Prava_Djece_ENG.pdf (дата обращения: 10.02.2018).
- 10 Keele Heleny, Meszaros Gergely, Tina Podlogar. Life-time prevalence and psychosocial correlates of adolescent direct self-injurious behavior: a comparative study of findings in 11 european countries. // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 2014. – vol. 4. – Issue 1- pp. 337-348.
- 11 Maria Virginia G. Aguilar. Instilling Values to Children in Conflict with the Law in a Youth Facility // *Journal of Human Values*, 2016. – vol. 19, Issue 16. – Ver. I, pp. 40-44.
- 12 Marsh, S. C., Evans, W. P., Williams, M. J. Social support and sense of program belonging discriminate between youth-staff relationship types in juvenile correction settings. *Child & Youth Care Forum*, 2010. – 39 (6). – pp. 481-494. Google Scholar, Crossref.
- 13 Morton Rebecca, Benoit Van Keirsbilck. Protecting the Rights of Children in Conflict with the Law: Research on Alternatives to the Deprivation of Liberty in Eight Countries. – Geneva, 2012. – 7 p.

- 14 Wästerfors, D. Analyzing social ties in total institutions. *Qualitative Sociology Review*, 2012. – 8 (2), Google Scholar – 8p.
- 15 Александровский Ю.А. Пограничная психиатрия. – М.: РЛС, 2006. – 1280 с.
- 16 Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. – 7-е международное издание. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
- 17 Барыльник Ю.Б., Бачило Е.В., Филиппова Н.В., Деева М.А., Антонова А.А. Об улучшении профилактики суицидального поведения на региональном уровне ФГБОУ ВО Саратовский ГМУ им. В.И. Разумовского Минздрава России – URL: <http://psychiatr.ru/magazine/scp/86/1142> (дата обращения: 7.02.2018) .
- 18 Батулин Н.А., Мельникова Н.Н. Технология разработки психодиагностических методик. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2012. – 135 с.
- 19 Бачило Е.В., Барыльник Ю.Б., Филиппова Н.В., Деева М.А., Антонова А.А., Гусева М.А. Проблемы стигматизации в суицидологии. ФГБОУ ВО Саратовский ГМУ им. В.И. Разумовского Минздрава России – URL: <http://psychiatr.ru/magazine/scp/86/1150>.
- 20 Всемирная организация здравоохранения. Доклад о состоянии здравоохранения в мире 2001. Психическое здоровье: Новое понимание, новая надежда. Женева: ВОЗ 2001; 2015 – 129с.-URL: <http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/whr2010.pdf> (дата обращения 07.02.2018) .
- 21 Всемирная Психиатрическая Ассоциация. Образовательная программа по депрессивным расстройствам (2008) / Под ред. О. Гуреје, М. Мај, т. 1. Основные аспекты депрессии. Пер. на рус. под ред. проф. В.Н. Краснова. – М.: МНИИП, 2010. – 119 с.
- 22 Гиляровский В. А. Психиатрия : Руководство для врачей и студентов. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Медгиз, 1954. – 520 с.
- 23 Григорович М. В. Исследование психологических особенностей подростков, вступивших в конфликт с законом, в контексте организации профилактической работы [Текст] // Актуальные вопросы современной психологии: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, февраль 2013 г.). – Челябинск: Два комсомольца, 2013. – С. 68-70. – URL <https://moluch.ru/conf/psy/archive/81/3460/> (дата обращения: 20.02.2018).
- 24 Дозорцева Е.Г., Макушкин Е.В., Бадмаева В.Д., Ошевский Д.С., Терехина С.А., Сыроковашина К.В. Клинико-психологическая скрининговая оценка отклонений в психическом развитии у подростков-правонарушителей: Аналитический обзор – М.: ФГУ «ГНЦ ССП Росздрава», 2010. – 55с.
- 25 Дозорцева Е.Г., Макушкин Е.В., Бадмаева В.Д., Ошевский Д.С., Сыроковашина К.В., Терехина С.А., Голуб С.В. Комплексная оценка патологических и непатологических аффективных реакций у несовершеннолетних. // Психическое здоровье. – 2012. – № 4 (71). – С. 12 – 20.
- 26 Исследование распространенности, глубинных причин и факторов риска и защиты в области суицида и суицидальных попыток в Республике Казахстан. – Астана: Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ) в Республике Казахстан, 2014. – 108 с.
- 27 Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов: Введение в психометрическое проектирование. – Киев: Изд-во ПАН Лтд, 1994. – 688 с.
- 28 Повышение качества схем дивергенции, пробации и реабилитации детей, находящихся в процессе отправления правосудия (2016), ЮНИСЕФ – URL: <http://astana.sud.kz/rus/news/sostoyalas-vstrecha-s-predstavitelami-detskogo-fonda-oon-ynisef> (дата обращения: 10.02.2018) .
- 29 Российский стандарт тестирования персонала (временная версия, созданная для широкого обсуждения в 2015 году) / URL: [https://orgpsyjournal.hse.ru/data/2015/06/29/1082537178/OrgPsy_2015_5_2_6\(StandardPT\)67-138.pdf/](https://orgpsyjournal.hse.ru/data/2015/06/29/1082537178/OrgPsy_2015_5_2_6(StandardPT)67-138.pdf/) (дата обращения: 15.02.2018).
- 30 Семке В. Я. Умейте властвовать собой, или Беседы о здоровой и больной личности [Электрон.ресурс] – 2011- URL: <http://itexts.net/avtor--istime/253227-umeyte-vlastvovat-soboy-ili-besedy-o-zdorovoy-i-bolnoy-lichnosti-istime.html/> (дата обращения: 15.02.2018).
- 31 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.01.2018 г.) – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (дата обращения: 18.01.2018).
- 32 Устав ВОЗ: официальный текст. – URL: <http://www.who.int/governance/eb/constitution/ru> (дата обращения: 18.01.2018).

References

- 1 Aleksandrovskij Ju.A. (2006) Pograničhnaja psihiatrija [Borderline psychiatry]. M.: RLS, 1280 p.
- 2 Anastazi A., Urbina S. (2001). Psihologičeskoe testirovanie 7-e mezhdunarodnoe izdanie [Psychological testing. 7th international edition]. St.P: Peter, 688 p.
- 3 Bachilo E.V., Baryl'nik Ju.B., Filippova N.V., Deeva M.A., Antonova A.A., Guseva M.A. Problemy stigmatizacii v suidologii (2018) [Problems of stigmatization in suicidology] FSBEI of HEd Saratov State Medical University named after V. I. Razumovskiy» of the Ministry of Health of the Russian Federation.- URL: <http://psychiatr.ru/magazine/scp/86/1150> (date of circulation: 02/07/2018)
- 4 Baryl'nik Ju.B., Bachilo E.V., Filippova N.V., Deeva M.A., Antonova A.A. (2018) Ob uluchshenii profilaktiki suicidal'nogo povedenija na regional'nom urovne [On improving the prevention of suicidal behavior at the regional level] FSBEI of HEd Saratov State Medical University named after V. I. Razumovskiy» of the Ministry of Health of the Russian Federation – URL: <http://psychiatr.ru/magazine/scp/86/1142> (date of circulation: 02/07/2018)

- 5 Baturin N.A., Mel'nikova N.N. (2012) Tehnologija razrabotki psihodiagnosticheskikh metodik [The technology of developing psychodiagnostic techniques.]. – Chelyabinsk: Publishing Center of SUSU. 135 p.
- 6 Breaking Rules: Children in Conflict with the Law and the Juvenile Justice Process The experience in the philippines – URL: <https://resourcecentre.savethechildren.net/sites/default/files/documents/3235.pdf>
- 7 Chan, W. C. (2013). Family conferencing for juvenile offenders: A Singaporean case study in restorative justice. *Asian Journal of Criminology*, 8 (1), 1-23. URL: Google Scholar, Crossref (дата обращения: 10.02.2018).
- 8 Committee on the rights of the child (2007). Forty-fourth session Geneva, 15 January-2 February 2007 General comment No. 10. Children's rights in juvenile justice, 26 p.
- 9 Dozorova E.G., Makushkin E.V., Badmaeva V.D., Oshevskij D.S., Terjohina S.A., Syrokvashina K.V. (2010). Kliniko-psihologicheskaja skringovaja ocenka otklonenij v psihicheskom razvitii u podrostkov-pravonarushitelej: Analiticheskij obzor [Clinical and psychological screening assessment of deviations in mental development in adolescent offenders: Analytical review] – M.: FSBI National Medical Research Center for Psychiatry and Addictology n. after V.P. Serbian Ministry of Health of the Russian Federation, 55p.
- 10 Dozorova E.G., Makushkin E.V., Badmaeva V.D., Oshevskij D.S., Syrokvashina K.V., Terehina S.A., Golub S.V. (2012). Kompleksnaja ocenka patologicheskikh i nepatologicheskikh affektivnyh reakcij u nesovershennoletnih [Complex assessment of pathological and non-pathological affective reactions in minors]. *Mental health*, 4 (71), pp. 12 – 20.
- 11 Giljarovskij V. A. (1954). Psihiatrija : Rukovodstvo dlja vrachej i studentov [Psychiatry: A guide for doctors and students]. 4 th edition, corrected and supplemented. M.: Medgiz, 520 p.
- 12 Grigorovich M. V. (2013) Issledovanie psihologicheskikh osobennostej podrostkov, vstupivshih v konflikt s zakonom, v kontekste organizacii profilakticheskoy raboty [Tekst] [The study of the psychological characteristics of adolescents who came into conflict with the law in the context of the organization of preventive work]. Topical issues of modern psychology: materials II Intern. sci. Conf. (Chelyabinsk, February 2013). Chelyabinsk: Two Komsomol members S. 68-70. URL <https://moluch.ru/conf/psy/archive/81/3460/> (date of the application: 20.02.2018).
- 13 Grisso T. (2006) Massachusetts youth screening instrument, Version 2: MAYSI-2: user's manual and technical report / Thomas Grisso and Richard Barnum. – Rev.ed. Sarasota, Florida, 43p.
- 14 Grisso, T., Fusco, S., Paiva-Salisbury, M., Perraut, R, Williams, V., & Barnum, R. (2012) The Massachusetts Youth Screening Instrument-Version 2 (MAYSI-2): Comprehensive research review. Worcester, MA: University of Massachusetts Medical School.
- 15 Ian Kelleher, Helen Keeley, Marco Sarchiapone (2012) Clinicopathological significance of psychotic experiences in non-psychotic young people: evidence from four population-based studies. *The British Journal of Psychiatry*, №7/1, pp. 26-32.
- 16 Ian Kelleher, Helen Keeley, Paul Corcoran, Hugh Ramsay, Camilla Wasserman, Vladimir Carli, Marco Sarchiapone, Christina Hoven, Danuta Wasserman, Mary Cannon (2013) Childhood trauma and psychosis in a prospective cohort study: cause, effect, and directionality. *American Journal of Psychiatry*, 7, pp. 734-741.
- 17 Issledovanie rasprostranennosti, glubinyh prichin i faktorov riska i zashhity v oblasti suicida i suicidal'nyh popytok v Respublike Kazahstan (2014) [Study of prevalence, underlying causes and risk factors and protection in suicide and suicide attempts in the Republic of Kazakhstan]. Astana, United Nations Children's Fund (JuNISEF) in Respublike Kazahstan, 108 p.
- 18 Jazz RobsonSharyn Graham Davies (2016) Juvenile (In) justice: Children in Conflict with the Law in Indonesia// *Asia-Pacific Journal on Human Rights and the Law*, Volume 17, Issue 1, 2016, pp. 119 – 147.
- 19 Juvenile Justice (2015) Reform Commission The rights of children in conflict with the law – Podgorica,- URL: https://www.unicef.org/montenegro/Prava_Djece_ENG.pdf (дата обращения: 10.02.2018).
- 20 Keele Heleny, Meszaros Gergely, Tina Podlogar (2014) Life-time prevalence and psychosocial correlates of adolescent direct self-injurious behavior: a comparative study of findings in 11 european countries. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* vol. 4, Issue, pp. 337-348.
- 21 Klajn P. (1994) Spravochnoe rukovodstvo po konstruirovaniju testov: Vvedenie v psihometricheskoe proektirovanie [Reference Guide for Test Design: An Introduction to Psychometric Design]. Kiev: publishing house PAN Ltd, 688 p.
- 22 Maria Virginia G. Aguilar (2016) Instilling Values to Children in Conflict with the Law in a Youth Facility // *Journal of Human Values*,. vol. 19, Issue 16, Ver. I, pp. 40-44.
- 23 Marsh, S. C., Evans, W. P., Williams, M. J. (2010, December). Social support and sense of program belonging discriminate between youth-staff relationship types in juvenile correction settings. *Child & Youth Care Forum*, 39 (6), pp.481-494. Google Scholar, Crossref
- 24 Morton Rebecca, Benoit Van Keirsbilck (2012) Protecting the Rights of Children in Conflict with the Law: Research on Alternatives to the Deprivation of Liberty in Eight Countries, Geneva, 7 p.
- 25 Povyshenie kachestva skhem divergencii, probacii i rehabilitacii detej, nahodyashchihsya v processe otpravleniya pravosudiya (2016) [Improving the quality of schemes for divergence, probation and rehabilitation of children in the process of administration of justice] URL: <http://astana.sud.kz/rus/news/sostoyalas-vstrecha-s-predstaviteljami-detskogo-fonda-oon-yunisef> (date of the application: 10/02/2018)
- 26 Rossijskij standart testirovanija personala (vremennaja versija, sozdannaja dlja shirokogo obsuzhdenija v 2015 godu) (2015) [Russian Standard of Personnel Testing (Temporary version, created for wide discussion in 2015) – URL: [https://orgpsyjournal.hse.ru/data/2015/06/29/1082537178/OrgPsy_2015_5_2_6_\(StandardPT\)_67-138.pdf/](https://orgpsyjournal.hse.ru/data/2015/06/29/1082537178/OrgPsy_2015_5_2_6_(StandardPT)_67-138.pdf/) (date of the application: 15/02/2018).
- 27 Semke V. Ja. (2011) Umejte vlastvovat' soboj, ili Besedy o zdorovoj i bol'noj lichnosti [Be able to dominate yourself, or Conversations about a healthy and sick person [Elektron.resurs]] -URL: <http://itexts.net/avtor--istime/253227-umeyte-vlastvovat-soboy-ili-besedy-o-zdorovoy-i-bolnoy-lichnosti-istime.html/> (date of the application: 15/02/2018).

28 Uголовno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 4 ijulja 2014 goda № 231-V (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 09.01.2018 g.) [The Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan of July 4, 2014 No. 231-V (with amendments and additions as of January 9, 2013) – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (date of the application: 18.01.2018).

29 Ustav VOZ: oficial'nyj tekst. (2018) [Constitution of the World Health Society: official text] – URL: <http://www.who.int/governance/eb/constitution/ru> (date of the application: 18.01.2018).

30 Vsemirnaja organizacija zdravoohraneniya (2001). Doklad o sostojanii zdravoohraneniya v mire 2001. Psihicheskoe zdorov'e: Novoe ponimanie, novaja nadezhda [World Health Report 2001. Mental Health: New Understanding, New Hope.] Zhen'eva -129p. URL: <http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/whr2010.pdf> (date of circulation: 07/02/2018)

31 Vsemirnaja Psihiatricheskaja Associacija (2010). Obrazovatel'naja programma po depressivnym rasstrojstvam [Educational program on depressive disorders]// Edited by. O. Gureje, M. Maj, t. 1. The main aspects of depression. Translation into Russian under the editorship of Professor V.N. Krasnov.-119p.

32 Wästerfors, D. (2012) Analyzing social ties in total institutions. *Qualitative Sociology Review*, 8 (2), Google Scholar, 8p.

Тапалова О.Б.

доктор психологических наук, и.о. профессора,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: otapalova@gmail.com

КОРРЕЛЯЦИЯ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ПОТРЕБНОСТИ В ДОСТИЖЕНИИ И МОТИВАЦИИ ДОСТИЖЕНИЯ С ЛИЧНОСТНЫМИ ФАКТОРАМИ В ГРУППЕ СТУДЕНТОВ И МЕНЕДЖЕРОВ

В настоящей статье представлены результаты исследования взаимосвязи потребности в достижениях, мотивации достижения с личностными характеристиками студентов и менеджеров. Связь мотивации достижения с личностными факторами студентов и менеджеров была проанализирована с помощью следующих методик: опросника «Большая пятерка», теста-опросника мотивации достижения А. Мехрабиана и теста-опросника «Потребность в достижении цели» Ю.М. Орлова. Корреляционный анализ был выполнен при соотнесении данных, полученных по связям личностных факторов с мотивацией достижения, и с данными, полученными по связям этих же факторов с потребностью в достижении. Такое рассмотрение изучаемого вопроса доказывает, что потребность в достижении и мотивация достижения не только связаны в теоретическом плане, но и получают подтверждение этой связи в группе студентов и менеджеров на эмпирическом уровне. Результаты корреляционного анализа показывают по группе менеджеров наличие отрицательной связи между показателями мотивации достижения и экстраверсии. Менеджеры, обладающие высоким уровнем мотивации достижения, являются с большей вероятностью интровертами, чем экстравертами. Полученные корреляции фактора, как эмоциональная устойчивость, потребность в достижениях и соответствующая мотивация, подтверждают отсутствие депрессивных тенденций у менеджеров. Сформированная мотивация достижения связана с характеристиками самодостаточности, отсутствия чрезмерных проявлений самокритики, что дает возможность создать обобщенный психологический портрет менеджера, обладающего высоким уровнем мотивации достижения. В студенческой выборке количество обнаруженных связей с личностными факторами является минимальным. Положительная связь только с одним личностным фактором «самоконтроль-импульсивность» констатирует наличие связи между потребностью в достижениях и самоконтролем. Следовательно, определенные факторы, скорее всего, факторы возраста и специфики и содержания профессиональной деятельности, в значительной мере влияют на наличие и характер исследуемых психологических зависимостей. Практическое значение итогов работы заключается в обнаружении факта, что экспериментальная выборка, являясь относительно однородной по критерию сходства потребности в достижениях и мотивации достижения, является разнородной по содержанию наполнению мотивации достижения.

Ключевые слова: потребность в достижении, мотивация достижения, личностные характеристики, корреляционный анализ, студенты и менеджеры.

Tapalova O.B.

Doctor of psychological sciences, associate professor,
Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: otapalova@gmail.com

Correlation of indicators of the need for achievement and achievement motivation with personal factors in a group of students and managers

This article presents the results of a study of the interdependence of the need for achievements, the motivation for attaining the personal characteristics of students and managers. The relationship between

the achievement motivation and the personal characteristics of students and managers was analysed using techniques such as the Big Five questionnaire, the questionnaire of the A. Mehrabian motivation achievement questionnaire and the questionnaire Need to achieve the goal by Yu. M. Orlov. The correlation analysis was carried out by correlating the data obtained from the connections of personal factors with the achievement motivation, and with the data obtained from the connections of these same factors with the need for achievement.

Such an analysis of the studied issue proves that the needs for achievement and achievement motivation are not only related theoretically, but also receive confirmation of this connection in the group of students and managers at the empirical level. The results of the correlation analysis show by the group of managers the presence of a negative relationship between the indicators of achievement motivation and extraversion. Managers with a high level of achievement motivation are more likely introverts than extroverts. The obtained factor correlations – emotional stability, the need for achievements and the corresponding motivation, confirm the absence of depressive trends among managers. Formed the same motivation for achievement is associated with the characteristics of self-sufficiency, the absence of excessive manifestations of self-criticism makes it possible to create a generalized psychological portrait of a manager with a high level of motivation to achieve. In the student sample, the number of found connections with personal factors is minimal. Positive relationship with only one personal factor: "self-control-impulsiveness", states the existence of a connection between the need for achievements and self-control. Consequently, certain factors, most likely factors of age and specificity and content of professional activity, significantly affect the presence and nature of the psychological dependencies studied. The practical significance of the results of the work is to detect the fact that the experimental sample, being relatively homogeneous by the criterion of similarity of the need for achievements and motivation to achieve, is heterogeneous in content filling the motivation for achievement.

Key words: need for achievement, achievement motivation, personal characteristics, correlation analysis, students and managers.

Тапалова О.Б.

психология ғылымдарының докторы, профессор м.а.,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: otapalova@gmail.com

Студенттер мен менеджерлер тобында жеке жетістіктерге жету және жетістікке жету қажеттілігі көрсеткіштерінің корреляциясы

Бұл мақалада біз жетістіктерге деген қажеттіліктің өзара тәуелділігін, студенттер мен менеджерлердің жеке қасиеттеріне жетуге ынталандырудың нәтижелерін ұсынамыз. Жетістік мотивациясы мен студенттер мен менеджерлердің жеке факторлары арасындағы өзара қарым-қатынас келесі әдістер арқылы талданды: А. Мехрабианның ынталандыру туралы сұрақ «Үлкен бестік» сауалнамасы, және Ю.М. Орлова «Мақсатқа жету қажеттілігі» сауалнамасы. Корреляциялық талдау жеке факторлардың қосылуларынан алынған қажеттілікке қол жеткізумен және осы факторлардың қосылуларынан алынған нәтижелерге жету қажеттілігімен алынған деректермен салыстыра отырып жүргізілді. Қарастырылып отырған мәселені қарау, жетістікке жету қажеттілігін және жетістікке жетудің тек теориялық тұрғыдан ғана емес, эмпирикалық деңгейде студенттер мен менеджерлердің тобында осы қатынастарды растауды алғандығын дәлелдейді. Корреляциялық талдаудың нәтижелері менеджерлер тобы тарапынан қол жеткізілген қажеттіліктер мен экстраверсия көрсеткіштері арасындағы теріс қатынастардың болуын көрсетеді. Жетістікке жетудің жоғары деңгейіне ие менеджерлер экстрапорттерге қарағанда, көп жағдайда интроверт болып табылады. Алынған факторлық корреляция – эмоционалдық тұрақтылық, жетістікке жету және тиісті ынталандыру, басшылар арасында депрессиялық трендтердің жоқтығын растайды. Жетістікке жетудің өзіндік мотивациясы өзін-өзі қамтамасыз етудің сипаттамасына, өзін-өзі сыни тұрғыдан артық көріністердің болмауына, жетістікке жету үшін ынталандырылған жоғары деңгейлі менеджердің жалпы психологиялық портретін құруға мүмкіндік беретін шамадан тыс өзін-өзі сынаудың жоқтығы. Студенттер үлгісінде жеке факторлармен байланысқан байланыстар саны аз. Оң байланыс тек бір жеке фактормен яғни: «өзін-өзі басқару – импульсивтілік», жетістік пен өзін-өзі бақылау қажеттілігі арасындағы байланыс. Нәтижесінде зерттелетін психологиялық тәуелділіктердің болуын және сипатын айтарлықтай әсер ететін белгілі бір факторлар, ең алдымен, жас ерекшелігі мен кәсіби қызметінің мазмұны. Жұмыстың нәтижелерінің практикалық маңыздылығы табысқа жету қажеттілігі мен мақсатқа жетудің ұқсастығы критерийі бойынша салыстырмалы түрде біртекті болып табылатын эксперименталдық үлгісі жетістік мотивациясының мазмұны мазмұнында біркелкі болып табылатынын анықтау болып табылады.

Түйін сөздер: жетістікке жету, жетістікке ұмтылу, жеке қасиеттер, корреляциялық талдау, студенттер мен менеджерлер.

Введение

Феномен мотивации достижения – это движущая сила поведения и жизнедеятельности человека. Мотивация достижения является одним из основных по значимости для человеческой деятельности видов мотивации. При этом под мотивацией в целом понимается конструкт, используемый для понимания и объяснения причин, направленности и механизмов осуществления поведения людей.

Феномен мотивации достижения является одним из важнейших среди изучаемых психологией, поскольку его исследование приближает ученых к ответу на вопрос о движущих силах поведения и деятельности человека. Понимание внутренних механизмов человеческой активности увеличивает возможности расширения и использования психических ресурсов в самых разнообразных сферах индивидуального и социального функционирования личности.

Именно поэтому, начиная с первой половины XX века, интерес к феномену мотивации достижения постоянно растет (Виндекер, 2010; Гордеева, 2006; Леонтьев, 1971; Магомед-Эминов, 1991; Макклелланд, 2007; Маслоу, 2012; Хекхаузен, 2001; Олпорт, 2000; Роджерс, 1994; Рубинштейн, 1989; Фромм, 2002; Bandura, 1997; McClelland, 1958; Deci, 1985; Ryan, 2001; Seligman, 1987; Weiner, 1970).

Уровень и особенности мотивации достижения зависят от многих факторов. В то же время, изучаемый феномен оказывает значительное влияние на психологические параметры протекания деятельности, на процессуальную и результативную ее стороны. С одной стороны, мотивация достижения определяет качество выполнения значимых для личности задач, с другой – множество переменных определяют уровень, устойчивость и специфику мотивации достижения. По имеющимся на сегодняшний день результатам исследований, мотивация достижения связана как с внутренними, так и с внешними факторами. Причем эта связь является неоднородной и сложной (Bandura, 1977; Seligman, 1987; Deci, 2001; Weiner, 1970).

В последние десятилетия происходит процесс обобщения полученных психологической наукой данных, построение интегративных объясняющих моделей. Среди известных ученых в этой связи следует отметить Т. О. Гордееву, предложившую системную модель мотивации достижения, представленную четырьмя основными блоками: ценностно-целевым, когнитивным,

эмоциональным и поведенческим (Гордеева, 2002: 49).

Также необходимо заметить, что со времени появления интереса исследователей к проблеме мотивации достижения произошли значительные изменения в структуре знаний об этом феномене, некоторые из них приводим в основной части нашей статьи.

Основная часть

Среди современных теорий мотивации заслуживает внимания атрибутивная теория Б. Вайнера, где автор ставит в центр внимания механизм атрибуции, который включается в ответ на потребность объяснения человеком своей жизни, удач и неудач в ней. Как выяснил исследователь, мотивацию людей в значительной степени детерминируют их представления и убеждения. Отталкиваясь от полученных бихевиористами результатов, свидетельствующих о разнице в действиях животных и людей в ответ на прекращение действия стимула, пришел к выводу о существенном отличии человеческой реакции на такое прекращение: у людей возможны разные типы его объяснения и, соответственно, разные поведенческие следствия подобного прекращения (Weiner, 1970).

Б. Вайнер и А. Кукла (1970) в результате специально организованного исследования пришли к пониманию следующей закономерности: высокая мотивация достижения у человека связана с его пониманием успеха как результата собственных способностей и усилий, а неудачи – как результата только недостатка усилий. Низкая же мотивация достижения связана с пониманием успеха как производного от легкости задачи или от не зависящей от особенностей испытуемого удачи, а неуспеха – как результата недостаточности способностей. Результаты экспериментов, таким образом, показали роль каузальных атрибуций результата деятельности, а именно – роль внутренних предикторов ожидания успеха (Weiner, 1970).

В не менее важных для понимания мотивации достижения работах М. Селигмана было продемонстрировано, что наличие опыта повторяющегося неуспеха является важным прогностическим параметром низкого уровня ожидания предстоящего успеха.

Важным конструктом в теории М. Селигмана является понятие «стиль объяснения», представляемое им с помощью таких основных характеристик, как постоянство, широта и пер-

сонализация. Параметр постоянства описывает тенденцию человека объяснять причины происходящих с ним событий постоянно либо временно действующими факторами. Параметр широты означает склонность человека в объяснении происходящих с ним событий чрезмерно обобщать или, наоборот, рассматривать отдельные ситуации в ракурсе их специфики и уникальности (Seligman, 1987).

Наконец, персонализация – это параметр, описывающий объяснение причин происходящих неприятных событий через обвинение себя или, наоборот, других людей, то есть, определение персонализированной причины этих событий. В соответствии с этими параметрами М. Селигман выделил два основных стиля объяснения: пессимистический и оптимистический. Пессимистичный стиль объяснения характеризуется объяснением неблагоприятных событий постоянными, общими и личными факторами, а оптимистический стиль – временными, конкретными и внешними факторами (Seligman, 1987).

При этом хорошие события в пессимистическом стиле объяснения видятся «как временные, относящиеся к конкретной области и вызванные внешними причинами», такими, как удача, везение; в оптимистическом же стиле – «как постоянные, универсальные и вызванные личностными причинами», такими, как наличие способностей. Выявлено, что при депрессии человек, как правило, объясняет неудачи «постоянными и общими причинами» (Seligman, 1987: 65).

А. Бандура (1997) определяет самоэффективность как веру индивида в собственную способность справиться с деятельностью, ведущей к достижению некоторого результата. Создатель теории самоэффективности и его последователи пишут о разных уровнях самоэффективности, идентифицируемых по параметру сложности задач, за решение которых берется человек. Самоэффективность различается у разных людей также по критерию обобщенности, то есть, по способности переносить представления о собственной эффективности, полученные в одной сфере решаемых задач, на сферы, касающиеся решения других видов задач. Еще одна характеристика самоэффективности – сила. Это показатель уровня уверенности человека в собственной способности выполнить задачи, которые перед ним стоят (Bandura, 1997).

Еще одна теория мотивации, которая представляет интерес в контексте задач нашего исследования, это теория внутренней мотивации Э. Деси и Р. Райана, где основной акцент в те-

ории сделан на внутренних источниках мотивации достижения (Deci, 1985; Ryan, 2001).

В этой теории представлены на самом деле три теории:

Первая из них – это теория самодетерминации. Основанием для этой теории послужили идеи гуманистических психологов, а также идея о важности для человека реализации потребности в собственных контроле и управлении. Знакомство с этими идеями позволило Э. Деси сделать вывод о наличии трех базовых человеческих потребностей, а именно: потребность в самодетерминации, потребность в компетентности и потребность в отношениях с другими. Исследователь заключил, что эти потребности являются врожденными. Потребность в самодетерминации, в автономии является потребностью в самоконтроле собственного поведения: для человека важно самому определять собственные действия и управлять ими, самому быть причиной своего поведения. Потребность в компетентности предполагает важность для человека понимания путей достижения важных для него результатов и реализации эффективной деятельности. Потребность в связанности предполагает значимость для человека прочных отношений, установление надежных связей с другими людьми.

Вторая теория в рамках теории внутренней мотивации – это теория когнитивной оценки. Первое ее положение касается переживания субъектом автономии, которое, с точки зрения авторов, «является наиболее важным, определяющим для развития внутренней мотивации». Второе положение теории когнитивной оценки связано с влиянием внешних факторов на мотивацию человека и реализацию потребности в компетентности. На первый план выступает та или иная потребность в зависимости от особенностей индивида и ситуации. Третье положение связано с влиянием на мотивацию состояния конкурентности потребности в самодетерминации и потребности в компетентности. Событие внешней среды может восприниматься по-разному: как контролирующее, как информирующее или как амотивирующее. Субъект приписывает событию смысл, и именно этот смысл влияет на характер внутренней мотивации. Смысл контролирующих приписывается событиям, которые субъект воспринимает «как принуждение думать, чувствовать или вести себя строго определенным образом». Смысл информирующих человек приписывает событиям, которые воспринимаются им «как предо-

ставляющие свободу выбора и снабжающие информацией относительно степени эффективности деятельности». Смысл амотивирующих имеют события, воспринимаемые «как не содержащие информации о степени успешности выполнения деятельности, так что не могут быть удовлетворены ни потребность в компетентности, ни потребность в контроле или личностной причинности» (Ryan, 2001).

Райан Р., Деси Э. (2001) отчетливо показали, что внешние факторы, такие, к примеру, как награды, премии, оценки, отрицательно влияют на внутреннюю мотивацию, поскольку воспринимаются как контролирующие, а, следовательно, блокирующие базовые потребности субъекта в автономии, компетентности и связанности с другими людьми. К числу других внешних ситуаций, негативно влияющих на мотивацию, также относятся ситуация соревнования, ситуация окончания сроков выполнения деятельности, навязанность целей, стиль обучения или воспитания, который можно определить как контролирующий, отрицательная обратная связь или отсутствие обратной связи.

Кроме того, авторы представили внешние факторы, позитивно отражающиеся на внутренней мотивации. Это все факторы, благоприятно влияющие на реализацию потребностей в автономии, компетентности и связанности с другими людьми. Способствуют внутренней мотивации информирование субъекта о процессе и успешности выполнения деятельности, возможность выбора вида и уровня сложности задачи, времени решения, наличие положительной обратной связи, основанной на результатах деятельности, а также некоторые параметры деятельности, такие как оптимальный уровень ее сложности и информирующий стиль обучения.

Третья теория в рамках теории внутренней мотивации – это теория интринсивной мотивации. Ее образуют идеи, связанные с пониманием процесса интернализации внешней, «экстринсивной», мотивации, и представление стилей саморегуляции. О собственно внутренней мотивации авторы говорят тогда, когда имеют в виду деятельность субъекта в связи с единственной причиной: он выполняет ее, потому что она ему нравится, и он испытывает удовлетворение от ее выполнения. Однако в реальности редко бывают ситуации, когда субъект управляется лишь внутренней мотивацией. Э. Деси и Р. Райан не противопоставляют внутреннюю мотивацию внешней. По их мнению, между двумя видами мотивации существуют переходы, осуществляю-

щиеся посредством механизма интернализации (Ryan, 2001).

Внутренняя мотивация характеризуется такими основными признаками, как чувство собственного выбора; радость, удовольствие от занятия выбранным видом деятельности. Именно эти ее характеристики обнаруживают положительную связь с уровнем достижений и отрицательную – с тревожностью.

Цель нашего исследования – проведение корреляционного анализа, в результате которого необходимо было установить меру подобия и различия между группами студентов и менеджеров по параметрам главных конструкторов – потребности в достижениях и мотивации достижения.

Материалы и методы

Связь потребности в достижениях и мотивации достижения с личностными характеристиками студентов и менеджеров были проанализированы с помощью методик: опросник «Большая пятерка» (Бурлачук, 2000), теста-опросника мотивации достижения А. Мехрабиана (Магомед-Эминов, 1987) и теста-опросника «Потребность в достижении цели» Ю.М. Орлова (Елисеев, 2003).

Личностный опросник – «Большая пятерка» (Big Five) – метод, который дал возможность получить информацию о главных факторах личностных характеристик испытуемых с тем, чтобы проанализировать возможные связи этих факторов с различными характеристиками их мотивации достижения. Методика предназначена для экспресс-диагностики пяти таких факторов личности: отрицательная эмоциональность, нейротизм (negative emotionality); экстраверсия (extraversion); открытость опыту (openness); склонность к согласию (agreeableness); добросовестность (conscientiousness).

Адаптация этой методики была сделана на базе Киевского национального университета профессором Л.Ф. Бурлачуком и Д.К. Королевым. Было обращено внимание на адаптацию американской пятифакторной личностной методики японским исследователем личности Хийджиро Тсуи, который предложил bipolarность в обозначении каждого фактора: экстраверсия-интроверсия, привязанность-отделенность, контролирование, естественность, эмоциональность-эмоциональная сдержанность, игривость-практичность, что позволяет полнее охарактеризовать личность, поскольку каждый полюс черты отражает ее своеобразие (Бурлачук, 2000).

Тест-опросник мотивации достижения А. Мехрабиана был использован нами в модификации М.Ш. Магомед-Эминова. Данный опросник позволяет исследовать выраженность двух устойчивых обобщенных мотивов личности – мотива достижения или мотива избегания неудачи – и получить информацию о преобладании одного из них в структуре мотивационной сферы личности (Магомед-Эминов, 1987).

В подходе М.Ш. Магомед-Эминова (1987) мотивация достижения не понимается как система с двумя полюсами, как ее рассматривают многие авторы. В качестве полюсов при таком двухполюсном рассмотрении выступают выраженность мотива достижения, с одной стороны, и выраженность мотива избегания неудачи – с другой. Мотив избегания неудачи, по мнению М.Ш. Магомед-Эминова, не является противоположностью мотива достижения. Эти два мотива представляют собой «равновеликие» и «равноправные» самостоятельные обобщенные мотивы, характеризующиеся устойчивостью. Они являются личностными образованиями, которые мало подвержены ситуативным факторам и изменяются незначительно на протяжении жизни человека. Поэтому они могут быть измерены, в том числе, при помощи стандартных психологических опросников.

Тест-опросник мотивации достижения А. Мехрабиана в модификации М.Ш. Магомед-Эминова позволяет получить информацию о представленности у испытуемого двух мотивационных тенденций. Выявление преобладания одного из мотивов – стремления к достижению успеха или стремления к избеганию неудачи – основывается на анализе количественного показателя мотивации достижения. Высокий показатель свидетельствует о большей выраженности стремления к достижению успеха, чем стремления к избеганию неудачи, низкие – соответственно, наоборот.

Тест-опросник «Потребность в достижении цели. Шкала оценки потребности в достижении успеха» позволил изучить конструкт, который рассматривается большинством исследователей как основа для понимания мотивации достижения. Таким конструктом является потребность в достижении. Взгляд на мотивацию как на феномен реализации потребности в достижении, зависящий от ситуационных факторов и являющийся результирующей взаимодействия потребности в достижении и факторов ситуации, впервые артикулировано представлен в работах

Дж. Аткинсона, который, в свою очередь, опирался на идеи К. Левина (Елисеев, 2003).

Потребность в достижении связана с мотивом достижения. Сформированный мотив достижения проявляет себя в стремлении к качественному выполнению деятельности, упорстве и настойчивости в достижении значимых целей. Особенность этой методики в том, что она измеряет именно потребность в достижении. На уровне личностных особенностей высокая потребность в достижении проявляет себя так же, как и высокая мотивация достижения в целом. Люди, обнаруживающие высокий уровень потребности в достижении успеха, характеризуются стремлением к достижению лучших результатов в том деле, которым они занимаются, неудовлетворенностью достигнутым, желанием усовершенствовать сделанное, увлеченностью деятельностью, направленной на достижение.

Они получают удовольствие от занятий деятельностью, которая, по их мнению, должна привести к успеху, и просто не способны работать плохо. Такие люди склонны изобретать новые приемы в работе, даже при занятии рутинными делами. В то же время, для них характерны желание совместных с другими переживаний достижения результата и успеха, отсутствие стремления к выполнению легких задач и к легкому успеху; они ориентированы больше на сотрудничество, чем на соперничество и конкуренцию, получают удовольствие от получения помощи, и сами любят помогать другим в решении сложных задач. Шкала оценки потребности в достижении успеха» используется в нашем исследовании для получения информации о специфике той составляющей мотивационной сферы, которая отвечает за внутренние источники мотивации достижения и является основой для формирования соответствующих мотивов (Tapalova, 2015a:68).

Результаты и обсуждение

В первую очередь, необходимо было установить меру подобия/различия между группами студентов и менеджеров по параметрам главных конструктов – потребности в достижениях и мотивации достижения. Кроме того, важно было выявить взаимосвязь этих двух конструктов, поскольку, с теоретической точки зрения, высокая потребность в достижениях не всегда однозначно связана с мотивацией достижения. Мотивация достижения характеризует феномен, представляющий собой взаимодействие существующей по-

требности в достижениях с факторами ситуации (Тапалова, 2015б: 138).

В результате такого взаимодействия в комплексе с преломлением факторов ситуации через индивидуально-психологические особенности индивида могут существовать различные конфигурации соотношения потребности в достижениях и мотивации достижения.

Поэтому представление результатов эмпирического исследования начнем именно с анализа соотношения потребности в достижениях и мотивации достижения.

В табл. 1 представлены данные корреляций между показателями потребности в достижениях (тест-опросник «Потребность в достижении цели» Ю. М. Орлова) и показателями мотивации достижения (тест-опросник мотивации достижения А. Мехрабиана) у студентов и менеджеров (использован коэффициент корреляции Пирсона).

Таблица 1 – Связь потребности в достижениях и мотивации достижения у менеджеров и студентов

Группа испытуемых	Корреляции показателей ПД и МД
Менеджеры	0.586**
Студенты	0.727**

Как видим, в обеих подгруппах группы выявлены значимые положительные связи между потребностью в достижениях и мотивацией достижения. Другими словами, чем выше у испытуемого существующая потребность в достижениях, тем с большей вероятностью она реализуется в соответствующей мотивации достижения, и наоборот.

Следующий вопрос, на который необходимо было получить ответ, это вопрос об однородности группы по параметрам потребности в достижениях и мотивации достижения, то есть, основных конструкторов данного исследования.

В табл. 2 представлены результаты, полученные при расчете критерия Манна-Уитни для показателей потребности в достижениях и мотивации достижения по группам студентов и менеджеров.

Из табл. 2 видим, что значимых различий ни в потребности в достижениях, ни в мотивации достижения между показателями подгрупп

студентов и менеджеров нет, хотя можно было предположить, что различия в возрасте, жизненном опыте, профессиональной принадлежности могли повлиять на параметры потребности и, в особенности, мотивации достижения.

Таблица 2 – Сравнение показателей потребности в достижениях и мотивации достижения студентов и менеджеров

Сравниваемые показатели	Критерий Манна-Уитни	
	U	Значимость
Потребность в достижениях	-1.376	0.175
Мотивация достижения	-1.841	0.066

Для более глубокого и дифференцированно-го понимания предмета нашего исследования необходимо было изучить его взаимозависимости с личностными характеристиками.

Итак, для того чтобы ответить на вопрос о связи мотивации достижения с теми или иными личностными характеристиками, мы проанализированы данные, полученные с помощью опросника «Большая пятерка», теста-опросника мотивации достижения А. Мехрабиана и теста-опросника «Потребность в достижении цели» Ю. М. Орлова.

Значимые корреляции между изучаемыми показателями в группе менеджеров представлены в табл. 3.

Как видим из табл. 3, все полученные корреляции являются отрицательными. Для упрощения восприятия цифрового материала можно сразу заметить, что можно говорить о качественных положительных зависимостях между потребностью в достижениях и мотивации достижения, с одной стороны, и правым полюсом личностных факторов, представленных в первом столбце.

При анализе мы будем соотносить данные, полученные по связям личностных факторов с мотивацией достижения, с данными, полученными по связям этих же факторов с потребностью в достижении. Мы полагаем, что такое рассмотрение более полно представит феноменологию предмета исследования, поскольку потребность в достижении и мотивация достижения не только связаны в теоретическом плане, но и получено подтверждение этой связи в группе менеджеров на эмпирическом уровне ($r = 0.586^{**}$).

Таблица 3 – Корреляции показателей потребности в достижении и мотивации достижения с личностными факторами в группе менеджеров

Личностные факторы	Корреляция с потребностью в достижении	Корреляция с мотивацией достижения
Экстраверсия-интроверсия	-	-0.362 *
Поиск впечатлений-избегание впечатлений	-0.422*	-
Проявление чувства вины-избегание чувства вины	-0.539**	-
Привязанность-обособленность	-0.404*	-0.376*
Теплота-равнодушие	-	-0.449*
Самоконтроль-импульсивность	-0.368*	-0.424*
Настойчивость-отсутствие настойчивости	-0.427*	-0.503**
Предусмотрительность-беспечность	-	- 0.417*
Самоконтроль – отсутствие самоконтроля	-0.460*	-
Эмоциональная неустойчивость-эмоциональная устойчивость	-0,405*	-
Депрессивность-эмоциональный комфорт	-0.366*	-
Самокритика-самодостаточность	-	-0,570**
Примечание 1. ** – корреляция является значимой на уровне 0.01; * – корреляция является значимой на уровне 0.05.		
Примечание 2. В таблице указаны только значимые корреляции.		

Результаты корреляционного анализа показывают по группе менеджеров наличие отрицательной связи между показателями мотивации достижения и экстраверсии (-0.362*). То есть, менеджеры, обладающие высоким уровнем мотивации достижения, являются с большей вероятностью интровертами, чем экстравертами.

Однако с показателями потребности в достижениях фактор «экстраверсия-интроверсия» значимой связи не обнаруживает. Учитывая это обстоятельство, а также то, что уровень значимости связи шкал является не очень высоким, можно предположить, что больший уровень черт личности, которые входят в фактор «экстраверсия-интроверсия» с представленностью по полюсу «интроверсия», связан с характером факторов ситуации профессиональной ситуации менеджеров.

Что касается шкал, которые входят в этот фактор, то наличие связей по двум из них выявлено только с потребностью в достижении: отрицательные корреляции шкалы «поиск впечатлений-избегание впечатлений» (-0.422*) и шкалы «проявление чувства вины-избегание чувства вины» (-0.539**). То есть, лица, обладающие высокой потребностью в достижении, избегают впечатлений и чувства вины, что результируется в положительной связи мотивации достижения с интроверсией.

Потребность в достижении и мотивация достижения также отрицательно связаны с факто-

ром «привязанность-обособленность» (-0.404* и -0.376* соответственно). Кроме того, выявлена отрицательная связь мотивации достижения со шкалой «теплота-равнодушие» (-0.449*). Такие связи представляются логичными и могут быть объяснены тем, что на позициях менеджеров работают люди, способные часто противостоять большинству, быть независимыми от него.

Выполнение управленческих функций и достижение рабочих целей возможно лишь при наличии известной степени личностной автономии и эмоциональной независимости. «Слияние» с командой сотрудников, эмоциональная привязанность к кому-либо из членов или организации в целом могут быть фактором, препятствующим деятельности менеджера. Поэтому менеджер, обладающий высокой потребностью в достижении и соответствующей мотивацией, обладает достаточной степенью обособленности и эмоциональной отстраненности, холодности (Тапалова, 2015б: 143).

Далее, получены отрицательные корреляции показателей потребности в достижениях и мотивации достижения с фактором «самоконтроль-импульсивность» (- 0.368* и -0.424* соответственно) и шкалы этого фактора «настойчивость – отсутствие настойчивости» (-0.427* и -0.503** соответственно), а также показателей мотивации достижения и шкалы этого фактора «предусмотрительность-беспечность» (-0.417*) и показателей потребности в достижениях и шкалы

рассматриваемого фактора «самоконтроль-отсутствие самоконтроля» (- 0.460**).

Фактор «самоконтроль-импульсивность» охватывает комплекс личностных характеристик, связанных с самоорганизацией, самоконтролем как проявлений позитивной функции этого фактора личности, и характеристик, связанных с «заорганизованностью», излишним самоконтролем, отсутствием спонтанности – с другой.

Полученные корреляции этого фактора с потребностью в достижениях и мотивацией достижения были несколько неожиданными. Мы предполагали выявить позитивную связь мотивационных характеристик с полюсом самоконтроля или констатировать отсутствие значимой связи. Последнее можно было бы объяснить характером выполняемой менеджерами деятельности: они в большей мере не исполнители, а управленцы, и им необходимо больше контролировать деятельность других исполнителей, а не свою собственную.

Однако получены следующие результаты: отрицательные корреляции фактора «самоконтроль-импульсивность» (-0.368* с потребностью в достижениях и -0.424* с мотивацией достижения), а также шкалы этого фактора «настойчивость – отсутствие настойчивости» (-0.427* с потребностью в достижениях и -0.503** с мотивацией достижения). Также выявлены отрицательные корреляции шкалы этого фактора «предусмотрительность-беспечность» с показателями мотивации достижения (-0.417*) и шкалы «самоконтроль-отсутствие самоконтроля» с показателями потребности в достижениях (-0.460*).

Таким образом, потребность в достижениях и мотивация достижения у менеджеров сочетаются с импульсивностью, пластичностью в достижении целей, а не с настойчивостью и планомерным, организованным движением к цели.

Мотивация достижения сопряжена у них не с предусмотрительностью и настойчивостью, а, наоборот, с определенной беспечностью, способностью без оглядки на ситуативные и личностные ограничения принимать решения, ведущие к достижению значимых целей.

Результат, показывающий отрицательную связь самоконтроля и потребности в достижении, легко поддается объяснению: внутренняя свобода и творческая раскрепощенность – это одновременно ресурс достижения и побочный результат деятельности достижения. В то же время самоконтроль и дисциплинированность, организованность могут «убивать» мотивацию достижения, что в поле используемых в этой

сфере терминов означает, что упомянутые характеристики могут препятствовать опредмечиванию потребности в достижениях и преобразованию ее в соответствующую мотивацию.

Наконец, последний фактор, по которому получены значимые корреляции исследуемых показателей, это «эмоциональная неустойчивость-эмоциональная устойчивость». Низкие значения фактора свидетельствуют о хорошей эмоциональной устойчивости, высокие – наоборот, об эмоциональной неустойчивости.

Таким образом, обобщенный психологический портрет менеджера, обладающего высоким уровнем мотивации достижения, может быть представлен следующим образом:

- интровертированность с преобладанием избегания чувства вины и впечатлений;
- обособленность с преобладанием черт равнодушия, эмоциональной независимости;
- импульсивность с преобладанием беспечности, невысоких самоконтроля и настойчивости;
- эмоциональная устойчивость с преобладанием самодостаточности и эмоционального комфорта, отсутствия депрессивных тенденций (Тапалова, 2015б: 142).

Далее перейдем к анализу результатов, полученных при изучении связей потребности в достижении и соответствующей мотивации с личностными факторами по группе студентов. Эти результаты могут, как указать на общие мотивационные особенности в группе, так и выявить различия, связанные со спецификой ведущей деятельности, сферы интересов и т.д.

Значимые корреляции между изучаемыми показателями в группе студентов представлены в табл. 4.

Таблица 4 – Корреляции показателей потребности в достижении и мотивации достижения с личностными факторами в группе студентов

Личностные факторы	Потребность в достижениях	Мотивация достижения
Самоконтроль-импульсивность	0.379*	-
Самоконтроль-отсутствие самоконтроля	0.352*	-

Как видим, выявлена положительная связь только с одним личностным фактором: «самоконтроль-импульсивность» (0.379*), и шкалой этого фактора «самоконтроль-отсутствие самоконтроля»

ля» (0.352*). При этом обнаруженная связь касается только потребности в достижении.

Можно констатировать наличие связи между потребностью в достижениях и самоконтролем. Напомним, что у менеджеров выявлена противоположная связь: потребность в достижении и мотивация достижения связаны с самоконтролем отрицательно (-0.368* и -0.424* соответственно); также в группе менеджеров выявлена отрицательная корреляция показателей потребности в достижениях и шкалы рассматриваемого фактора «самоконтроль-отсутствие самоконтроля» (-0.460**). То есть, определенные факторы, скорее всего, факторы возраста и специфики и содержания профессиональной деятельности, в значительной мере влияют на наличие и характер исследуемых психологических зависимостей.

Обнаружение этого факта влечет за собой вывод о том, что группа менеджеров и студентов, являясь относительно однородной по критерию сходства потребности в достижениях и мотивации достижения (значимых различий между этими показателями между группами студентов и менеджеров не обнаружено), в то же время разнородна по содержательному наполнению мотивации достижения.

Заключение

Таким образом, на сегодняшний день существует множество экспериментальных данных, освещающих понимание феномена мотивации достижения. Каждая из рассмотренных теорий вносит свой вклад в развитие представлений об этом важнейшем конструкте, освещая те или иные его аспекты и проблемы. Наиболее продуктивными для разработки дальнейших исследований могут быть следующие положения:

Мотивация достижения – это конструкт, описывающий комплекс факторов, обеспечивающих

направленность субъекта на лучшее выполнение деятельности, ориентированной на достижение некоторого результата, к которому может быть применен критерий успешности. Каузальные атрибуции результата деятельности играют роль внутренних предикторов ожидания успеха. Для актуализации мотивации достижения недостаточны привлекательность результата и вера в позитивный результат. Необходима также вера в свои способности – самооффективность.

Общий вывод, который можно сделать, анализируя полученные корреляции по группе менеджеров, – это вывод о том, что потребность в достижениях и соответствующая мотивация связаны с эмоциональной устойчивостью. Подтверждают этот вывод отрицательная корреляция потребности в достижениях с фактором «эмоциональная неустойчивость – эмоциональная устойчивость» (-0.405*) и со шкалой этого фактора «депрессивность-эмоциональный комфорт» (-0.366*), а также отрицательная корреляция показателей мотивации достижения со шкалой «самокритика-самодостаточность» (-0.570**).

То есть, потребность в достижениях сочетается у менеджеров с эмоциональным комфортом, устойчивостью аффективных переживаний, отсутствием депрессивных тенденций. Сформированная же мотивация достижения связана с характеристиками самодостаточности, отсутствия чрезмерных проявлений самокритики.

Студенческая выборка, очевидно, является слишком разнообразной, тем более, что в нее включены студенты, получающие образование по разным специальностям. Соответственно, могут присутствовать различные мировоззренческие установки, ценности и соответствующие им личностные особенности. Поэтому количество обнаруженных связей с личностными факторами является минимальным.

Литература

- 1 Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. – New York, NY, US: W.H. Freeman / Times Books / Henry Holt, 1997. – 604 p.
- 2 Deci E.L., R.M. Ryan Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. – New York: Plenum, 1985. – P. 62-94.
- 3 McClelland D.C. Methods of measuring human motivation // *Motives in Fantasy, Action, and Society* / J. W. Atkinson (Ed.). Princeton (NJ): Van Nostrand, 1958. – P. 7-42.
- 4 Ryan R.M., Deci E.L. Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions // *Contemporary Educational Psychology*, 2001. – Vol. 25. – P. 54-67.
- 5 Seligman M.E. Explanatory style and depression // *Psychopathology: An interactional perspective* / D. Magnusson, A. Ohman (Eds.). Orlando (FL): Academic Press, 1987. – P. 125-139.
- 6 Tapalova O., Burlachuk L., Zhiyenbayeva N. Research Achievement Motivation of Managers and Students // *American Journal of Applied Psychology*. – 2015. – Vol. 3, № 3. – P. 67-70. – Available online at <http://pubs.sciepub.com/ajap>. – Science and Education Publishing.

- 7 Tapalova O., Burlachuk L., Zhiyenbayeva N. The Empirical Verification of Equilibrium Dynamic Model of Achievement Motivation on Materials of Research of Students and Managers // WULFENIA. – Klagenfurt, Austria. – 2015. – Vol. 22. – № 9. – P. 133-145.
- 8 Weiner B., Kukla A. An attributional analysis of achievement motivation // Journal of Personality and Social Psychology, 1970. – Vol. 15. – P. 1-20.
- 9 Бурлачук Л.Ф., Королев Д.К. Адаптация шкалы для диагностики пяти факторов личности // Вопросы психологии. – М., 2000. – № 1. – С. 126–134.
- 10 Виндекер О.С. Структура и психологические корреляты мотивации достижения: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. – Екатеринбург, 2010. – 203 с.
- 11 Гордеева Т.О. Мотивация достижения: теории, исследования, проблемы // Современная психология мотивации / Под ред. Леонтьева Д.А. – М.: Смысл, 2002. – С. 47–102.
- 12 Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – СПб.: Питер, 2003. – 560 с.
- 13 Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 40 с.
- 14 Магомед-Эминов М.Ш. Психодиагностика мотивации. Общая психодиагностика. – М.: Наука, 1987. – 442 с.
- 15 Макклелланд Д. Мотивация человека: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2007. – 669 с.
- 16 Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2012. – 352 с.
- 17 Олпорт Г. Тенденции в теории мотивации // Проективная психология. – М., 2000. – С. 55 – 67.
- 18 Роджерс К. Становление человека. – М.: «Прогресс», «Универс», 1994. – 478 с.
- 19 Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодетельности // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С. 88-95.
- 20 Фромм Э. Гуманистический психоанализ / сост. и общ. редакция В. М. Лейбина – СПб.: Питер. – 2002. – 544 с.
- 21 Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. – СПб.: Речь, 2001. – 256 с.

References

- 1 Bandura A. (1997) Self-efficacy: The exercise of control. – New York, NY, US: W.H. Freeman / Times Books / Henry Holt, 604 p.
- 2 Burlachuk L.F. Korolev D.K. (2000) Adaptacija shkaly dlja diagnostiki pjati faktorov lichnosti [Adaptation of the scale for the diagnosis of five personality factors]. Voprosy psihologii, Moscow, P. 126–134.
- 3 Deci E.L. Ryan R.M. (1985) Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. – New York: Plenum. – P. 62-94.
- 4 Eliseev O.P. (2003) Praktikum po psihologii lichnosti [Workshop on the psychology of personality]. – Saint Petersburg: Piter. – 560 p.
- 5 Fromm Je. (2002) Gumanisticheskij psihoanaliz [Humanistic psychoanalysis] / sost. i obshh. redakcija V. M. Lejbina – Saint Petersburg: Piter. – 544 p.
- 6 Gordeeva T.O. (2002) Motivacija dostizhenija: teorii, issledovanija, problem [Achievement Motivation: theory, research, and problems]. Sovremennaja psihologija motivacii / Pod red. D.A. Leont'eva. – Moscow: Smysl. – pp. 47–102.
- 7 Hekhauzen H. (2001) Psihologija motivacii dostizhenija [Psychology of motivation of achievement]. Saint Petersburg: Rech', 256p.
- 8 Leont'ev A.N. (1971) Potrebnosti, motivy i jemocii [Needs, motives and emotions]. Moscow: Izd-vo Mosk. un-ta., 40 p.
- 9 Magomed-Jeminov M.Sh. (1987) Psihodiagnostika motivacii. Obshhaja psihodiagnostika [Psychodiagnostics of motivation. General psychodiagnostics]. Moscow: Nauka, 442 p.
- 10 Makklelland D. (2007) Motivacija cheloveka [Human Motivation]: per. s angl. – Saint Petersburg: Piter, 669p.
- 11 Maslou A. (2012) Motivacija i lichnost' [Motivation and personality]. Saint Petersburg: Piter, 352 p.
- 12 McClelland D.C. (1958) Methods of measuring human motivation. Motives in Fantasy, Action, and Society / J.W. Atkinson (Ed.). Princeton (NJ): Van Nostrand, P. 7-42.
- 13 Olport G. (2000) Tendencii v teorii motivacii. Proektivnaja psihologija [Trends in the theory of motivation. Projective psychology]. Moscow, pp. 55 – 67.
- 14 Rodzhers K. (1994) Stanovlenie cheloveka [Becoming a man]. Moscow: «Progress», «Univers», 478 p.
- 15 Rubinshtejn S.L. (1989) Princip tvorcheskoj samodejatel'nosti [The principle of creative amateur]. Voprosy filosofii. (4), pp. 88-95.
- 16 Ryan R.M. Deci. E.L. (2001) Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. Contemporary Educational Psychology, Vol. 25, P. 54-67.
- 17 Seligman M.E. (1987) Explanatory style and depression. Psychopathology: An interactional perspective / D. Magnusson, A. Ohman (Eds.). Orlando (FL): Academic Press, P. 125-139.
- 18 Tapalova O. Burlachuk L. Zhiyenbayeva N. (2015) Research Achievement Motivation of Managers and Students. American Journal of Applied Psychology, Vol. 3(3), P. 67-70. Available online at <http://pubs.sciepub.com/ajap>. – Science and Education Publishing.
- 19 Tapalova O. Burlachuk L. Zhiyenbayeva N. (2015) The Empirical Verification of Equilibrium Dynamic Model of Achievement Motivation on Materials of Research of Students and Managers. WULFENIA. Klagenfurt, Austria, Vol. 22. (9), P. 133-145.
- 20 Vindeker O.S. (2010) Struktura i psihologicheskie korrelyaty motivacii dostizhenija [Structure and psychological correlates of achievement motivation]. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01. Ekaterinburg, 203 p.
- 21 Weiner B. Kukla A. (1970) An attributional analysis of achievement motivation. Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 15, P. 1-20.

Tashimova F.S.¹, Kalipanova M.K.², Amanzhanova G.B.³

¹doctor of psychological science, professor, e-mail: fatima_tashimova@mail.ru

²master degree student, e-mail: kmadina9595@gmail.com

department of general and applied psychology, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

³associated professor, Kazakh National Academy of Arts. T. Zhurgenova,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: koka5656@mail.ru

**CORRELATION BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE
AND TOLERANCE IN STUDENTS' COMMUNICATION**

The article is devoted to the study of professionally significant qualities of the personality of students of the Kazakh National University named after al-Farabi. Features of emotional intelligence and communicative tolerance are examined, as well as their interrelation among students as important determinants of their future professional activity in modern conditions. Social problems of modern society associated with the growth of cruelty, violence, aggression, require greater attention of psychologists to the study and formation of personality traits, through which it is possible to counteract these phenomena. Personality tolerance and developed emotional intelligence are, in our view, precisely such qualities. The study of emotional intelligence, communicative tolerance and their interrelationship as factors that determine the success of professional activity in the field of "man-man" in modern conditions is, in our opinion, relevant. The article describes the methods used in the study, as well as the final results. A negative correlation was found between the integrative index of emotional intelligence and the overall indicator of communicative intolerance of the individual. The ways of formation of the considered personality qualities of students are proposed. Work to develop the emotional intelligence of students includes the formation of the following skills: arbitrarily manage their emotions, understand the emotions of others, develop empathy, build strong-willed qualities, etc. Work on the development of tolerance in communicating with others may include the formation of the following skills: accepting another person, adequately perceiving and evaluating oneself, expressing one's feelings when communicating with different people in a non-human form for another, attentively treating the characteristics of another person, perceiving the other as an individuality, respect the feelings of others, etc.

Key words: professionally significant qualities of the personality; students of the pedagogical university; emotional intelligence; communicative tolerance; ways of forming.

Ташимова Ф.С.¹, Калипанова М.К.², Аманжанова Г.Б.³

¹психология ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: fatima_tashimova@mail.ru

²магистранты, e-mail: kmadina9595@gmail.com

жалпы және қолданбалы психология кафедрасы, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: koka5656@mail.ru

**Студенттердің қарым-қатынасындағы
эмоционалды интеллект пен толеранттылықтың
өзара байланысын зерттеу**

Мақала әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті студенттерінің тұлғалық кәсіби мәнді сипаттамаларын зерттеуге арналған. Эмоционалды интеллект және қарым-қатынас толеранттылығының ерекшеліктері қарастырылады, сонымен қатар осы қасиеттердің студенттердің бойындағы өзара байланысы қазіргі таңдағы олардың болашақ кәсіби іс-әрекеттерінің детерминанттары ретінде қарастырылады. Қазіргі қоғам, ондағы зорлық-зомбылық, әлеуметтік зорлық проблемаларының өсуі, агрессия, психологиялық зерттеу және

дамыту жөнiндегi мәселелерге ерекше назар аудара отырып, осы құбылыстарға қарсы тұру үшін пайдалануға болады. Біздің ойымызша, эмоционалды интеллект, қарым-қатынас және төзімділік саласында кәсіби жұмыс қазіргі жағдайда табысқа анықтаушы ретінде олардың зерттеудің өзектілігі «Адам-адам». Мақалада зерттеу барысында жүргізілген әдістемелер, сонымен қатар дайын нәтижелер сипатталады. Эмоционалды интеллектінің интегративті көрсеткіші мен тұлғаның қарым-қатынас интолеранттылығының жалпы көрсеткіші арасында кері корреляция анықталды. Студенттердің бойында қарастырылып отырған тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру жолдары ұсынылады. Студенттердің эмоционалды интеллектісін дамыту бойынша жұмыс өзіне келесі дағдыларды қалыптастыруды қосады: өзінің эмоцияларын ырықты басқару, басқа адамдардың эмоцияларын түсіну, эмпатияны дамыту, ерік қасиеттерін қалыптастыру және т. б. Қоршаған ортадағылармен қарым-қатынастағы толеранттылықты дамыту бойынша жұмыс келесі дағдыларды қалыптастыруды қосуы мүмкін: басқа адамды қабылдау, өзін адекватты қабылдау және бағалау, әртүрлі адамдармен қарым-қатынас барысында өз сезімдерін басқа адамды ренжітуден жеткізу, басқа адамның ерекшеліктеріне көбірек назар аудару, басқаны жеке индивидуалды адам ретінде қабылдау, өзге адамдардың сезімдерін сыйлау және т. б.

Түйін сөздер: тұлғаның кәсіби мәнді сипаттамалары, педагогикалық университеттің студенттері, эмоционалды интеллект, қарым-қатынас толеранттылығы.

Ташимова Ф.С.¹, Калипанова М.К.², Аманжанова Г.Б.³

¹доктор психологических наук, профессор, e-mail: fatima_tashimova@mail.ru

²магистрант, e-mail: kmadina9595@gmail.com

кафедра общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³доцент, Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова, Казахстан, г. Алматы, e-mail: koka5656@mail.ru

Изучение взаимосвязи эмоционального интеллекта и толерантности в общении у студентов

Статья посвящена изучению профессионально значимых качеств личности студентов Казахского национального университета им. аль-Фараби. Рассматриваются особенности эмоционального интеллекта и коммуникативной толерантности, а также их взаимосвязь у студентов как важные детерминанты их будущей профессиональной деятельности в современных условиях. Социальные проблемы современного общества, связанные с ростом жестокости, насилия, агрессивности, требуют большего внимания психологов к изучению и формированию качеств личности, с помощью которых можно противодействовать этим явлениям. Толерантность личности и развитый эмоциональный интеллект являются, на наш взгляд, именно такими качествами. Изучение эмоционального интеллекта, коммуникативной толерантности и их взаимосвязи как факторов, определяющих в современных условиях успешность профессиональной деятельности в сфере «человек-человек», является, на наш взгляд, актуальным. В статье описываются методики, проведенные в исследовании, а также готовые результаты. Выявлена отрицательная корреляция между интегративным показателем эмоционального интеллекта и общим показателем коммуникативной интолерантности личности. Предлагаются пути формирования рассматриваемых качеств личности у студентов. Работа по развитию эмоционального интеллекта студентов включает формирование следующих умений: произвольно управлять своими эмоциями, понимать эмоции других людей, развитие эмпатии, формирование волевых качеств и т. д. Работа по развитию толерантности в общении с окружающими может включать формирование следующих умений: принимать другого человека, адекватно воспринимать и оценивать себя, выражать свои чувства при общении с разными людьми в необидной для другого форме, внимательно относиться к особенностям другого человека, воспринимать другого как индивидуальность, уважать чувства других и т. п.

Ключевые слова: профессионально значимые качества личности, студенты педагогического университета, эмоциональный интеллект, коммуникативная толерантность, стратегии и способы формирования.

Introduction

Professional formation of students of any higher institutions assumes not only the formation of their professional qualities, but also the development

of personal qualities important for the future profession (Romanova, 2010: 28; Romanova, 2010: 44). Many of them will work in the field of "man-man", so, it turns out that communication with other people is one of the important factors of their future

professional activity (Cooper, 1997: 31). In this regard, the personality characteristics that help to ensure the effectiveness of communication become professionally significant (Carmeli, 2003: 778). In today's world, where the integration of different ethnic groups is increasingly frequent and powerful, the ability to effectively cooperate, communicate and work with each other becomes a higher level of skills (Gubina, 2010: 70, Gubina, 2011: 178).

In Kazakhstan, in particular, the experience of international cooperation, the exchange of students is becoming a frequent practice. As a consequence, the issue is not just about tolerance as a generalized concept, but about ethnic tolerance is more relevant than ever. Modern society is characterized by a peculiar system of values. Setting for rationality, for success in a career, to receive money; the orientation of parents, teachers only on the intellectual development of the child, his academic success and good grades lead to a decrease in the value of emotions in society, to impoverishment of the emotional sphere in children and adults. Meanwhile, the role of emotions in a person's life is enormous: they allow a person to realize the subjective significance of occurring events, to focus on the other, make a person's life fuller and brighter.

The ability to understand one's emotions and emotions, the ability to establish emotional and trustful relationships with other people is very important for representatives of many professions (Ciarrochi, 2000: 539). The ability to cognize one's feelings, recognize the experiences of another person largely determines the professional suitability of any specialist.

Analyzing the social problems of modern society associated with the growth of cruelty, violence, aggression, require more attention of psychologists to the study and formation of personality traits, through which it is possible to counteract these phenomena. One of the important qualities of a person in this regard is communicative tolerance. In today's risk society, there is a need to develop special programs for the formation of tolerant behavior, especially "in the group of youth and adolescents as the most sensitive to the manifestation of intolerance and xenophobia due to age-specific features." In this connection, it is important to find out what this phenomenon represents and what factors influence the formation of communicative tolerance?

Analysis of various studies allows us to consider tolerance in a wide range: from understanding it as neuropsychic resistance to its evaluation as a moral characteristic of the individual (Asmolov, 2011: 13). Tolerance is defined M. Walzer as a socially

significant characteristic, as a special positive way of accepting differences, which excludes the development of confrontations and xenophobia (Walzer, 2000: 17). The presence of tolerant attitudes and value orientations presupposes the stability of the individual to ethnic, religious, worldview and other differences. Manifestations of tolerance are: the desire for dialogue, empathy, cooperation, tolerance, as well as resistance to stress, uncertainty, to aggressive behavior, etc. By giving a generalized characterization of the tolerant personality, G. Olport also distinguishes empathy among a number of parameters (Shekoldina, 2004: 17). Tolerance as a personal characteristic is formed under the influence of many factors (list which and who researched). We believe that tolerance is inextricably linked with the factor of emotional intelligence. The term "emotional intelligence" was introduced into scientific usage by American psychologists P. Salovey and J. Meyer in 1990 (Lyusin, 2004: 29). They developed the first concept of emotional intelligence – the ability to carefully comprehend, evaluate and express emotions; the ability to understand emotions and emotional knowledge; also the ability to manage emotions, which contributes to the emotional and intellectual growth of the individual. The components of emotional intelligence (according to D. Goleman): self-awareness (knowledge of their internal states, preferences, opportunities), self-control (ability to cope with their inner states and motivations), motivation (emotional inclinations that direct or facilitate achievement of goals), empathy feelings, needs and cares of other people), relationship skills (the art to evoke in others the desired reaction for you) (Goleman, 2013: 560). Emotional intelligence is an important factor for prosocial and other positive behaviors. It is noted that developed emotional regulation can help people interact more effectively with others (Jordan, 2004: 195). A person with a high level of EI is benevolent in interpersonal relationships, is capable of creating emotionally successful relationships (Petrides, 2000: 313). Emotional intelligence and tolerance in communication in this article, we will consider in the context of professionally significant qualities of the personality of a psychologist, teacher, social worker. It is of interest to consider the relationship between tolerance and emotional intelligence (Romanova, 2010: 72).

Materials and methods

The purpose of the study: the study of personal characteristics of students of the local university,

the presence of which determines the success of professional activity in modern society.

Objectives of the study:

1. To study the features of emotional intelligence in students of the al-Farabi Kazakh University;
2. To reveal the peculiarities of tolerance in communication among students of the university;
3. Analyze the relationship between emotional intelligence and communicative tolerance among students at a pedagogical university;

The study was conducted in the al-Farabi Kazakh National University. The study involved 40 students.

Age of respondents from 18 to 20 years, girls – 20 people, boys – 20 people. To obtain empirical data, the following methods were selected:

1. Methodology of evaluation of "emotional intelligence" (EQ questionnaire) (Ilyin, 2001: 633).

The technique was proposed by N. Hall to identify the ability to understand the personality relations that are represented in emotions and to manage the emotional sphere on the basis of decision-making. It consists of 30 statements and contains 5 scales:

- "Emotional Awareness" – the ability to observe changes in one's feelings; the ability to analyze negative feelings; knowledge, understanding of your emotions and managing your life.

- "Managing your emotions" – this is emotional resourcefulness, emotional unreality; coping with one's feelings; ability to easily turn off from experiencing trouble.

- "Self-Motivation" is the arbitrary control of your emotions; ability to induce a wide range of positive emotions; the ability to approach creatively to life's problems; the ability to easily enter a state of calm and concentration; the ability to easily reject negative feelings when you need to act.

- "Empathy" – the ability to listen to the problems of others; sensitivity to the emotional needs of others; understanding the emotions of others; recognition of emotions by the expression of a person; catching signs in communication, which indicate what others need.

- "Recognition of the emotions of other people" – the ability to influence the emotional state of other people; an adequate response to the mood, wishes of other people; the ability to improve the mood of others;

Calculation of results: for each scale, the sum of points is calculated taking into account the sign of the answer ("+" or "-"). The more the plus amount of points, the more expressed this emotional manifestation. The integrative level of emotional intelligence was also determined, taking into account the dominant sign.

2. Methods of diagnosis of general communicative tolerance (V.V Boyko) (Soldatova, 2008: 60)

The technique allows you to diagnose tolerant and intolerant personality settings, manifested in the process of communication. General communicative tolerance defines other forms of communicative tolerance: situational, typological, professional. The questionnaire of V.V. Boyko includes 45 questions, which are grouped into 9 scales. The form is presented to respondents without the name of scales. With the help of this technique, tolerance is examined through its reverse side – intolerance. When processing results, the total score for each scale is calculated. The maximum number of scores on each scale is 15, the total for all scales is 135. The higher the number of points scored by the respondent, the higher the degree of his intolerance to others.

To process the data obtained, the methods of mathematical statistics were used: the calculation of mean values, the correlation analysis (according to K. Pearson), the determination of the reliability of the differences (using the Mann-Whitney U criterion).

Results and its discussion

Studying the features of emotional intelligence (EI) in students.

Using the methodology for assessing EI, students were identified with indicators for each scale of the questionnaire and then an integrative measure of emotional intelligence was calculated. The more the positive amount of points, the more expressed this emotional manifestation. EI indices were calculated for the entire sample of subjects, as well as for groups of subjects that differed in gender and in the direction of instruction. The average values of EI indicators for the entire sample of students are presented in Table 1.

Integrative indicator of emotional intelligence is equal to 29. 14 points. According to the normative values indicated in the H. Hall technique (70 or more are high, 40-69 is the average level, 39 or less is a low level), this characterizes the low level of EI in the sample of students studied. Consider the level of partial EI for each of the five scales (normative values: 14 or more – high, 8-13 – medium, 7 and less – low). On the scale of «Emotional Awareness» (8. 32 points) and on the scale «Empathy» (7. 81), students showed an average level. The «Emotional Awareness» scale characterizes how attentive the subjects are to their emotions, whether they want to understand them. Scale «Empathy» – how

sensitive a person is to the emotional needs of other people, whether he understands the external expression of emotions, whether he tunes to the emotions of another. On the other scales («Emotion Management», «Self-Motivation», «Recognition of Emotions of Other People»), subjects experience a low level of severity. The lowest score was typed by subjects on the scale «Managing their emotions» (0.65 points). This scale determines the emotional unreality, man's resourcefulness.

The predominance of low values for integrative and partial EI indicators is related, in our opinion, to the age features of the subjects. According to the data available in the literature, EI depends on age, increasing between early adolescence and early adulthood (Andreeva, 2012: 288). The vast majority of subjects participating in the study are students of the 1st and 2nd courses, so we can assume that they have EI at the stage of formation.

Table 1 – Mean values on the scales of emotional intelligence in students

Emotional Awareness	8,32
Managing your emotions	0,65
Self-motivation	5,71
Empathy	7,81
Recognizing the emotions of others	6,93
Integrative indicator of emotional intelligence	29,14

It seems interesting to consider the question of whether there is an intersexual difference in the indices of students' EI. The mean values of EI indices in young men and women participating in the study are presented in Figure 1.

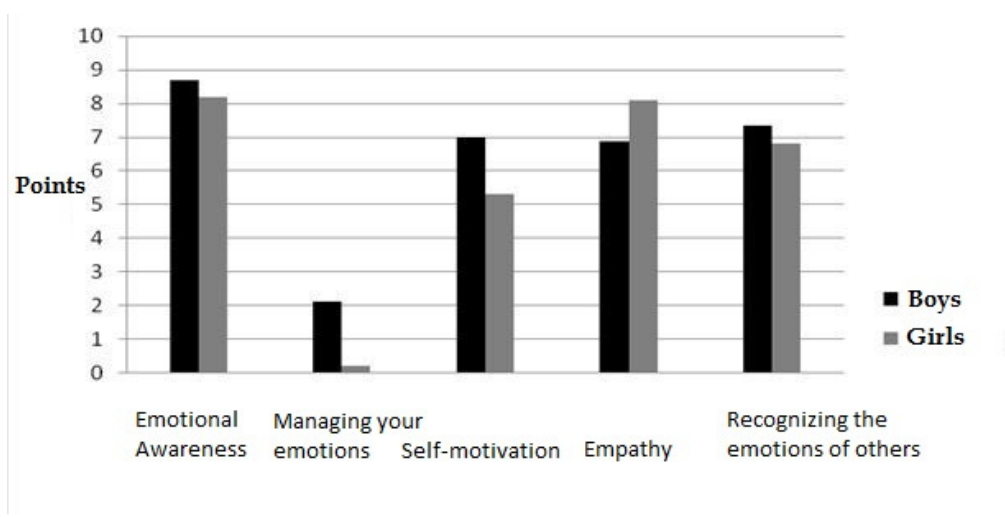

Figure 1 – Mean values of EI indicators in boys and girls

When comparing the average values of the EI indices in the groups of boys and girls, it should be noted that there is a certain difference on the scale 1 "Managing your emotions" (2.12 for boys and 0.2 for girls) and for scale 3 "Self-Motivation" (7.00 for boys and 5.31 in girls), but these values do not reach the level of significance. We obtained the same result when comparing the mean values of the integrative index of EI in young men (31.4 points) and in girls (28.4 points). Significant differences (according to the Mann-Whitney U criterion) were not detected for any of the considered EI indicators. This is consistent with the literature data that the differences between men and

women are of a qualitative rather than a quantitative nature. The expression of emotions and their regulation are largely due to the influence of gender norms that are formed through education (Chu, 2002: 94).

Studying the peculiarities of communicative tolerance among students

Using the questionnaire of V. Boyko, the ability to positive communication in the studied group of students was studied. The average values were calculated for the overall indicator of communicative tolerance and for the indices of each of the 9 scales. Table 2 presents the average values of CT indices in the sample of students studied.

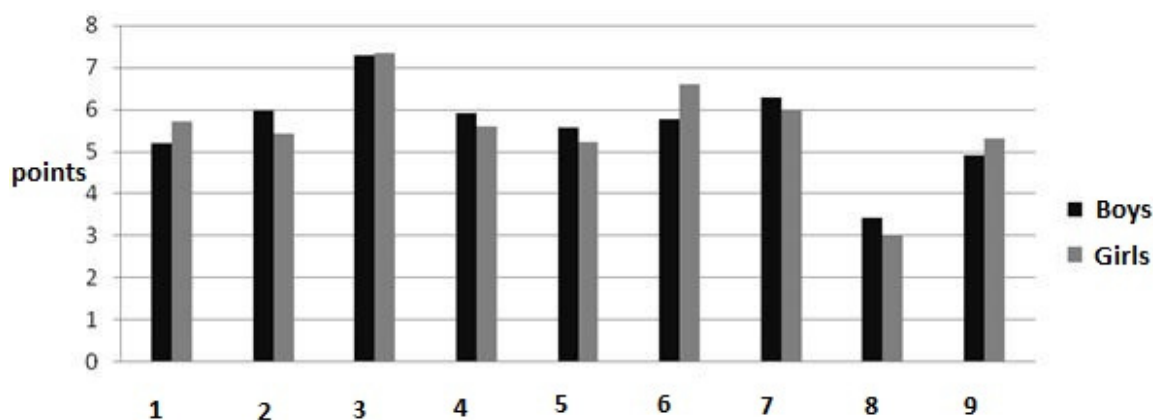
Table 2 – Average values of indicators of communicative tolerance in the sample of students studied

The general indicator of communicative tolerance	50,28
The rejection or misunderstanding of the individuality of another person	5,59
Using yourself as a benchmark in assessing behavior and your way of thinking other people	5,56
Categorical or conservative in assessing other people	7,32
Inability to hide or smooth out unpleasant feelings when confronted with non-communicable qualities of a partner	5,67
The desire to remake, re-educate partners	5,30
The desire to adjust the partner for himself, make it "convenient"	6,40
Inability to forgive others for mistakes, awkwardness, unintentionally caused trouble for you	6,06
Intolerance to physical or mental discomfort created by other people	3,11
Inability to adapt to the nature, habits and desires of others	5,22

The maximum total score on all scales is 135. The higher the number of points scored by a respondent, the higher the degree of his intolerance to others. The average value of the total score for the entire sample is 50.3 points. The average score for each scale is in the range from 7.3 to 3.1 points (the maximum score on each scale is 15). This can also be explained by the tendency to lower the level of intolerance in

the subjects. Low values on the scale "Intolerance to physical or mental discomfort created by other people" characterize subjects as being tolerant of other people's experiences, their problems, their hardships.

Consider the question of whether there are differences in the manifestation of communicative tolerance among young men and women participating in the study (Figure 2).

- 1 - The rejection or misunderstanding of the individuality of another person
- 2 - Using yourself as a benchmark in assessing behavior and your way of thinking other people
- 3 - Categorical or conservative in assessing other people
- 4 - Inability to hide or smooth out unpleasant feelings when confronted with non-communicable qualities of a partner
- 5 - The desire to remake, re-educate partners
- 6 - The desire to adjust the partner for himself, make it "convenient"
- 7 - Inability to forgive others for mistakes, awkwardness, unintentionally caused trouble for you
- 8 - Intolerance to physical or mental discomfort created by other people
- 9 - Inability to adapt to the nature, habits and desires of others

Figure 2 – Average values of indicators of communicative tolerance in young men and girls

The total number of scores on all scales for boys is 50. 7, for girls – 50. 2. There are no significant differences between young men and women in the manifestation of different aspects of tolerance.

Studying the relationship between emotional intelligence and communicative tolerance among students

To reveal the relationship between the results of the study of emotional intelligence (EI) and communicative tolerance, the statistical method of correlation according to K. Pearson was used. Correlations between general indicators of emotional intelligence and communicative tolerance were revealed. Then, in the course of further analysis, the relationships between individual indicators of EI and indicators for individual scales of communicative tolerance were determined.

A negative correlation was found between the integrative index of emotional intelligence and the overall indicator of communicative intolerance of the personality ($r = -0.236$ at $p = 0.014$). This indicates that with a high level of development of emotional intelligence, a low degree of expressiveness of communicative intolerance is observed, in other words, a person demonstrates tolerant attitudes. This shows that the ability to understand and control one's emotions and emotions of other people is closely connected with having tolerant attitudes towards others, the ability to make concessions, and the ability to maintain relationships with other people.

Thus, the correlation analysis showed that between the indicators of emotional intelligence and communicative intolerance, a statistically significant negative correlation was established at the level of significance $p < 0.01$ or $p < 0.05$.

Conclusion

In the study, a close relationship between emotional intelligence and communicative tolerance among students of the al-Farabi Kazakh National University was revealed. Work on the development of emotional intelligence of students includes the formation of the following skills: arbitrarily manage their emotions, understand the emotions of others, develop empathy, build strong-willed qualities, etc. Work on the development of tolerance in communicating with others may include the formation of the following skills: accepting another person, adequately perceiving and evaluating oneself, expressing one's feelings when communicating with different people in a non-human form for another, attentively treating the characteristics of another person, perceiving the other as an individuality, respect the feelings of others, etc.

Forms of work with students, contributing to the development of their considered professionally significant personal qualities: strengthening the practical component in classes in special disciplines; involving students in the volunteer movement, which involves the participation of students in work with various vulnerable groups of the population; independent work of students, etc. A special place in the formation of the studied personality traits is the practice of students: pedagogical practice, including the compilation of a psychological and pedagogical portrait of the child, the writing of the psychological and pedagogical characteristics of the children's group, etc.; industrial practice, the content of which includes the conduct of correctional-developing activities, trainings, psychological consultations, etc (Bokut, 2012: 8, Bokut, 2014: 40).

References

- 1 Andreeva I. N. (2012) *Azbuka emotsionalnogo intellekta*. [The ABCs of emotional intelligence]. SPb.: BHV-Petersburg, p. 288.
- 2 Asmolov A. G. (2001) *O smyslah ponyatia «tolerantnost'»*. [About the meaning of the concept of "tolerance"]. *Tolerance Century: Scientific and journalistic Gazette*, Issue 1-2. M.
- 3 Barling J, Slater F and Kevin Kelloway E (2000), «Transformational Leadership and Emotional Intelligence: An Exploratory Study», *Leadership & Organization Development Journal*, Vol. 21, No. 3, pp. 157-161.
- 4 Bokut E. L. (2012) *Issledovatel'skaya deyatel'nost' studentov v period praktiki kak usloviye formirovaniya professional'nykh i lichnostnykh kachestv budushchikh psikhologov* / «Psikhologiya obrazovaniya: Modernizatsiya sistemy obrazovaniya v usloviyakh vvedeniya v deystviye novykh professional'nykh standartov» [Vocational competencies of students-psychologists formed in conditions of teacher's training practice. 5th Congress of the Russian public organization "Russian Psychological Society. J. M, February 14 -18, Research materials, Volume 2, pp. 8 – 9.
- 5 Bokut E. L. (2014) *Usloviya formirovaniya professional'nykh kompetentsiy studentov – psikhologov na pedagogicheskoy praktike. 5 s"yezd Obshcherossiyskoy obshchestvennoy organizatsii «Rossiyskoye psikhologicheskoye obshchestvo* [The research activities of students during the practice as a condition of formation of professional and personal qualities of future psychologists / "Psychology of Education: Modernization of education in the introduction of new professional standards]. M., pp. 40 – 44.

- 6 Carmeli, A. (2003). The relationship between emotional intelligence and work attitudes, behaviour, and outcomes: An examination among senior managers. *Journal of Managerial Psychology*, 18 (8), pp. 788-813.
- 7 Cherniss C, Goleman D, Emmerling R et al. (1998) «Bringing Emotional Intelligence to the Workplace», Consortium for Research on Emotional Intelligence in Organizations, Rutgers University, New Brunswick, NJ.
- 8 Chu, J. (2002). Boys development. *Reader Digest*, pp. 94-95.
- 9 Ciarrochi, J. V., Chan, A. Y. C., & Caputi, P. (2000) Acritical evaluation of the emotional intelligence construct. *Personality and Individual Differences*, 28, pp. 539-561.
- 10 Cooper R. K. (1997) Applying emotional intelligence in the workplace. *Training and Development*, 51 (12), pp. 31-38.
- 11 Goleman D P (1995) *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ for Character, Health and Lifelong Achievement*, Bantam, New York.
- 12 Goleman D. (2013) Emotsional'nyy intellekt. Pochemu on mozhet znachit' bol'she, chem IQ [Emotional Intelligence. Why it can matter more than IQ]. M.: "Mann, Ivanov and Ferber", p. 560.
- 13 Gubina E. V. (2011) Tolerantnyye ustanovki kak usloviye uspeshnoy deyatel'nosti sovremennogo uchitelya/ Psikhologiya npravstvennosti i religiya: XXI vek [Tolerant settings as a condition for the success activities of the modern teacher/ Psychology of morality and religion: 21st Century]. *Proceedings of the international conference (16 – 17 November 2011)*, MO Schyolkovo: Publishers Marhotin PO, pp. 178 – 180.
- 14 Gubina E. V. (2010) Lichnostnoye razvitiye studentov v khode ikh professional'noy podgotovki. *Vestnik prakticheskoy psikhologii obrazovaniya* [Personal development of students during their training]. *Bulletin of practical psychology of education*, 1 (22), pp. 70-75.
- 15 Ilyin E. P. (2001) Emotsii i chuvstva [Emotions and feelings]. SPb.: Peter, p. 752.
- 16 Jordan, P. J., & Troth, A. C. (2004). Managing emotions during team problem solving: Emotional intelligence and conflict resolution. *Human Performance*, 17 (2), pp. 195-218.
- 17 Lyusin D. V. (2004) Sovremennyye predstavleniya ob emotsional'nom intellekte [Current concepts of emotional intelligence], *Social Intelligence: Theory, measurement, research*, M.: Institute of Psychology, Russian Academy of Sciences, pp. 29 – 36.
- 18 Mayer J D and Salovey P (1993) The Intelligence of Emotional Intelligence. *Intelligence*, Vol. 17, No. 4, pp. 433-442.
- 19 Morris, W. N. (1992) A functional analysis of the role of mood in affective systems. In M. S. Clark (Ed.), *Review of personality and social psychology emotion*, Vol. 13, pp. 256-293.
- 20 Petrides, K. V., & Furnham, A. (2000) On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 29, 313-320.
- 21 Rode J C, Mooney C H, Arthaud Day M L et al. (2007) Emotional Intelligence and Individual Performance: Evidence of Direct and Moderated Effects. *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 28, No. 4, pp. 399-421.
- 22 Romanova E. S. (2010) Potentsial vuzovskoy nauki v obespechenii grazhdanskogo i professional'nogo stanovleniya uchastnikov obrazovatel'nogo protsessa [The development of the science of higher education for the support of the civil and occupational formation of the educational progress]. *System psychology and sociology*, 2, pp. 28 – 42.
- 23 Romanova E. S. (2010) Professional'noye stanovleniye i razvitiye s pozitsii dual'nogo podkhoda [The professional formation and development in the dual approach]. *System psychology and sociology*, 1, pp. 44-58.
- 24 Romanova E. S., Ryzhov B. N. (2010) «Kompleks Bruta» u sotsial'nykh sirot [«The Brutus complex» of social orphans], *Systems psychology and sociology*, №1, pp. 72-76.
- 25 Ryzhov B. N. (2010) Sistemnyye osnovaniya psikhologii [The basic of systemic psychology], *Systems psychology and sociology*, №2, pp. 5 -24.
- 26 Shekoldina S. D. (2004) Trening tolerantnosti [Training tolerance], M.: «Os'-89», p. 80.
- 27 Soldatova G. U., L. A. Shaygerova (2008) Psikhodiagnostika tolerantnosti lichnosti [Psychodiagnostics of personality tolerance]. M.: Smysl, p. 172.
- 28 Tolerantnost' kak faktor protivodeystviya ksenofobii: upravleniye riskami ksenofobii v obshchestve riska (2011) [Tolerance as a factor of combating xenophobia: xenophobia risk management in a risk society]. M., 608 p.
- 29 Walzer, M (2000) *About tolerance*. M: Idea Press p. 50.
- 30 Weisinger, H. (1998) *Emotional intelligence at work*. San Francisco: Jossey-Bass.

Литература

- 1 Barling J, Slater F and Kevin Kelloway E., «Transformational Leadership and Emotional Intelligence: An Exploratory Study», *Leadership & Organization Development Journal*. – 2000. – Vol. 21, No. 3, pp. 157-161.
- 2 Carmeli, A. The relationship between emotional intelligence and work attitudes, behaviour, and outcomes: An examination among senior managers. *Journal of Managerial Psychology*, 18 (8). – 2003. – P. 788-813.
- 3 Cherniss C, Goleman D, Emmerling R et al., «Bringing Emotional Intelligence to the Workplace», Consortium for Research on Emotional Intelligence in Organizations, Rutgers University, New Brunswick, NJ. – 1998.
- 4 Chu, J. Boys development. *Reader Digest*. – 2002. P. 94-95.
- 5 Ciarrochi, J.V., Chan, A.Y. C., & Caputi, P. Acritical evaluation of the emotional intelligence construct. *Personality and Individual Differences*, 28. – 2000. – P. 539-561.
- 6 Cooper R. K. Applying emotional intelligence in the workplace. *Training and Development*, 51 (12). – 1997. P. 31-38.
- 7 Goleman D.P. *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ for Character, Health and Lifelong Achievement*, Bantam, New York. – 1995.

- 8 Jordan, P.J., & Troth, A. C. Managing emotions during team problem solving: Emotional intelligence and conflict resolution. *Human Performance*, 17 (2). – 2004. – P. 195-218.
- 9 Mayer J D and Salovey P. The Intelligence of Emotional Intelligence, *Intelligence*. – 1993. Vol. 17, No. 4. – P. 433-442.
- 10 Morris, W.N. A functional analysis of the role of mood in affective systems. In M. S. Clark (Ed.), *Review of personality and social psychology emotion*. – 1992. – Vol. 13. – P. 256-293.
- 11 Petrides, K.V. & Furnham, A. On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 29. – 2000. – P. 313-320.
- 12 Rode JC, Mooney C H, Arthaud Day M L et al., «Emotional Intelligence and Individual Performance: Evidence of Direct and Moderated Effects», *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 28, No. 4. – 2007. – P. 399-421.
- 13 Weisinger, H. *Emotional intelligence at work*. San Francisco: Jossey-Bass. – 1998.
- 14 Андреева И.Н. *Азбука эмоционального интеллекта*. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 288 с.
- 15 Асмолов А.Г. О смыслах понятия «толерантность» // *Век толерантности: Научно-публицистический вестник*. Выпуск 1-2. – М., 2001.
- 16 Бокуть Е.Л. Исследовательская деятельность студентов в период практики как условие формирования профессиональных и личностных качеств будущих психологов // «Психология образования: Модернизация системы образования в условиях введения в действие новых профессиональных стандартов». М. - 2014. – 450 с. С. 40 – 44.
- 17 Бокуть Е.Л. Условия формирования профессиональных компетенций студентов-психологов на педагогической практике /5 съезд Общероссийской общественной организации «Российское психологическое общество». – М., 14-Научные материалы. Том 2. – 18 февраля 2012. – С. 8 – 9.
- 18 Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ. – М.: «Манн, Иванов и Фербер», 2013. – 560 с.
- 19 Губина Е.В. Личностное развитие студентов в ходе их профессиональной подготовки // *Вестник практической психологии образования*. – 2010. – №1 (22). – С. 70-75.
- 20 Губина Е.В. Толерантные установки как условие успешной деятельности современного учителя // *Психология нравственности и религия: XXI век. //Материалы международной конференции (16-17 ноября 2011 года)*. – МО, Щелково: Издатель Мархотин П. Ю., 2011. – С. 178.
- 21 Ильин Е.П. *Эмоции и чувства*. – СПб.: Питер, 2001. – 752.
- 22 Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте // *Социальный интеллект: Теория, измерение, исследование / Под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова*. – М.: Институт психологии РАН, 2004. – С. 29 – 36.
- 23 Романова Е.С. Потенциал вузовской науки в обеспечении гражданского и профессионального становления участников образовательного процесса//*Системная психология и социология*. №2. – 2010. – С. 28 – 42.
- 24 Романова Е.С. Профессиональное становление и развитие с позиции дуального подхода // *Системная психология и социология*. – М.: МГПУ, 2010. – №. 1. – С. 44.
- 25 Романова Е.С., Рыжов Б. Н. «Комплекс Брута» у социальных сирот // *Системная психология и социология*. – 2010. – №1. – С. 72-76.
- 26 Рыжов Б.Н. Системные основания психологии// *Системная психология и социология*. – 2010. – №. 2. – С. 5 – 24.
- 27 Солдатова Г.У., Л. А. Шайгерова *Психодиагностика толерантности личности*. – М.: Смысл, 2008. – С. 172.
- 28 Толерантность как фактор противодействия ксенофобии: управление рисками ксенофобии в обществе риска. – М., 2011. – 608 с.
- 29 Уолцер М. О терпимости [Текст] /М. Уолтер. – М.: Идея-Пресс, 2000.
- 30 Цеколдина С.Д. *Тренинг толерантности*. – М.: «Ось-89», 2004. – 80 с.

Tokhniyazov R.R.¹, Kamzanova A.T.²

¹PhD student, e-mail: rasul.tokhniyazov@gmail.com

²PhD, associate professor, e-mail: altyn_kamzanova@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

**THEORIES OF ATTENTION IN DOMESTIC
AND WESTERN PSYCHOLOGY**

The question of the attention nature is the one of the most important in modern psychology. Theoretical dissociation does not allow researchers to effectively move in the study of this mental phenomenon. Modern researchers use a variety of tools based on different theoretical approaches and therefore, their results cannot be brought together for general analysis. This problem complicates applying opportunities of these studies. The aim of this work was to analyze and present theories of attention in Western and domestic psychology. Through this analysis of the theoretical path, we can assume the next step in the development of understanding of attention. The theoretical review is made in chronological order with the block of the Western psychologist's theories review and then the domestic psychologist's theories review. The review presents the theories of the following Western psychologists: William James, Wilhelm Wundt, Edward Titchener, Edgar Rubin, Kurt Koffka, Wolfgang Kohler, Donald Broadbent, Ulric Neisser, Daniel Kahneman, Michael Posner, Richard Shiffrin, Donald Norman, Tim Shallice, Alan Allport, Odmar Neumann. Theories of domestic psychologists are presented by the following authors: Nikolay Lange, Nikolay Dobrynin, Nikolai Bernstein, Pyotr Galperin, Pyotr Zinchenko, Dimitri Uznadze, Alexey Leontiev, Yuliya Gippenreyter, Yuri Dormashev. As a result of the theoretical review, a considerable dissociation of the researchers was revealed concerning the essence and nature of attention. The work is valuable for those who have begun to study attention, because it gives an overview of all approaches to the issue of attention. In addition, thoughtful and consistent analysis of the existing theories of attention can lead researcher to create a new, unified theory of attention, which will be able to unite the divided camps of different psychological approaches.

Key words: attention, attention theories, attention conceptions.

Тохниязов Р.Р.¹, Қамзанова А.Т.²

¹PhD докторант, e-mail: rasul.tokhniyazov@gmail.com

²PhD, доцент м.а., e-mail: altyn_kamzanova@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Отандық және батыстық психологиядағы зейін теориялары

Зейіннің табиғаты қазіргі заманғы психологияның едәуір маңызды сұрақтарының бірі болып табылады. Зерттеушілерге осы психикалық құбылысты тиімді зерттеуге теориялық алшақтық мүмкіндік бермейді. Қазіргі заманғы зерттеушілер түрлі теориялық негіздер бойынша әртүрлі құралдарды пайдаланады, сондықтан олардың нәтижелерін жалпы талдау үшін біріктіру мүмкін емес. Бұл мәселе осы зерттеулердің қолданбалы жағын қиындатады. Бұл жұмыстың мақсаты батыстық және отандық психологтардың зейін теориясын талдау және ұсыну болды. Теориялық талдаудың арқасында зейінді түсінуді дамытудағы келесі қадамды ұсынуға болады. Теориялық шолу блок бойынша хронологиялық ретпен құрылған: батыс психологтарының теориялық шолуы, содан кейін отандық психологтардың теориялық шолуы. Шолуда келесі батыстық психологтардың теориялары берілген: Уильям Джеймс, Вильгельм Вундт, Эдвард Титченер, Эдгар Рубин, Курт Коффка, Вольфганг Кёлер, Дональд Бродбент, Ульрик Найссер, Даниел Канеман, Майкл Познер, Ричард Шиффрин, Дональд Норман, Тим Шаллис, Алан Олпорт, Одмар Нойманн. Отандық психологтардың теориялары келесі авторлармен берілген: Николай Ланге, Николай Добрынин, Николай Бернштейн, Петр Гальперин, Пётр Зинченко, Дмитрий Узнадзе, Алексей Леонтьев, Юлия

Гиппенрейтер, Юрий Дормашев. Жасалған теориялық шолудың нәтижесінде зейіннің табиғаты мен мәніне қатысты зерттеушілердің айтарлықтай алшақтығы анықталды. Бұл зейін мәселесіне назар аударған құнды жұмыс болып табылады, өйткені ол зейін мәселесіне қатысты барлық бағыттарды қарастырады. Сонымен қатар, зейін теорияларын ойдағыдай және дәйекті талдау зерттеушіге әртүрлі психологиялық бағыттағы алшақ лагерьлерді біріктіретін жаңа, бірыңғай зейін теориясын құруға әкелуі мүмкін.

Түйін сөздер: зейін, зейін теориясы, зейін тұжырымдамасы.

Тохниязов Р.Р.¹, Камзанова А.Т.²

¹докторант PhD, e-mail: rasul.tokhniyazov@gmail.com

²PhD, и.о. доцента, e-mail: altyn_kamzanova@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Теории внимания в отечественной и западной психологии

Вопрос природы внимания является одним из наиболее важных в современной психологии. Теоретическая разобщенность не дает исследователям эффективно продвигаться в изучении этого психического явления. Современные исследователи используют разнообразный инструментарий, основанный на различных теоретических основаниях и поэтому их результаты невозможно свести воедино для общего анализа. Данная проблема затрудняет прикладную сторону использования этих исследований. Цель данной работы – проанализировать и представить теории внимания западных и отечественных психологов. Благодаря анализу пройденного теоретического пути, можно предположить следующий шаг в развитии понимания внимания. Теоретический обзор составлен в хронологическом порядке по блокам: обзор теорий западных психологов, затем обзор теорий отечественных психологов. В обзоре представлены теории таких западных психологов, как: Уильям Джеймс, Вильгельм Вундт, Эдвард Титченер, Эдгар Рубин, Курт Коффка, Вольфганг Кёлер, Дональд Бродбент, Ульрик Найссер, Даниел Канеман, Майкл Познер, Ричард Шиффрин, Дональд Норман, Тим Шаллис, Алан Олпорт, Одмар Нойманн. Теории отечественных психологов представлены следующими авторами: Николай Ланге, Николай Добрынин, Николай Бернштейн, Петр Гальперин, Пётр Зинченко, Дмитрий Узнадзе, Алексей Леонтьев, Юлия Гиппенрейтер, Юрий Дормашев. В результате проведенного теоретического обзора была обнаружена значительная разобщенность исследователей относительно сущности и природы внимания. Работа представляет ценность для приступивших к вопросу изучения внимания, потому что дает обзорное видение всех подходов к вопросу внимания. Кроме того, вдумчивый и последовательный анализ существующих теорий внимания может привести исследователя к созданию новой, единой теории внимания, которая сможет объединить разобщенные лагеря разных психологических направлений.

Ключевые слова: внимание, теории внимания, концепции внимания.

Introduction

The importance of attention in human life and its determining role in selection of the perceptive and conscious experience contents, memorization and learning are obvious. The study of the attention features has a great practical importance for people. However, until recently attempts to give a strictly scientific definition of attention undertaken in the psychological science could be called unsuccessful.

In studies of attention, there is still no consensus neither on the definition of the essence of attention, or whether it is an independent mental process or it's only the qualitative aspect of the various mental processes.

Many psychology scientists have investigated the attention and tried to understand its nature. Below various theories and concepts of attention in

Western and domestic science in chronological order are presented.

William James

William James (James, 1890) proposed to distinguish two classes of attention theories. In the first class of theories, called «reason theories», attention is the cause of changes that are observed in subjective experience and in the peculiarities of the course of cognitive processes, when the subject is attentive. For example, attention is the reason for greater clarity of his impressions, better understanding and memorization. To be attentive, the subject must make an effort. In the second class of theories, called «theory of effect», attention is considered as an effect or consequence of the functioning of external mechanisms in relation to it: for example, physiological.

James defined attention as the result of the limited volume of consciousness, as a result of

which attention is authorized to choose the content of consciousness. The essence of attention is concentration, concentration of consciousness, distraction from some things in order to work more efficiently with others.

James considers the problem of the attention existence from two perspectives: the natural and the philosophical. From the science point of view the attention, as a separate process, doesn't exist, and the choice of the object of attention is completely predetermined by the activity of the nervous system in its three aspects: the adaptation of the sense organs, the pre-adjustment of the brain centers, and the inflow of blood to the particular brain center. From the philosophical point of view attention should be considered in the context of the problem of free will and free choice.

The rejection of the concept of attention is equal to the rejection of the recognition of free will, which is unacceptable for James. The choice of the object of attention, accompanied by effort, he sees as a case of «strong will». Therefore, according to James, from the philosophical point of view, attention as a separate process undoubtedly exists, but in scientific terms this is unprovable, since the question of free will on the purely psychological ground is unresolvable.

Wilhelm Wundt

Wilhelm Wundt (Wundt, 1912), relying on the metaphor of consciousness as a field of view, gives a double definition of attention: on the one hand, it's an active process of perception, and on the other hand – a special state of consciousness or part of it, characterized by the clarity of the elements there. If the entry of an element into the consciousness is determined only by the force of the impact, then its entry into the central zone of consciousness, into the «field of attention» is an active process that depends already on the subject. According to Wundt, this is an elementary act of will consisting in «enlarging the units of perception» and accompanied by experience of effort at the periphery of consciousness, or «sense of activity».

Attention is the fixation point of consciousness, the most clear and distinct consciousness. Clarity is achieved by moving the content of consciousness from the perceptual zone, i.e. a vague indistinct perception, into the zone of apperception – a clear and distinct consciousness. Apperception is a manifestation of «special mental activity».

Edward Titchener

Edward Titchener (Titchener, 1909) introduces the metaphor of a «wave of attention». In its definition, attention is the sensory clarity of the

contents of consciousness that are on the «crest of the wave», which cannot act as a reason for anything, but is the result of the human nervous system. For Titchener, it's wrong to consider attention as a special power, the ability or the initiative of the knowing subject. This is a certain degree of consciousness, which provides our mental work better results. The emergence of active attention and feelings accompanying the efforts Titchener connects with the complexity of the human nervous system. The more impressions can be presented to it simultaneously, the more difficult it's to make a choice in favor of one of them. A stronger or more meaningful impression dominates only after some period of struggle between them in the nervous system. However, having won, the impression continues to remain on the crest of the «wave of attention» without any effort.

Edgar Rubin, Kurt Koffka, Wolfgang Kohler. Gestalt psychology

The duality of the problem of the attention existence can also be found in Gestalt psychology. For example, Edgar Rubin (Rubin, 1925) insisted that attention does not exist, and therefore this concept does not need psychology and even «harmful» for it, because it introduces an additional concept which in fact reduces to perceptual and thought processes.

Following Rubin, Kurt Koffka (Koffka, 1935) objected to psychologists who viewed attention as an independent force, the cause for greater clarity and distinctness of some consciousness contents compared to others. The division of consciousness into focus and periphery can occur not only due to the subject's mental activity, but by itself, without any internal activity, only because of how the field of perception is organized.

It depends on the structure of the field what will be perceived clearly and distinctly, and what will be the degree of subjective clarity of its separate elements, secondary to the holistic image of the situation (gestalt).

However, Wolfgang Kohler discovered that observer activity can also change the degree of subjective clarity of individual elements of a phenomenal field (Kohler, 1929). In particular, much depends on what exactly will become a «figure» and what «ground» in accordance with the task. This can be proved by using tasks designed to measure the distance between separate elements of the field, in which they are perceived as individual parts of the image, rather than as a whole. It turned out that the value in a particular sample depends on whether the presented image to the observer is a «figure» or

«ground», in other words, whether a person pays attention to it or not.

Koffka tried to combine these two classes of conflicting data, and suggested to define attention as the force linking the observer and the object he perceives. If this force is directed from object to subject, the clarity and distinctness of perception of the image individual parts is dictated by its structure. If the force is directed from the subject to the object, the field structure is changed under the influence of the task. Thus, what a person will notice and perceive depends both on the structure of the field and on the intentions of the person.

Donald Broadbent. Early Selection Model or Filter model of attention

Donald Broadbent (Broadbent, 1958) assumes the existence of a mechanism, a sort of filter that selects certain information among others. Attention is the process of early selection (filtration) of information at the initial stages of its processing in the process of perceptual analysis or immediately before it. The Broadbent assumption created a new model of attention – the filter model.

Broadbent provided a means of comprehension human performance in terms of information processing. Based on his own research and other contemporary evidence, Broadbent suggest a new conception of the mind, in which psychological processes could be described as the information flow in the path of the nervous system.

Ulric Neisser. Constructive theory of attention

Ulric Neisser is a pioneer of a functional approach to attention in cognitive psychology. Its essence lies in the fact that the mechanisms of attention involved in solving the problem depend, first of all, on the task itself, on its content and structure, as well as related representations in the knowing subject experience.

Neisser criticized models of early and late attention selection in connection with the need for special selection mechanisms (filters) in the information processing system. He proposed not to interpret the selectivity of human cognition through the likening of a human being to a technical device with limited capacity. The main difference between a person and such a device is that a person is active. He actively builds and constructs images of those objects that he needs to solve actual problems. These considerations led Neisser to a Constructive theory of attention, where attention was presented as a mechanism for the active process of constructing a perceptual image.

Neisser (Neisser, 1967) completely rejects the linear model of information processing and

proposes to consider perception as a cyclically organized perceptual action, or «perceptual cycle» in which selection is carried out due to the fact that a person perceives the world, «anticipating structured information to be obtained». With the rest of the information, according to Neisser, nothing happens, a person simply ignores it.

Central, guiding in the perceptual cycle is the basic form of storing human knowledge about the world – scheme (this is one of the key concepts of constructivism in the psychology of cognition). The scheme directs research activity, the study «selects» the object, and the information about the object modifies the scheme, clarifying and complementing the original idea of it. This subsequently included in the scheme information will influence what the observer will perceive. With this approach, the selectivity of cognition is determined by the functioning of the scheme in the perceptual cycle, its specificity and settings, which are formed during individual learning. Hence Neisser deduces two consequences important for the construction of the attention theory.

First, there are no special mechanisms of selection. Moreover, there is no attention as a separate process, external to the process of perception. Attention is an active process of perception, considered in the aspect of selectivity. Selectivity acts as a property of the perception process, the manifestation of the anticipating function of the scheme and its continuous adjustment, providing the solution of the problem.

Secondly, there are no resource limitations of the information processing process. If the schemes are able to be coordinated among themselves, if they can be integrated or organized into a single scheme during a specially organized training, then the initial observed limitations can be removed. A person will be able to perform several actions at the same time, for which there should not be enough limited capacity of the information processing system. It was shown that the distribution of attention depends on the observer's skill, formed as a result of the relevant perceptual actions exercise.

Neisser does not revoke limitations in the processing of perceptual information in his theory, but expresses serious doubts that these limitations are central and unified for all possible actions at the moment. Instead of the idea of central limited resources, he proposes that there are no physiological limits of the information that can be processed by the human brain; the only question is the ability to use its resources.

Daniel Kahneman. Capacity theory

Daniel Kahneman proposed Capacity theory (Kahneman, 1973), which assumes the presence of a supervisory mechanism of attention which explains the selectivity of attention.

Central place in the Kahneman's attention model is the «resource allocation policy» block. The function of this mechanism is to select the activity to which the energy is directed and its dosing. The work of this block depends on four factors: changes in the environment, the current intentions of the subject, the limitations of energy resources in the performance of several activities at the same time, the level of physiological activation.

In a later version of the attention model, Kahneman and Treisman (Kahneman, Treisman, 1984) use the organizational metaphor of the psyche. According to this metaphor, the storage and processing of information is carried out by activating a distributed network of elements that form a dynamic system. This structure has a governing body and various departments. Selective attention is the consequence of the management of the certain groups of elements (divisions) activity and their connections with the governing body.

Michael Posner. Shift of Attention Theory

As part of the capacity theory of attention, Michael Posner (Posner, Snyder, 1975) hypothesized the existence of two types of attention: unconscious and conscious. Unconscious or automatic attention does not intersect with other mental activities. Conscious or active attention intersects with mental activity and to some extent interferes with it. Active attention the authors compared with the operation of the computer CPU limited capacity, which, depending on the task can be selectively and actively adjust to a certain modality, feature or category of input information. The setting of active attention was called orientation and it's determined by the objectives of the subject.

Richard Shiffrin. Two-process theory of attention

In the theory of selective attention, Richard Shiffrin (Schneider, Shiffrin, 1977) also asserts the existence of a special controlling mechanism, a regulator of attention. The attention regulator can interfere with the processing of information at any stage. The inclusion of the selection mechanism in the early or late stages of processing is determined by the significance of the signal and the formation of long-term memory structures.

Donald Norman, Tim Shallice. Attention to Action or Supervisory Attentional System

In the proposed by Donald Norman and Tim Shallice (Norman, Shallice, 1986) activation model

of voluntary and automatic behavior management, attention performs the function of controlling external and internal actions performed by a person on the basis of action schemes, the activation of which in the memory system leads to the execution of the action.

Norman and Shallice suggested that each of the available schemes is characterized by a certain level of activation, which is set by a combination of a number of factors, both external and internal. The scheme is selected, i.e. allowed to control the action if its activation level exceeds the threshold. The selected scheme directs the execution of the action or sequence of actions until one of the following conditions is met: either the scheme is voluntary «disabled» or removed from the control of the action; or all the proposed scheme operations are performed (the goal of the action is achieved); either the scheme is blocked due to the fact that there are not enough resources for processing information (for example, these resources are used by another, more activated scheme) or the information itself.

The prevention of competition for structures and processing operations and the organization of their joint use are carried out through mutual activation support each other's schemes and mutual inhibition of the conflicting schemes.

In the case of arbitrary execution of the action, the activation value of the scheme is determined by another factor – downward influences. The sources of downward influences include primarily the motivation of the cognizing subject. This is a slow system of influences associated with the long-term intentions of the subject. In addition, the level of activation schemes can be affected by the work of the so-called «attention dispatcher service», which comes into play if the source scheme for the necessary action is missing: for example, if a person solves a new or complex problem.

Attention is the result of this system operation, it controls only the amount of activation and inhibition, but not the selection process. Selection is a consequence of greater or lesser activation of the scheme at the time when the «conflict prevention» mechanism takes effect.

Thus, the Attention to Action mode of Norman and Shellac combines both the selection mechanism and the mechanism for allocating «attention resources». But both mechanisms are grouped around the concept of «scheme of action»: the scheme of action is or is not subject to selection depending on the circumstances, the scheme needs or does not need additional activation (inhibition) in order for the action to be carried out or stopped.

Alan Allport. Convection Theory of Attention

Alan Allport (Allport, 1980a,b) considers attention (selectivity of consciousness) as an evolutionary mechanism that provides selective control of the action based on incoming information, that is, functions as a «selection for action».

The principle of selection for action is the need to focus or limit the environmental factors that control specific motor act. Errors of attention and delays in the performance of actions are evidence that the system, optimally adapted to normal conditions, needs additional time to solve the problem in an artificial environment.

The causes of attention interference are related to the content of actions. Each action has a goal (or an object over which an action is performed), a mode of action, and a combination of the action and the object to which it's performed. Considering the external sources of interference, four reasons can be assumed: 1) the unpredictability of environment events and the temporal characteristics of the these events course; 2) restrictions associated with the setting and retention of goals; 3) restrictions on the function; 4) restrictions associated with the interface of goals (objects) and actions.

Thus, Allport suggested the existence of a parallel multi-channel distributed information processing system, which consists of a set of neural specialized modules.

In the system, information processing occurs in parallel and can be distributed at once to many components scattered across different departments and levels of the central nervous system. Memory is part of this system in the form of stable or temporary connections of modules. The function of attention is to organize the interaction of individual modules of a distributed system, which ensures consistent and harmonious behavior. This is the common goal of various attention processes.

Odmarr Neumann

Odmarr Neumann (Neumann, 1987) also shares a view of attention as a «selection for action». He correlates the schemes with human skills and abilities stored in long-term memory which are based on the principle of embeddedness: larger schemes (high-level, or «action plans») include smaller (low-level, or «skills»). To achieve one or another goal, a certain combination of schemes must be selected, which will be allowed to control the motor system.

Each of the skills is potentially manage one or another executive body, but the number of executive bodies is extremely limited, so the first task that must be resolved by the system of «attention for action» is the establishment of a one-to-one correspondence

between the skill and the executive body. To describe the mechanism of attention Neumann offers a metaphor for the organization of train traffic on the railway system.

Psychological and neurophysiological data shows that the human brain works on the principle of blocking or inhibition. At any given time, only one high -level scheme (action plan) has access to the particular executive body. The rest of the possible actions must wait until this body is released.

Another task of the attention system for action is the «parameter specifications». By definition, any skill stored in memory is schematic, that is, it is generalized and does not contain all the information necessary to control the action under given conditions. This missing information should be extracted from the environment. At the same time, the parameters available in the environment to perform an action could correlate with the selected skill or action plan in three ways: the data can be sufficient, insufficient or redundant. If the data is sufficient the action can be performed «automatically».

If there is not enough data to perform the action, which is typical for unexpected or unusual situations, then there are two ways out of this situation: either to assign parameters «by default» (for example, in the instinctive behavior of animals in the absence of adequate stimulus), or through voluntary action planning, especially if it's not well mastered. Executing the actions in parts and feedback about their effectiveness lead to the fact that it becomes easier for a person to assign action parameters either «by default» or according to information received from the environment.

If a person face with an excessive amount of data (if there are more data than is necessary to specification the skill parameters), the problem of data selection occurs. Neumann solves this problem in the same way as other theorists of «attention for action». According to the Neumann hypothesis, the action can be performed only due to the fact that as a result of using the parameters of one of the objects, all other objects are simply disconnected from any kind of actions. Limitations of attention and related the interference of the actions performed with them are correlated with the problems of establishing a correspondence between the perceived object and the scheme of action. Interference is unavoidable if the necessary and redundant information is contained in one object, which is particularly the case for Stroop effect (Stroop, 1935). The process of establishing compliance, connecting to the schemes of necessary objects and disconnecting unnecessary ones can be put in line with the notion of attention.

Nikolay Lange. Motor Theory of Attention

In the works of Nikolay Lange could be find prerequisites for consideration of attention through its place in the cognitive activity of the subject. He understood attention as an appropriate reaction of the organism, instantly improving the conditions of perception (Lange, 1893). This definition is based on the idea that attention is included in the implementation of the act of «perception» in the broad sense of the word and improves its results, and cannot be considered in isolation from this act, outside its purpose and products. Developing this idea, Lange proposed a motor theory of attention.

Nikolay Dobrynin

Nikolay Dobrynin considered attention as one of the form of individual activity and identified it as the focus and concentration of mental activity (Dobrynin, 1938), where the direction is choosing certain activities and maintenance of this choice, and concentration is deepening into this activity and the removal, distraction from any other activities. Thus, attention is defined through the activity, functions in it (and not outside it and not beyond it, as Dobrynin emphasized) and is responsible for its direction and retention in a certain direction.

Nikolai Bernstein. Level theory of movements organization

In the Nikolai Bernstein concept (Bernstein, 1947) any human movement can be considered as a process of solving the motor problem in the given conditions. Movement is built on several levels, provided by different levels of the central nervous system, from simpler and more ancient to more complex and new, developed only in humans.

Bernstein identifies five such levels. Lower level (A) level of tone, participates in any movement and is responsible for maintaining muscle tone; (B) the level of synergy, responsible for coordinating the tension of certain muscles; (C) the level of the spatial field, responsible for simple, non-objective motion in space; (D) the level of objective actions, responsible for organizing interaction with objects; (E) the level of intellectual motor acts, responsible for speech movements, writing, symbolic or coded speech.

Almost any movement involves several levels, among which one can distinguish the leading level corresponding to the meaning of the task, and the underlying «background» levels that provide certain aspects of its implementation and are not directly related to the content of the task. For the majority of subject-practical actions of a person, the level D (objective actions) acts as a leading one. The process of constructing a movement is carried out cyclically.

During movement it is corrected both at the leading and background levels in accordance with the task and with changes in the environment.

Corrections are carried out due to the fact that a person has information about the necessary characteristics of the movement, determined by his program, and information about how the movement is currently occurring. A special correlation device determines what and how should be corrected in the motor act at each of the levels of its construction to bring it into line with the program.

Despite the fact that Bernstein considers only motor tasks and the essence of the model consists in correcting the performed motions in accordance with the task and the conditions for its implementation, the task can be perceptive. In particular, Boris Velichkovsky (Velichkovskij, 1982) sees the six-level mechanism behind the solution of perceptual problems, adding to another five levels of the motor act regulation according to Bernstein (he finds perceptual processes analogues for levels A to E) the sixth level F, which is level of metacognitive coordination, providing the construction of the world image and a mental model.

Pyotr Galperin. Theory of Gradual Development of Intellectual Actions

Pyotr Galperin (Galperin, 1958) defined attention as an independent form of mental activity, a special activity of mental control, which is formed on the basis of the control phase of any activity. Galperin finds «mental control» the specific content of the attention activity, which allows to distinguish such activities and experimentally form the mental actions of attention with the required properties, based on the theory of Gradual Development of Intellectual Actions.

Galperin noted that in observation and self-observation attention is never given as a separate process, it's always «dissolved» in other processes, accompanies them, acts as their side and deprived of its own content. On the other hand, attention does not have its own product, but only improves the products of other cognitive processes and activities – for example, makes the image of perception more clear and distinct.

Pyotr Zinchenko

Pyotr Zinchenko studied the relation between activity organization and involuntary memorization: «Despite the fact that the nature of attention is still being discussed in psychology, one is unquestionable: its function and impact on the productivity of human activity cannot be considered in isolation from the activity itself» (Zinchenko, 1961). Attention should be studied not from the subject and not from the

features of the attention object, but from the content of activity, from the role that it performs in it.

Dimitri Uznadze. Theory of Set

Modern cognitive psychologists often consider attention in connection with the concept of preparatory set in solving the task (Osugi, Kawahara, 2013). One of the first attempts to connect the theoretical concepts of attention and the set was undertaken by Dimitri Uznadze, who defined the set as a holistic and usually unconscious condition of the subject, a holistic direction of it in a certain direction for a certain activity, as a willingness to commit a particular action or to respond in a certain direction (Uznadze, 1966). To a set as the state of the organism he opposed specifically the human mechanism of objectification, stopping, delaying on the subject of thought or action, overcoming impulsiveness behavior. Uznadze correlated with the notion of objectification the functioning of voluntary attention. Different forms of involuntary attention in his theory are well correlated with the notion of set.

The closest to this understanding of the set in cognitive psychology is the concept of preparation for the task, which refers to the adjustment of the subject to solve a problem in a certain way or readiness to process some information about the stimulus.

Alexey Leontiev. Activity theory

Alexey Leontiev considers attention as a controlling and organizing process of activity. According to Leontiev, if we look to the circle of perceptual attention, we can see that these peculiar phenomena are covered more fully, closer and more precisely by the doctrine of perception and perceptual activity (Leontiev, 1975). Therefore, attention should be studied through analysis of the structure and dynamics of certain activity. The structure and dynamics of activity can be judged both by its products and by objective indicators that determine the external side of the activity.

Yuliya Gippenreyter

Yuliya Gippenreyter defines attention as a property or characteristic of the functional-physiological system of activity (Gippenreyter, 1983). In other words, this property or characteristic of the entire functional-physiological system of activity is not an element of this system, but only an appearance of its work in the mind and in the results of activity (through increasing its productivity or efficiency), provided by physiological mechanisms. Attention does not exist as a separate activity, we cannot find it in the form of individual actions or

operations, and all its appearance are somehow connected with the purpose and program of other purposeful actions carried out by person.

Gippenreiter considers the theory of activity as the basis for the implementation of a multifaceted approach to attention: from the consciousness, from the activities and from physiological processes. In this regard, she proposes a three-component scheme for the analysis of attention:

Activity and its level structure: motive that drives and directs the activity; the goal that determines the action; operation which allow achieving the goal under these conditions.

Consciousness is a collection of phenomena that give attention to the subjective criterion, as well as its subjective effects: the allocation of focus and periphery in the consciousness, the clarity and distinctness of consciousness of the attention object, the experience of mental effort, etc.

Physiological mechanisms which can be designated as realizers and means of activity

The Gippenreiter's three-component scheme emphasizes the inextricable connection of activity and its physiological mechanisms: they are arranged into a system that is designated as a functional-physiological system of activity and is determined by the structure of activities and the task.

From the psychological structure of activity in the consciousness the goal of the action (the image of the future result) is presented, into which the objectively specified requirements must be transformed. The object that corresponds to the purpose of the action is the object of attention. From the physiological mechanisms of activity in consciousness, stimuli of the organization leading level are given: namely, these aspects of the action organization that correspond to the meaning of the problem being solved.

Yuri Dormashev

Yuri Dormashev (Dormashev, Romanov, 1995), agreeing with the analysis of attention in terms of activity, nevertheless considers its special activity with its own content and functions, as an act aimed at a functional-physiological system of activity.

According to the position of Dormashev, among the attention functions as an activity could be distinguished following: actualization (launch), retention, suppression, destruction, transformation and construction of functional-physiological system of activity. In other words, attention acts as a separate executive act, possibly with a motor mechanism. Its functions in each of the possible situations depend on the nature of the task.

Conclusion

Traditionally the problem of attention considered as the one of the most important and complex problems in scientific psychology. The development of the entire system of psychological knowledge, both fundamental and applied, depends on its solution.

As can be seen from these theories, the definition of the essence of attention remains an unresolved problem in psychology to this day. There are many views, on the one hand emphasizing the attention

as a separate process, and on the other reducing it to some specific mental process, denying its independent existence. But such statement does not shed light on the question what is the nature of attention. It was given a large number of different answers throughout whole period of time. The question of the nature of attention continues to be strongly debated in modern psychology and cannot be considered complete.

Perhaps in the near future, on the basis of these concepts, a unified attention theory will be created, which would be able to combine different approaches in one theoretical and applied direction.

References

- 1 Allport, D. A. (1980a). Attention and performance. In G. Claxton (Ed.). *Cognitive psychology: New directions*. London: Routledge & Kegan Paul.
- 2 Allport, D. A. (1980b). Patterns and actions. In G. Claxton (Ed.). *Cognitive psychology: New directions*. London: Routledge & Kegan Paul.
- 3 Bernstein N.A. (1947) O postroenii dvizhenij [On the construction of movements]. M.: Medgiz.
- 4 Broadbent, D. E. (1958). *Perception and communication*. London: Pergamon Press.
- 5 Dobrynin N.F. (1938) O teorii i vospitanii vnimanija [To the theory and education of attention]. // *Sovetskaja pedagogika*. No8. S.108-122.
- 6 Dormashev Y.B., Romanov V.Ja. (1995) *Psihologija vnimanija [Psychology of attention]*. M.: Trivola.
- 7 Galperin P.Y. (1958) K probleme vnimanija [To the problem of attention]. // *Doklady APN RSFSR*. №3. S.33-38.
- 8 Gippenreyter Y.B. (1983) Dejatel'nost' i vnimanie [Activities and attention]. // A.N. Leont'ev i sovremennaja psihologija. / Pod red. A.V. Zaporozhca i dr. M.: Izd-vo Mosk. un-ta. S.165-177.
- 9 James W. (1890) *Principles of Psychology*. New York: Henry Holt. Vol.1.
- 10 Kahneman, D. (1973). *Attention and effort*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- 11 Kahneman, D., & Treisman, A. M. (1984). Changing views of attention and automaticity. In R. Parasuraman, & D. R. Davies (Eds.). *Varieties of attention*. Orlando, FL: Academic Press.
- 12 Koffka, K. (1935) *Principles of Gestalt Psychology*. Harcourt Brace, New York.
- 13 Kohler, W. (1929). *Gestalt psychology*. New York: H. Liveright.
- 14 Lange N.N. (1893) *Psihologicheskie issledovanija. Zakon percepcii. Teorija volevogo vnimanija [The Psychological study. The law of acceptance. The theory of volitional attention]*. Odessa.
- 15 Leontiev A.N. (1975) Dejatel'nost', soznanie, lichnost' [Activity, consciousness, personality]. M.: Politizdat.
- 16 Neisser, U. (1967). *Cognitive psychology*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- 17 Neumann, O. (1987). Beyond capacity: A functional view of attention. In H. Heuer, & A. F. Sanders (Eds.). *Perspectives on selection and action*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- 18 Norman, D. A., & Shallice, T. (1986). Attention to action: Willed and automatic control of behaviour. In R. Davison, G. Schwartz and D. Shapiro (Eds.). *Consciousness and self-regulation: Advances in research and theory*. New York: Plenum.
- 19 Osugi T., Kawahara J.I. (2013) Attentional set protects visual marking from visual transients. // *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 66(1), 69-90.
- 20 Posner, M. I., & Snyder, C. R. R. (1975). Attention and cognitive control. In R. L. Solso (Ed.). *Information processing and cognition: The Loyola Symposium*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- 21 Rubin, E. (1925). *Psykologi*. In C. Blangstrup (Ed.), *Salmonsens Konversationsleksikon* (2nd ed., Vol. XIX, pp. 681–683). Copenhagen: J. H. Schultz Forlagsboghandel
- 22 Schneider, W., & Shiffrin, R. M. (1977). Controlled and automatic human information processing: I. Detection, search and attention. *Psychological Review*, 84, 1–66.
- 23 Stroop, J. R. (1935). Studies of interference in serial-verbal reaction. *Journal of Experimental Psychology*, 18, 643–662.
- 24 Titchener, E. B. (1909). *A text-book of psychology*. New York: Macmillan.
- 25 Uznadze D.N. (1966) *Psihologicheskie issledovanija [Psychological researches]*. M.: Nauka.
- 26 Velichkovskij B.M. (1982) *Sovremennaja kognitivnaja psihologija [Modern cognitive psychology]*. M.: Izd-vo Mosk. un-ta.
- 27 Wundt, W. M., & Pintner, R. (1912). *An introduction to psychology*. London: G. Allen & Co.
- 28 Zinchenko P.I. (1961) Neproizvol'noe zapominanie [Involuntary memorization]. M.: Izd-vo Akad. ped. nauk RSFSR.

Литература

- 1 Allport, D.A. Attention and performance // G. Claxton (Ed.). Cognitive psychology: New directions. – London: Routledge & Kegan Paul. – 1980.
- 2 Allport, D.A. Patterns and actions // In G. Claxton (Ed.). Cognitive psychology: New directions. – London: Routledge & Kegan Paul. – 1980.
- 3 Broadbent, D.E. Perception and communication. – London: Pergamon Press. – 1958.
- 4 James W. Principles of Psychology. – New York: Henry Holt. Vol.1. – 1890.
- 5 Kahneman, D. Attention and effort. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1973.
- 6 Kahneman, D., & Treisman, A.M. Changing views of attention and automaticity // R. Parasuraman, & D. R. Davies (Eds.). Varieties of attention. – Orlando, FL: Academic Press, 1984.
- 7 Koffka, K. Principles of Gestalt Psychology. – Harcourt Brace, New York, 1935.
- 8 Kohler, W. Gestalt psychology. – New York: H. Liveright, 1929.
- 9 Neisser, U. Cognitive psychology. – New York: Appleton-Century-Crofts, 1967.
- 10 Neumann, O. Beyond capacity: A functional view of attention // H. Heuer, & A. F. Sanders (Eds.). Perspectives on selection and action. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1987.
- 11 Norman, D.A., & Shallice, T. Attention to action: Willed and automatic control of behavior // R. Davison, G. Shwartz and D. Shapiro (Eds.). Consciousness and self-regulation: Advances in research and theory. – New York: Plenum, 1986.
- 12 Osugi T., Kawahara J.I. Attentional set protects visual marking from visual transients // Quarterly Journal of Experimental Psychology. – 2013. – 66(1). – P. 69-90.
- 13 Posner, M.I., & Snyder, C.R.R. Attention and cognitive control // R. L. Solso (Ed.). Information processing and cognition: The Loyola Symposium. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. – 1975.
- 14 Rubin, E. Psykologi // C. Blangstrup (Ed.), Salmonsens Konversationsleksikon 2nd ed. Vol. XIX. – Copenhagen: J. H. Schultz Forlagsboghhandel. – 1925. – P. 681-683.
- 15 Schneider, W., & Shiffrin, R.M. – Controlled and automatic human information processing: I. Detection, search and attention. Psychological Review. – 1977. – №84. – P. 1-66.
- 16 Stroop, J.R. Studies of interference in serial-verbal reaction // Journal of Experimental Psychology. – 1935. – №18. – P. 643-662.
- 17 Titchener, E.B. A text-book of psychology. – New York: Macmillan, 1909.
- 18 Wundt, W.M., & Pintner, R. An introduction to psychology. – London: G. Allen & Co., 1912.
- 19 Бернштейн Н.А. О построении движений. – М.: Медгиз, 1947.
- 20 Величковский Б.М. Современная когнитивная психология. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1982.
- 21 Гальперин П.Я. К проблеме внимания. // Доклады АПН РСФСР. – 1958. – №3. – С.33-38.
- 22 Гиппенрейтер Ю.Б. Деятельность и внимание // А.Н. Леонтьев и современная психология. / Под ред. А.В. Запорожца и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1983. – С.165-177.
- 23 Добрынин Н.Ф. О теории и воспитании внимания // Советская педагогика. – 1938. – No8. – С.108-122.
- 24 Дормашев Ю.Б., Романов В.Я. Психология внимания. – М.: Тривола, 1995.
- 25 Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР. – 1961.
- 26 Ланге Н.Н. Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания. – Одесса, 1893.
- 27 Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Политиздат, 1975.
- 28 Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. – М.: Наука, 1966.

Трубников В.П.

PhD докторант кафедры общей и прикладной психологии,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: viktor040688@mail.ru

ВЛИЯНИЕ СТИЛЕЙ СОВЛАДАЮЩЕГО (COPING) ПОВЕДЕНИЯ НА ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВЫЕ АСПЕКТЫ И СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ ИНДИВИДУУМА

Термин «стрессоустойчивость» прочно вошёл в обиход современных руководителей и специалистов кадровых служб, а также резюме кандидатов при приёме на работу и характеристики успешных выдвиженцев на вышестоящую должность. Руководители любой структуры единодушны во мнении, что «качества» претендента определяются не только его образованием, знаниями и опытом работы, но и его психолого-социальной адаптированностью к любой ситуации, выраженной в элементарном умении человека ладить с окружающим его миром и людьми. «Ладить», «владеть», «совладать» – лексемы, объединённые глубоким смыслом психологии поведения, отражающих способы концептуализации окружающей действительности. Изучению совладающего (coping) поведения посвящено большое количество зарубежных исследований, определяющих его как динамичное взаимодействие человека с ситуацией, связанной с эмоциональными, когнитивными и поведенческими реакциями индивидуума, направленными на защиту, адаптацию, устранение внешних или внутренних противоречий, являющихся стрессовыми факторами для организма, т.е. рассматриваются как транзакция между людьми и их средой. Стрессоустойчивость, согласно понятию, данному в Национальной юридической энциклопедии, «это набор личностных черт, определяющих устойчивость к различным видам стресса, состоящим из трёх связанных между собой компонентов: 1) ощущение важности своего существования; 2) чувство независимости и способности влиять на собственную жизнь; 3) открытость и интерес к изменениям, и отношение к ним не как к угрозе, а как к возможности развития», что полностью соответствует основным концепциям и стилям совладающего (coping) поведения, которые весьма ценны для индивидуума, т.к. применимы в любой сфере жизни и деятельности человека. В данной статье предоставлены результаты анализа эмпирических и экспериментальных исследований учёных мирового сообщества в области совладающего (coping) поведения, которые весьма обширны и разнообразны т.к. обусловлены не только многофакторностью самой проблемы, но и существенными различиями в эмоциональных и культурных особенностях исследуемых, их ценностными ориентациями и установками, доминирующими в той или иной социальной или этнической группе. Актуальность исследований автора статьи основана на том, что современное влияние денег и потребительское поведение человека существенно влияют на его отношения с другими людьми, отражаясь на традиционных ценностно-смысловых аспектах молодёжи, что не может не тревожить – т.к. то, что возможно по отношению к неодушевленным предметам, категорически не приемлемо между людьми. Исследования автора по теме «Ценностно-смысловые аспекты отношения к деньгам молодёжи с разными стилями совладающего поведения» основываются на методологических принципах единства сознания и деятельности С.Л. Рубинштейна, составляющих основу деятельного подхода в психологии, что позволяет в последствии применить итоги работы автора статьи как в научной, так и практической деятельности т.к. совладающее поведение с конструктивным применением coping-стратегий помогает человеку в преодолении внутренних и внешних трудностей, защищая его от стресса и прививая такую необходимую в профессиональной деятельности и жизни стрессоустойчивость.

Ключевые слова: стрессоустойчивость, совладающее поведение, coping, здоровье, защита, ценности, смысл, деньги, самопознание, свобода, личность.

Trubnikov V.P.

PhD student of the Department of General and Applied Psychology,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: viktor040688@mail.ru

Impact of coping behavior styles on axiological aspects and stress resistance of individual

«Stress resistance» term has permanently come into general use of contemporary managers and personnel department professionals as well as resume of candidates upon entry into employment and letter of reference of successful promoted workers for senior position. The managers of any structure are unanimous in opinion that «qualities» of a candidate are determined not only by his education, expertise and work experience, but also his psychological social adaptedness to any situation expressed in common ability of person to get on well with the outside world and people. «Get on well», «have a control over», «cope» are lexical items combined by the deep meaning of behavior psychology reflecting the ways of conceptualization of surrounding reality. A great number of foreign researches is devoted to study of coping behavior determining its as dynamic cooperation of a person with situation related to emotional, cognitive and behavioral reactions of individual focused on protection, adaptation, elimination of external or inherent contradictions being stress factors for body, i.e. considered as a transaction between people and their surroundings. The stress resistance according to the concept given in the National legal encyclopedia: – «Is a set of personal traits determining the tolerance to various types of stress consisting of three interconnected components: 1) Perception of importance of own existence; 2) feeling of independence and ability to have an impact on own life; 3) openness and interest to changes, and attitude toward them not only as a threat, but possibility of development», that fully conforms to fundamental concepts and styles of coping behavior, which are of considerable value to individual since applicable in any human life sphere and activity. The article contains the results of analysis of empirical and experimental researches of world community scientists in the area of coping behavior, which are extremely extensive and diverse since conditioned not only by multiple factors of problem itself, by significant difference in emotional and cultural patterns of persons under study, their value orientations and mindset which is dominant in one or another social or ethnic group. The topicality of article writer researches is based on that modern monetary influence and consumer behavior of person have a significant impact on his relations with other people reflecting in conventional axiological aspects of youth, which cannot but cause concern – since, what is possible with respect to inanimate objects is absolutely unacceptable between people. The author's researches on the topic «Axiological aspects of attitude toward money of youth with different styles of coping behavior» are based on methodological principles of unity of consciousness and activity of S.L. Rubinstein, forming the basis of active approach in psychology, which makes it possible to apply the results of article author work both in scientific and practical activity since the coping behavior with constructive application of coping strategies helps person in overcoming of external and internal difficulties, protecting him from stress and implanting the stress resistance necessary in professional activities and life.

Key words: stress resistance, coping behavior, coping, health, protection, values, meaning, money, self-knowing, freedom, personality.

Трубников В.П.

жалпы және қолданбалы психология кафедрасының PhD докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: viktor040688@mail.ru

Құндылық-мәндік аспектілерге сабырлылық (coping) әрекеттің стильдерінің әсері және жеке тұлғаның сабырлылығы

«Сабырлылық» термині қазіргі таңдағы басшылардың және кадр қызметіндегі мамандардың, сонымен қатар, жұмысқа қабылдау кезіндегі үміткерлердің түйіндемелеріне және жоғары лауазымды иеленуге тартылған табысты тұлғалардың сипаттамасындағы сөздік қорына мықтап енді. Кез келген құрылымның басшылары үміткердің «сапасы» оның білімімен, жұмыс өтілімен ғана емес, сондай-ақ, адамның оны қоршаған әлеммен және адамдармен жұмыс жасай білуінен көрінетін кез келген жағдайға психологиялық-әлеуметтік бейімделуімен анықталатындығын бірауыздан мақұлдайды. «Тату болу», өзіне ие болу», «сабырлы болу» – лексемдері қоршаған ортаның шынайылығын тұжырымдаудың қабілетін көрсететін, әрекеттің психологиясының терең мәнімен біріктірілген. Сабырлылық (coping) әрекетін зерттеуге шетелдік зерттеудің көптеген көлемді еңбектері арналған, олар оны ағза үшін күйзеліс факторы болып табылатын, іштей немесе сырттай қарсылықтарды қорғауға, бейімдеуге, жоюға бағытталған жеке тұлғаның эмоционалдық, когнитивтік және іс-әрекетінің реакцияларымен қарқынды өзара әрекеттесуші ретінде анықтады, яғни, бұл адамдар мен оларды қоршаған ортаның арасындағы транзакция болып табылады. Сабырлылық Ұлттық заң энциклопедиясының ұсынған ұғымына сай: – «Бұл өзара байланысқан

үш компоненттерден құралған күйзелістің түрлі түрлеріне тұрақтылықты анықтайтын, жеке қасиеттер жиынтығы: 1) өзінің болмысының маңыздылығын сезіну; 2) тәуелсіздік сезімі мен өзінің өміріне әсер ету қабілеті; 3) ашықтық пен өзгерістерге қызығушылық таныту және оларға қауіп ретінде емес, дамудың мүмкіндігі ретінде қарау», бұл сабырлылық (coping) әрекетінің негізгі тұжырымдамалары мен стильдеріне толық сәйкес келеді, олар жеке тұлға үшін өте маңызды болып табылады, себебі адамның кез келген өмірі мен қызмет саласында қолданылады. Осы мақалада сабырлылық (coping) іс-әрекет саласында әлемдік ғалымдардың қауымдастығының эмпириялық және эксперименттік зерттеулерін талдаудың нәтижелері ұсынылған, олар өте кең және әртүрлі, себебі проблеманың көпфакторлығымен ғана емес, сондай-ақ, зерттелушілердің эмоционалдық және мәдени ерекшеліктерінің түрлілігімен, олардың құндылықтарының бағытымен және қандай да бір әлеуметтік немесе этникалық топта басымдылық танытатын шарттармен белгіленген. Мақала авторының зерттеулерінің өзектілігі ақшалардың қазіргі таңдағы әсері мен адамның тұтынушылық әрекеті басқа адамдармен қарым-қатынасына маңызды әсер ететіндігімен негізделген, олар жастардың дәстүрлі құндылықты-мәнді аспектілерінен көрініс табады, ол үрей туғызады – себебі жансыз заттарға қарым-қатынас адамдардың арасында мүлдем орын алмауы тиіс. Автордың «Сабырлылық әрекетінің түрлі стильдері бар жастардың ақшаға қатынасының құндылық-мәнді аспектілері» тақырыбы бойынша зерттеуі С.Л. Рубинштейннің сана-сезім мен қызметінің бірлігінің әдістемелік қағидаттарына негізделеді, психологиядағы тәсілдің негізін құрайды, ол мақала авторының жұмыс қорытындыларын ғылыми болсын, тәжірибелік болсын қызметте қолдануға мүмкіндік береді, себебі сабырлылық әрекеті coping-стратегияларын құрылыммен қолдану арқылы адамның ішкі және сыртқы қиыншылықтарын еңсеруге көмектеседі, оны күйзелістен қорғай отырып, кәсіби қызметінде және өмірінде қажет болатын сабырлылығын арттырады.

Түйін сөздер: сабырлылық, сабырлы іс-әрекет, coping, денсаулық, қорғаныс, құндылықтар, мән, ақша, өзін-өзі тану, еркіндік, тұлға.

В настоящее время психология совладающего (coping) поведения всё больше исследуется специалистами всего мира. Термин «coping» (от англ. «соре» – совладать) был введен в психологию Хайнцом Хартманом, который в процессе развития идей своего учителя З. Фрейда указал на необходимость дальнейшего изучения защитных механизмов человеческого организма исследованием свободных от конфликтов способов разрешения человеком его внутренних и внешних проблем. Основная идея Х. Хартмана состоит в том, что защитные эго-автономные механизмы человека возникают сами по себе, формируясь в результате конфликтов разных фаз детства, и могут быть полезны для разрешения проблем, возникающих позже, что способствует адаптации человека к внешнему миру, и в этой связи именно эго «эго» считается органом психической адаптации (Hartmann, 1958:95).

Затем термин «coping» был использован Л. Мэрфи при исследовании способов преодоления детьми кризисов развития, а закрепил его окончательно в научной литературе по психологии А. Маслоу (Никифорова, 2016:113-126).

Далее понятие «coping» в своих работах по изучению психологии стресса успешно применил Ричард Лазарус, посвятивший изучению этой темы множество работ, характеризировав стресс как явный дискомфорт, испытываемый человеком при отсутствии равновесия между

индивидуальным восприятием запросов среды и ресурсов, доступных для его взаимодействия с ними. Данный исследователь считает, что именно индивидуум даёт *свою субъективную оценку* возникшей ситуации – является она для него стрессом или нет, а сам coping, по его мнению, *это поведение человека при преодолении психологического стресса в процессе совладания с ним* (Lazarus 1966:466).

Совладающее поведение и стресс изучали и изучают многие исследователи, т.к. причин для возникновения стресса в современном мире хватает и на работе, и дома, и даже на отдыхе. Согласно данным Американской психологической Ассоциации, только от денежного стресса страдает 72 % жителей США, не считая других причин, связанных с болезнью, потерей близкого человека и т.д. и т.п. (American Psychological Association, 2017:72).

Казахстан – страна с традиционными ценностями, ориентированными на семью и уважение к старшим, но, тем не менее, усиление террористических атак в мире показало, что комфортное спокойствие и человеческая жизнь очень хрупкие субстанции, которые можно нарушить, пообещав заплатить деньги людям, не совладавшим с соблазном краткосрочного материального благополучия. Именно в этой связи основной темой исследований автора являются «ценностно-смысловые аспекты отношения к деньгам

молодёжи с разными стилями совладающего поведения». Для исследования этой многогранной психологической темы, объединяющей в себе актуальности научных изысканий и многообещающую перспективу практического применения результатов работ в виде профилактических мер, действующих по методу прививки, автором этой статьи опубликованы следующие материалы по его основной теме:

– «Психолого-педагогическая профилактика негативного воздействия экстремистских группировок на будущих военнослужащих – подростков и молодежь», раскрывающая негативную роль денег, с помощью которых совершается подмена традиционных семейных ценностей на цели, установленные террористическими и экстремистскими организациями, разрушающими мир и убивающих людей (Трубников 2016: 29-34).

– В работах «Ценностно-смысловое отношение к деньгам» (Трубников 2017а:133-135) и «Ценностно-смысловые аспекты отношения к деньгам в зарубежных исследованиях» (Трубников 2017б: 3-15), опубликованной в Вене, выявлены основные ценностно-смысловые аспекты в странах постсоветского пространства и за рубежом.

– В статье «Проблема денег в психологии и типы отношения к ним» сконцентрированы исследования основных денежных психотипов людей и стили характерного для них поведения (Трубников 2017с:132-140).

Единой методики, исследующей психологические особенности данной многоаспектной проблемы, пока нет, и в этой связи сводные результаты, выведенные по уже имеющимся исследованиям, требуют особенно тщательной обработки на надежность и валидность, подтверждающую их достоверность.

Рассматривая в этой статье зарубежные исследования совладающего coping-поведения и его влияния на денежное поведение и стрессоустойчивость индивидуума, автор этой статьи, выявляя разновидности психологического стресса (в том числе и денежного), обобщает уже имеющийся зарубежный опыт для его апробации и применения в родной стране, придерживаясь концепции профилактики и блокировки стрессовых ситуаций с помощью апробированных coping-стилей совладающего поведения. Несмотря на то, что деньги признаны в мире чуть ли не главным стрессором и причиной эмоциональной нестабильности множества людей, негативно влияющих на их здоровье – исследо-

ваний, совладающего coping-поведения именно по отношению к деньгам, практически не проводилось, что весьма возможно связано с тем, что человеку как творцу и создателю материальных благ, «царю природы» и «венцу эволюции» весьма трудно ответить на вопрос: «Является ли человек хозяином денег или их рабом?».

В подтверждении вывода о скудости научного материала автор статьи предлагает рассмотреть очень интересные исследования, проведённые Кэтлин Д. Вогс, Николь Л. Мид и Мирандой Р. Гооде, опубликованные в работе «Изменения личности и межличностного поведения», в которой утверждается, что, несмотря на то, что деньги играют важную роль в жизни людей, мало внимания уделяется экспериментам, *выясняющим психологическую подоплеку влияния денег на поведение человека*. Человек, по их мнению, систематически меняется от того, *степень какой концепции денег была активирована в его сознании в данный момент*, т.к. простое напоминание о деньгах побуждало участников экспериментальной группы не только усиленно работать над сложными задачами, но и приводило их к желанию взять на себя значительно больший объём работы, по сравнению с участниками которым вовсе не напоминали о деньгах (Kathleen, 2008:5).

Вывод – coping-стили совладающего поведения это динамичный, постоянно изменяющийся процесс, не терпящий шаблона, указывающий *на взаимосвязь и взаимовлияние личности и среды*.

Необходимо также отметить, что в основном научные зарубежные исследования влияния денег на человека ориентированы на запросы рыночной экономики в виде предикторов продаж и развития активного потребительского поведения, влияющих на существенное повышение денежной прибыли от реализации товара, а также продвижения лекарственных средств и систем, помогающих лечить стресс и приносящих миллионы фармацевтическим и психологическим ассоциациям развитых стран мира, что подтверждается психологическими исследованиями, проведенными в Японии, изучающими поведение потребителей, совершающих покупки для снятия психологического стресса. В их работе «Риски в современном обществе» указано, что взаимосвязь между попытками справиться со стрессом и мотивами покупок выявила девять моделей импульсных приобретений на небольшую сумму в виде всякой мелочи для себя или знакомых, которые посчитались исследователями *«иррациональными и негативными видами*

покупок». А вот крупные приобретения на большую денежную сумму, наоборот, по их мнению, прекрасное средство для снятия психологического стресса. (Modern society is said to be stressful 2001:218-224)

Именно в этих исследованиях явно прослеживается активное влияние агрессивного по своей сути маркетинга, поощряющего и развивающего поведенческую психологию «шопполизма», что весьма далеко стоит от образа здорового образа жизни, предоставляемого совладающим coping-поведением.

Корифеи совладающего coping-поведения Ричард Лазарус и Сара Фолькман определили его как сумму когнитивных и поведенческих усилий, затрачиваемых индивидуумом для ослабления влияния стресса, предполагающего все виды взаимодействия субъекта с задачами внешнего или внутреннего характера, выраженных в попытках овладеть или смягчить, привыкнуть или уклониться от требований, предъявляемых проблемной ситуацией. Динамический процесс copingа зависит от когнитивной оценки стрессора индивидуумом, специфики возникшей ситуации и фазы непосредственного столкновения со стрессовым фактором как таковым. В своей работе Р. Лазарус и С. Фолькман выделили два глобальных стиля совладающего (coping) поведения:

1) проблемно-ориентировочное совладание, связанное с разрешением возникшей стрессовой ситуации, зависящее от когнитивной оценки;

2) эмоционально-ориентированное совладание, которое «преобладает в том случае, когда когнитивная оценка говорит о том, что ничего невозможно поделать и в этой связи необходимо изменить лишь «способ интерпретации случившегося».

По мнению этих исследователей, во всех случаях происходит «развивающийся динамический процесс когнитивной оценки, переоценки, совладания и эмоциональной переработки ситуации». Когнитивные оценки делятся на первичный и вторичный уровни.

Первичная когнитивная оценка является ответом на вопрос «Извлеку ли я из этого пользу или же окажусь в какой-либо неприятной ситуации сейчас или в будущем?».

Вторичная когнитивная оценка ищет ответ на вопрос «Возможно ли в этой ситуации что-либо предпринять?».

Три вида первичной когнитивной оценки содержат в себе:

1) стрессовая – восприятие в виде угрозы, вреда, вызова;

2) безразличие – восприятие стрессора в качестве безразличного фактора;

3) позитивная – взаимодействие со стрессором оценивается как слегка позитивное, что относится к эмоционально-ориентированному совладанию, помогающему изменить «способ интерпретации случившегося» в случае, когда саму ситуацию изменить нельзя.

Первичная когнитивная оценка дает субъективную оценку характеру столкновения с различными факторами.

Вторичная когнитивная оценка определяет выбор стратегии совладающего поведения и предположительный исход ситуации (Lazarus, 1984:445).

В процессе изучения исследований Р. Лазаруса и С. Фолькман можно сделать вывод, что величина потенциального стрессора сопоставляется индивидуумом в соответствии с личной оценкой своих ресурсов, т.е. коннотацией, выражающей эмоциональные или оценочные разновидности прагматической информации, отражающей порою не сами конкретные предметы или события, а его субъективное (определенное им самим) отношение к ним.

Ричард Лазарус в своих работах «Психологический стресс и процесс преодоления» (Lazarus, 1966:466) и «Эмоция и адаптация» (Lazarus, 1994:557); Дж. Фланери в работе «Программа действий нападавших на персонал: борьба с психологическими последствиями насилия» (Flanery, 2000:19); Н. Агазаде в работе «Все лица преследования: практическое руководство по разрешению кризиса на рабочих местах» (Agazade, 2010:260); Максвелл Д. в работе «Индекс стратегий преодоления: руководство по методам полей» (Maxwell, 2008:24); Стефани М. Флетчер, Джоди Тиссен, Анна Геро, Мишель Румси, Наташа Куруппу и Джульетта Уиллетте в работе «Традиционные стратегии преодоления последствий стихийных бедствий: примеры из региона южной части Тихого океана» (Fletcher, 2013:9); Шато де Босси в работе «Психическое здоровье в сложных чрезвычайных ситуациях» (Bossey, 2016:4-10) под эффективными coping-стратегиями совладающего поведения объединяют комплекс определенных навыков, используемых для контроля и управления любыми сложными обстоятельствами вплоть до самых неожиданных и экстремальных, а также приведение в действие социальной сущности человека, осознанно направляемую на действенное оказание помощи другим пострадавшим, что соответствует практически-апробированным ис-

следованиям австрийского психиатра и психолога доктора Виктора Франкла.

Они считают, что одной из основных проблем, напрямую связанных с психическим здоровьем во время кризиса и чрезвычайных ситуаций, становится *способность людей обратиться к своим психосоциальным потребностям*, предоставляющим реальную возможность конструктивно применить coping-стратегии для преодоления внутренних и внешних трудностей. По их мнению, применение в действии принципа помощи другим людям отодвигает стресс отдельного индивидуума в сторону, активно защищая его эмоциональную сферу и душевное здоровье. Данный вывод полностью подтверждается практическими исследованиями, проведенными в концлагере в качестве заключенного во время ВОВ доктором В. Франклом. Именно его экзистенциально-гуманистический подход, рассматривающий личность и поведение человека, проходит в аспекте тех основных характеристик, которые выражают социальную сущность человека, конструктивно использующего стратегии совладающего (coping) поведения. В понимании этого специалиста – основные характеристики человека – это, прежде всего, *его духовность, ответственность и свобода*. Доктор В. Франкл всегда считал, что духовное бытие человека предполагает именно осмысленное существование в форме свободного самоопределения в мире настоящих, а не эфемерных человеческих ценностей.

Личный опыт доктора В. Франкла пребывания в концлагере в качестве заключенного, активно применившего свои знания профессионального психиатра и психолога для поддержания людей, обреченных на кошмарное существование, дал ему невероятный по своей ценности материал по изучению поведения человека в экстремальных условиях окружающей его среды. *Поведение индивидуума*, так или иначе связанного с дефицитом таких *человеческих качеств, как совесть, достоинство и честь, ярко отражает именно его ценностно-смысловые аспекты бытия*. Проявление бездуховности, по мнению доктора В. Франкла, происходит именно при потере человеком смысла существования, т.к. только в человеке (в отличие от животного) можно увидеть не только стремление к удовольствию или власти, но и стремление к поиску смысла жизни.

В книгах доктора В. Франкла: «Тем не менее, скажите «да»: психолог переживает concentra-

ционный лагерь» (Frankl, 1946:49); «Человек в поисках смысла. Из лагеря смерти к экзистенциализму» (Франкл, 1985:14); «Страдания от бессмысленности жизни. Актуальная психотерапия» (Франкл, 1986:17), автора логотерапии – одного из видов экзистенциальной психотерапии, основанной на поиске и анализе смыслов существования, он, описывая свой личный опыт выживания в концентрационном лагере смерти, излагает апробированные им самим психотерапевтические методы, спасающие человека от бессмысленного в своём проявлении суицида. Психологические методы этого доктора по применению coping-стратегий совладания со стрессом выражались в нахождении смысла жизни, даже в самых страшных её проявлениях, создавая тем самым стимул и мотивацию к её продолжению.

Необходимо отметить, что в современном мире изобилия еды, вещей и комфорта суицид для некоторых людей является радикальным и порою единственным средством избавления от стресса. Так, к примеру, по данным сайта «Статистика самоубийств» в мире ежегодно кончается с собой от 1,6 млн до 3,2 млн человек. А согласно данным, там же приведенным: «Стрессу подвержен любой человек вне зависимости от занимаемой им должности, положения в обществе и материального достатка. По статистике в США (которая первая осознала проблему стресса) 90 % населения постоянно находится в состоянии «сильного стресса». Вследствие постоянных стрессов почти 80% людей зарабатывает болезнь, называемую синдромом хронической усталости, по симптомам напоминающую СПИД, быстрая утомляемость, слабость по утрам, «песок» в глазах, частые головные боли, бессонница, конфликтность, склонность к одиночеству и т.д.» (Статистика, 2017: 297).

Кроме суицида, для избавления или притупления силы воздействия стресса на организм, люди обращаются к таким деструктивным разрушающим здоровье привычкам, как курение, алкоголь, наркотики, самовольно-бесконтрольное лечение транквилизаторами, нейролептиками и иными седативными средствами. Лекарственные препараты, принимаемые без надлежащего контроля, могут дать достаточно большой отрицательный эффект в виде отравления организма передозировкой этих веществ, а также снижением его естественной сопротивляемости путем исключения психологических механизмов регуляции функционального состояния и поведения субъекта (Бодров, 2006: 280).

Исходя из изложенного, совладающее (coping) поведение социальной направленности – это, по сути, психологическая охрана здоровья индивидуума, выраженная в его стрессоустойчивости, помогающей управлять возникшей ситуацией и стрессом.

Далее, возвращаясь к исследованиям, касающихся вопросов coping-стратегий в ситуациях, связанных непосредственно с деньгами и ценностно-смысловыми аспектами бытия, рассмотрим мнения различных ученых по этому ежедневному вопросу современной жизни человека.

Исследователи М. Дрновшек, Д. Ортгвис и Й. Винсент в работе «Эффективность стратегий преодоления, используемых предпринимателями и их влияние на личные благосостояние и венчурную деятельность», используя методологию, основанную на моделировании структурных уравнений и эмпирических данных, ежедневно анализируя эффективность стратегий преодоления используемых предпринимателями в работе, выявили coping, *когнитивно-основанного ответного поведения*, включающего в себя смягчение возникающих стрессовых обстоятельств. Эмоциональное совпадение в этом случае, по их мнению, связано с поведенческими ответами для урегулирования аффективных последствий стрессовых событий. Эффекты взаимодействия основания и контекстуального условия отчуждения действовали, как они считают, в той степени, в которой предприниматели участвовали в решении проблемы венчурной деятельности, включающую в себя систему организации экономических отношений хозяйствующих субъектов по поводу формирования, распределения и использования фондов денежных средств, направленных на инвестирование новых фирм, занимающихся инновационной деятельностью (Dρνovšek1, 2010:115).

Дж. Берроузе и А. Риндфлейше в психологическом исследовании «Какое благосостояние? Об определении и области трансформационных исследований потребителей и основополагающей роли материализма» указали, что те, кто ценит любовь, имеют тенденцию процветать в психологическом здоровье и человеческих отношениях. Интригующе, однако, и то, что те, кто ценит деньги, но не семью, также мало страдают от когнитивного или эмоционального стресса. По их мнению: «Психическому здоровью людей вредит, когда они ценят как семейные отношения, так и владение материальными объектами, потому что эти две ценности конфликтуют, вызывая резонанс и явное психологическое напря-

жение. Деньги – это хорошо, но когда мы пытаемся совместить приоритеты как денег, так и отношений – это не срабатывает», грустно констатируют исследователи (Burtoughs, 2011:117).

К.Д. Фохс, Н.Л. Мид, М.Р. Гуд в работе «Психологические последствия денег» установили, что деньги меняют мотивацию людей в основном к лучшему, а вот их поведение по отношению к другим людям в основном – к худшему. Результаты их девяти экспериментов показали, что деньги приносят самостоятельную ориентацию, в которой люди предпочитают быть свободными от зависимости и иждивенцев. Одно только напоминание о деньгах в проводимом ими эксперименте привело к тому, что исследуемые сразу же ограничили свои просьбы о посторонней помощи им самими и снижению своей помощи другим участникам, которые были замотивированы нейтральными понятиями, не имеющими отношения к деньгам. Особенно интересно в их исследованиях было проявление активного влияния денег на coping-поведение человека, выраженное в том, что *участники эксперимента, имея в арсенале всего лишь гипотетическое владение виртуальными деньгами, начинали предпочитать одиночество, увеличивая физическое расстояние между собой и новыми знакомыми из этой же группы* (Vohs, 2016:8).

Тим Кассер, Ричард Райан в статье «Тёмная сторона американской мечты: корреляции финансового успеха как центрального жизненного стремления» рассмотрели в трёх исследованиях гипотезу, что ценности и ожидания в отношении богатства отрицательно связаны с корректировкой благополучия, если они являются более важными для индивидуума, чем другие самодостаточные ценности и ожидания. *По их мнению, любовь к деньгам в основном часто начало неприятностей для тех, кто ранее жил без проблем в отношениях.* Американцы, которые высоко ценят деньги, хуже в отношениях, чем люди, принимающие более умеренный подход к деньгам (Kasser, 1993:410-422).

Н. Паркер и И. Ивцан в исследовательской работе «Взаимосвязь между материалистическими устремлениями и различными аспектами психологического благополучия в британской выборке» выясняли, как материалистические устремления человека связаны с его различными аспектами психологического благополучия. Их исследования последовательно обнаружили отрицательные отношения между материалистическими целями, благосостоянием и мерами

«субъективного» и «эудимонического» благополучия, а также «гедонического счастья». Критика этих мер заключается в том, что люди слишком сильно заикливаются на мгновенном опыте удовольствия, не принимая во внимание то, что имеет продолжительно-ценностный смысл на протяжении практически всей своей жизни. *Материалистические устремления к богатству, статусу и имиджу, оказалось, отрицательно коррелированы со всеми аспектами психологического благополучия.* По мнению этих исследователей, позитивные отношения с другими людьми являются центральным компонентом многих теорий благополучия, и поэтому эти отрицательные отношения могут помочь объяснить, почему материалистические устремления настолько последовательно оказались отрицательно коррелированными с целым рядом показателей благосостояния. Подводя итоги своих исследований, они пишут, ссылаясь на слова Далай-ламы, произнесенные им в 2015 году: «Отрицательная связь между материалистическими ценностями и благосостоянием, конечно, не новое откровение, обнаруженное современными социологами и которое было ядром постулатов практически всех религий и философов на протяжении многих веков, так что *источником счастья являются не деньги и власть, а сердечность*» (Parker, 2016:20).

Брайан Блох в статье «Психологические coping-стратегии преодоления убытков» дает конкретные советы по преодолению стресса от денежных потерь, считая, что лучше жить, научившись экономить деньги, чем бросаться с высокого здания (прибегая к суициду как к способу решения своих проблем) или начинать пользоваться снайперской винтовкой, демонстрируя миру собственную слабость разума, духа и полное отсутствие совладающего поведения (Bloch, 2017:3).

Концепция денежной экономии с помощью разумных трат, по мнению автора этой статьи, является весьма эффективной coping-стратегией для сохранения здоровья, материального и психологического благополучия индивидуума и его семьи.

Далее автор статьи предлагает рассмотреть исследования, выяснившие, что coping-стратегии, как бы не были они хороши и отработаны, не всегда срабатывают так, как надо. То есть, coping-стратегии в зависимости от создавшейся ситуации и собственных устремлений необходимо корректировать для более конструктивного применения.

Исследователи Пуштун Муртаза Каси, Хайдер Али Накви, Абасиен Хан Афган, Талха Хавар, Фарук Хасан Хан, Умбер Захир Хан, Урой Бахт Хувая, Джавад Киани и Хади Мохаммад Хан в работе «Coping Styles in Patients with Anxiety and Depression. – Стимулирование стилей у пациентов с тревогой и депрессией» выяснили, что частота применения одной и той же coping-стратегии при разных ситуациях не срабатывает так, как должно, т.к. «привыкание» притупляет остроту действия coping. Они также пишут: «У заболевших пациентов религия наиболее распространенный механизм преодоления психологического стресса. Принятие, использование инструментальной поддержки и активное копирование были другими широко используемыми coping-стилями преодоления» (Kasi, 2004:7)

Нельзя не отметить исследования coping-стратегий совладающего поведения индийских ученых Н. Рамья и Р. Партасарати – «Исследование coping-моделей юных студентов колледжа». Изучая стресс и coping-модели студентов первых курсов, они отметили, что:

- процент самоубийств выше среди студентов колледжа и связан в основном с академической неудачей или как ни странно – с достижением;
- большинство студентов колледжа стремятся и пытаются справиться со стрессом в позитивном ключе;
- стиль совладения может быть эффективным в одном возрасте, но может быть совершенно непригодным в другом возрасте, а также полностью уместным в одной ситуации и неуместным в другой;
- число женщин, получающих образование немного больше, чем мужчин;
- «большинство людей из ислама не стремятся к высшему образованию»;
- учащиеся, ориентированные на оценку, использовали такие coping-стратегии, как «анализ ситуации», «когнитивное переопределение» и «когнитивное избегание ситуации», не выбирают стратегию «преодоления трудностей»;
- «прибегают к стратегиям преодоления стресса от проблем в учебе в виде: поиска сексуального комфорта – 24%; приема анальгетиков или незначительных транквилизаторов без консультаций с врачом – 15%; спиртного – 10%; лекарства, повышающего настроение – 10%»;
- стратегии преодоления, принятые студентами-женщинами, заключались в том, чтобы «посещать места, связанные с религией», «разговаривать с другом, который может что-то сде-

лать с проблемой», «анализировать проблему понемногу, утешая себя тем, что все не так плохо и могло быть хуже»;

– учащиеся-мужчины прибегали к таким стратегиям преодоления, как «беседа с другом, который может что-то сделать с проблемой», «участие в энергичных физических упражнениях», «поиск уверенности и эмоциональной поддержки со стороны членов семьи»;

– учащиеся-женщины, используя ориентированные на эмоции стратегии преодоления трудностей, добивались большей социальной поддержки, чем мужчины;

– столкнувшись с проблемами профессиональных и межличностных ситуаций, поиском поддержки больше заняты женщины, чем мужчины;

– женщин, использующих стратегии связанные с «надеждой на лучшее» и принимающих «желаемое за действительное», больше, чем мужчин (Ramya, 2009:209).

Исследования Лэй Чжан в Китае «Исследование стрессов и стратегий преодоления студентов колледжа» утверждают, что у студентов существует четыре источника стресса – *ситуация занятости, условия обучения, личные факторы и экономические (денежные) условия*. В этой работе показана значительная положительная корреляция между ситуациями занятости и когнитивными стрессами студентов колледжа, а также положительная корреляция между условиями исследования и умственными стрессами. Несмотря на то, что между экономическими условиями, личностными факторами и умственными стрессами существует поведенческая корреляция, внешние различия поведения очень заметны для людей. По мнению автора – колледж в этой связи *должен обновить философию образования, создавая приятную среду для роста здоровья студентов*, обеспечивая множество внеучебных общественных мероприятий, сосредоточив внимание на совершенствовании способностей студентов колледжа к самообслуживанию и повышению потенциала именно для преодоления психологических стрессов (Zhang, 2011:1-5).

Джейкоб Нидлман в своей книге «Деньги и смысл жизни» пишет: «Мы поняли истинную роль денег в нашей жизни. Деньги оказывают глубокое эмоциональное влияние на то, кто мы есть и что мы говорим себе, чего у нас нет и никогда не будет. Наше долгое нежелание понимать эмоциональные и духовные эффекты влияния денег лежит в основе того, почему мы узнали

цену всего и ценность ничего. У денег есть всё, что связано с идеалистической жизнью, и в то же время они лежат в основе наших ежедневных разочарований. На социальном уровне деньги оказывают глубокое влияние на цену прогресса. Деньги начали немедленно преследовать нас, начиная от изобретения монет в библейские времена – хотя они были созданы для спасения общества, а не для самобичевания. В нашу эпоху одержимую деньгами, деньги благодаря своей гипнотической *привлекательности могут стать уникальным средством самопознания*» (Needleman, 1994:119).

Как писал доктор В. Франкл в своей книге «Страдания от бессмысленности жизни»: «Разумеется, человек – существо обусловленное. Жизнь человека обусловлена многими факторами: биологическими, психологическими и социальными. В этом смысле человека нельзя назвать свободным. Человек не свободен от обстоятельств, зато *он свободен в другом – он волен по-своему воспринимать эти обстоятельства*» (Франкл, 1985:14).

Эти потрясающие по своей глубине психолого-философские изыскания практически составляют самые главные приоритеты в ценностно-смысловых аспектах действий индивидуума в конкретной ситуации «человек и деньги, деньги и человек», утверждая приоритеты человеческих взаимоотношений над материальными аспектами бытия.

Однако продолжим рассматривать психологические аспекты влияния coping-стратегий на поведение человека с исследований, проведенных российским психологом И. Шмелевым, опубликованных им в статье «Coping-поведение в трудной ситуации жизни студентов университетов в России», утверждающим, что: «Большинство форм самоконтроля в сложных или стрессовых жизненных ситуациях включают в себя три типа поведения:

1. Защитное поведение – существующего на бессознательном, произвольном уровне саморегуляции;

2. Копирование поведения – существующего на сознательном и добровольном уровне саморегуляции.

3. Совладающее поведение – требующего волевого усилия «преодолеть себя», существующего на *сверхсознательном уровне* саморегуляции, основанного на духовных и моральных возможностях личности. В рамках этой трехуровневой модели совладающего поведения определена наивысшая форма преодоления са-

мого себя, включающая функцию выбора своего поведения, которое характеризуется автономией – т.е. свободой и независимостью (*прим. автора*), а также способностью справляться с жизненными проблемами. Совладающее поведение определяется духовными и моральными установками, интеллектуальными, творческими, психоэмоциональными и духовными ресурсами. Этот тип совладающего поведения создает больше возможностей и ресурсов, чем другие» (Shmelev, 2016:6).

Муздыбаев К. в своём исследовании «Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации», проведенном им в г. Санкт-Петербурге РФ, пишет: «Бедность является формой экономической депривации. В то же время понятие «бедность» содержит в себе ценностные элементы. Малоимущие страдают не только из-за нехватки средств к существованию. Быть бедным – значит, быть социальным аутсайдером, носить клеймо «неполноценного» или «нижестоящего» члена общества. И сами обездоленные зачастую соглашаются с такой оценкой. Сниженная самоконцепция может блокировать мотивацию личности, парализовать её волю, в конечном итоге *сформировать фатальное отношение к жизни, способствующее укоренению бедности*. Таким образом, бедные испытывают моральное давление со стороны обеспеченных слоев общества: высокомерное отношение, порой даже осуждение. Негативные установки порождаются, по крайней мере, двумя обстоятельствами. С одной стороны, бедность представляет собой реальное бремя для общества, а с другой – существует достаточно распространенная точка зрения, что нуждающиеся сами *не прилагают достаточных усилий, привыкнув к беззащитной зависимости от общества*» (Муздыбаев, 2001: 5-32).

По мнению автора этой статьи, бедные слои населения, находясь в пассивном ожидании материального благополучия, нуждаются не в материальной помощи, поощряющую их бездеятельность, а в модернизации сознания, направленного на осознанно-деятельный подход с применением coping-стратегий совладающего поведения.

«Благодаря воле, – констатирует профессор Ташимова Ф.С., – происходит осуществление своего жизненного пути личностью, которая заинтересована в разворачивании последнего. Если же воля бессильна, это приводит к критической ситуации – кризису» (Ташимова, 2011:287).

Казахстанский профессор, посвятившая исследованиям «coping» большое количество своих работ, также отмечает, что «исследования coping распространяются на изучение повседневных событий, отражающих преодоление трудных и проблемных ситуаций жизни, решение проблемных ситуаций и задач, связанных как с «прорывом» ситуации, достижением цели и реализации совокупности отношений, так и с урегулированием динамического равновесия системы субъекта, способствующего снижению тревожности, ощущению психологического благополучия (Ташимова, 2012:385).

Проведенное исследование позволяет отметить, что «ладить», «совладать» и «владеть», – не только лексемы, объединённые глубоким смыслом психологии поведения, отражающие способы концептуализации окружающей действительности, но и образ жизни. Владеть собой. Владеть собственным сознанием. Владеть ситуацией. Владеть будущим. Владеть материальным достатком. Можно достигнуть практически любой правильно поставленной цели именно с помощью совладающего поведения.

В популистических статьях по психологии за 2017 год «Какие личные качества способствуют карьере» отмечено, что: «работодатели знают, что стрессоустойчивые, лояльные и обучаемые люди наиболее результативны»; а в статье «Повышаем стрессоустойчивость» совершенно справедливо отмечено, что: «высокая стрессоустойчивость – залог глубокого и полноценного сна. А это важная составляющая крепкого здоровья, молодости и профилактика целого списка заболеваний». Риторика этих всеми читаемых опусов, хотя и далека от вышеприведенных серьезных, глубоко научных исследовательских работ профессионалов по стрессоустойчивости и совладающему coping-поведению, но, тем не менее, до предельности кратко и просто поясняет обывателю всю важность и необходимость совладающего coping-поведения и его стилей для приобретения и сохранения здоровья; получения удовольствия от настоящей жизни, путешествий и познания мира; достижения успешной карьеры, дающей высокие материальные блага; сохранения реальных ценностно-смысловых аспектов, таких как семья – когда родители испытывают счастье и гордость, видя достижения своих детей, уважение и любовь.

Необходимо также учитывать, что при проведении психологических исследований по теме «Ценностно-смысловые аспекты отношения к деньгам молодежи с разными стилями совла-

дающего поведения» практически при любом опросе или тестировании человек в основном укажет ценности эмоционально-мотивационного спектра, что всего важнее для него семья, любовь, дружба, честь и совесть и будет искренен именно в этот момент до предела и только реальная ситуация соблазна «больших» денег проявит истинную сущность конкретного индивидуума, спрятанную глубоко внутри под социокультурными установками его окружения.

Деньги действительно важны в наше материальное время, т.к. прожить без них в социуме практически невозможно – еда, одежда, проезд, учеба, развлечения и даже творчество требуют существенных вложений. Век товарного изобилия манит, дразнит и испытывает на прочность не совсем устоявшуюся молодую психику, т.к. деньги, по сути, – это своеобразное средство познания не только самого себя, но и своего окружения.

Именно в обостренные до предела моменты соблазна «быстрого обогащения» молодым людям в особенности нужны конструктивные элементы совладающего coping-поведения, объединяющего в единое целое сознание и деятельность для важного и свободного выбора, определяющего всю его дальнейшую жизнь.

Исследований, посвященных coping-стилям совладающего поведения, множество, как и вопросов, возникающих в психологической среде

по их изучению. В основном вопросы можно разделить по двум категориям, что же является первичной и вторичной оценкой ситуации – эмоциональная или когнитивная, либо наоборот – когнитивная или эмоциональная? Дальнейшее поведение индивидуума зависит именно от того, действует человек на «эмоциях» или «разумно». Анализ вышеприведенных и других зарубежных исследований показал, что известия о болезни вызывают в первую очередь эмоциональную оценку, подкрепленную определённым стилем совладающего поведения, характерным для этого индивидуума и только потом подключаются когнитивные элементы его индивидуальной coping-защиты. Во всех остальных случаях реакция человека и стили его совладающего поведения в основном индивидуальны, как и сама личность.

Государственная политика модернизации сознания, включающая в себя стрессоустойчивость на основании совладающего поведения, необходима всем, и особенно молодежи – будущему этой страны. В этой связи разработка, апробирование и внедрение конструктивных элементов совладающего coping-поведения на основе проведенных автором этой статьи исследований невероятно актуальны в наше неспокойное время больших перемен для мира в стране, а также жизни, здоровья, спокойствия и счастья её граждан.

Литература

- 1 Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. – 2006. – с. 280.
- 2 Гончарова О. Какие личные качества способствуют карьере // газета Ведомости. – 22.09.2016. – <https://www.vedomosti.ru/management/articles/2016/09/22/658045-lichnie-kachestva-karere>
- 3 Либи́на А. Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации – 2008. – 177 с.
- 4 Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи атрибуция ответственности стратегии совладания и индикаторы депривации // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5-32.
- 5 Национальная юридическая энциклопедия // http://determiner.ru/termin/stressoustoi_chivost.
- 6 Никифорова Д.М. К вопросу о безопасности защитного и совладающего поведения студентов в образовательной среде // Сибирский психологический журнал. – 2016. – № 62. – С. 113-126.
- 7 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – 2000. – т. 1. – 712 с.
- 8 Статистика самоубийств, стрессу и т.д. в мире // <http://lossofsoul.com/DEATH/suicide/statistic.htm>
- 9 Ташимова Ф.С., Кельбуганова Ш.А. Совладающее поведение как процесс, развернутый во времени // Вестник КазНУ Серия психологии и социологии. – Алматы, 2011. – № 4 (39). – С. 287.
- 10 Ташимова Ф.С., Кожикова А.А. Основные направления исследований совладающего поведения субъекта // Вестник ПГУ Педагогическая серия. – 2012. – №4. – С. 78-83.
- 11 Трубников В.П. Психолого-педагогическая профилактика негативного воздействия экстремистских группировок на будущих военнослужащих – подростков и молодежь // Центр военно-стратегических исследований: Оборонный вестник, раздел аналитика, индекс подписки. – 2016. – С.29-34.
- 12 Трубников В.П. Ценностно-смысловое отношение к деньгам // Материалы международной конференции и молодых ученых «Фараби әлемі», Алматы, Казахстан, 10-13 апреля 2017. – Том 2. – С. 133-135.
- 13 Трубников В.П. Ценностно-смысловые аспекты отношения к деньгам в зарубежных исследованиях // Proceeding of 15th European Conference on Education and Applied Psychology «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. – 2017. 3-15 p.

- 14 Трубников В.П. Проблема денег в психологии и типы отношения к ним //Вестник КазНУ им.аль-Фараби, серия психологии и социологии. – 2017. – №1(60). – С. 133-140.
- 15 Франкл В. Страдания от бессмысленности жизни. Актуальная психотерапия. Электронная библиотека RuBooks 1985. – С.14. – <http://rubooks.org/author.php?author=608>
- 16 Франкл В. Человек в поисках смысла. – 1986 г. – С. 17. – Электронная библиотека RuBooks 1985, С.14
- 17 Чижова М. Повышаем стрессоустойчивость // Интернет Журнал «Ключ». – 2017. – Журнал Психология <http://key.in.ua/dushevnoe/1670-povyshaem-stressoustojchivost.html>
- 18 Agazade N. All Faces of Harassment: A Practical Guide to Resolving Workplace Crisis. N. Agazade, I. Martynova. – New York: Createspace, 2010. <https://www.bookdepository.com/All-Faces-Harassment-Nazim-Agazade/9781453615027>
- 19 Amerikan Psychological Association. Speaking of Psychology: The stress of money. – 2017. – <http://www.apa.org/research/action/speaking-of-psychology/financial-stress.aspx>
- 20 By Brian Bloch. Psychological Coping Strategies For Handling Losses. – 2017. – <https://www.investopedia.com/articles/financial-theory/12/psychological-coping-strategies.asp>
- 21 Burroughs J.E., Rindfleisch A. What Welfare? On the Definition and Domain of Transformative Consumer Research and the Foundational Role of Materialism. – 2011. – TCR <https://manchester.rl.talis.com/items/C9997637-B04C-AFD6-F716-CDBC-3C94192E.html>
- 22 Bossey – Château de Bossey, Bogis-Bossey, Switzerland. Mental Health in Complex Emergencies (MHCE 12). – Course Programme. – October 9-19, 2016. – https://www.fordham.edu/download/downloads/id/5464/mental_health_in_complex_emergencies_mhce_12_programme.rd
- 23 Drnovšek Mateja, Daniel Örtqvist, Joakim Wincent. The effectiveness of coping strategies used by entrepreneurs and their impact on personal well-being and venture performance. – https://translate.google.kz/translate?hl=ru&sl=en&u=https://www.efri.uniri.hr/sites/efri.hr/files/cr-collections/2/02_drnovsek_2010_2.pdf&prev=search
- 24 Flannery Jr. R. B. The Assaulted Staff Action Program: Coping with the psychological aftermath of violence. – Ellicott City, MD: Chevron Cop Pub. – <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1004680504051>
- 25 Frankl Viktor Trotzdem Ja zum Leben sagen: Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager. – 1946. – <https://www.randomhouse.de/Buch/-trotzdem-Ja-zum-Leben-sagen/Viktor-E-Frankl/Koesel/e312413.rhd>
- 26 Heinz Hartmann. March, Ego Psychology and the Problem of Adaptation 14th Edition. – 1958. – <https://www.amazon.com/Psychology-Problem-Adaptation-Heinz-Hartmann/dp/0823616002>
- 27 Special Issue: Consumer behavior Modern society is said to be stressful // Japanese Psychological Research. – 2001. – Volume 43. – No. 4. – p. 218–224.
- 28 Kasser Tim, Richard Ryan. A Dark Side of the American Dream: Correlates of Financial Success as a Central Life Aspiration. – By https://www.researchgate.net/publication/14833732_A_Dark_Side_of_the_American_Dream_Correlates_of_Financial_Success_as_a_Central_Life
- 29 Kasi Pashtoon Murtaza Haider Ali Naqvi, Abaseen Khan Afghan, Talha Khawar, Farooq Hasan Khan, Umber Zaheer Khan, Urooj Bakht Khuwaja, Jawad Kiani, and Hadi Mohammad Khan. Coping Styles in Patients with «Anxiety and Depression» ISRN Psychiatry Volume. – 2012. – Article ID 128672, 7 <https://www.hindawi.com/journals/isrn/2012/128672/>
- 30 Kathleen D. Vohs, Nicole L. Mead, Miranda R. Changes Personal and Interpersonal Behavior // <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1111/j.1467-8721.2008.00576.x>
- 31 Lazarus R.S. Psychological stress and the coping process. – New York: McGraw-Hill, 1966.
- 32 Lazarus R.S. Emotion and adaptation» Paperback – 1 Jun 1994. – <https://www.amazon.co.uk/Emotion-Adaptation-Richard-S-Lazarus/dp/019509266X>
- 33 Lazarus, R.S., Folkman, S. Stress, appraisal and coping . New York, 1984. – P. 445.
- 34 Maxwell D. The Coping Strategies Index: Field Methods Manual.–2d Ed.–2008.
- 35 Needleman Jacob. Money and the Meaning of Life Paperback – September 15, 1994. – <https://www.amazon.com/Money-Meaning-Life-Jacob-Needleman/dp/0385262426>
- 36 Parker Natasha, Itai Ivztan. The Relationship between Materialistic Aspirations and Distinct Aspects of Psychological Well-being in a UK sample. – 2016.
- 37 Ramya N. and R. Parthasarathy. A Study on Coping Patterns of Junior College Students, 2009. – <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3168080/>
- 38 Risks in Modern Society. Modern society is said to be stressful. – 2007. – 209 p.
- 39 Shmelev Ilya. Coping Behaviour And Difficult Life Situations Of University Students In Russia. – 2006. - с.6.
- 40 Stephanie M. Fletcher, Jodi Thiessen, Anna Gero, Michele Rumsey, Natasha Kuruppu, Juliet Willetts. Traditional Coping Strategies and Disaster Response: Examples from the South Pacific Region». – <https://www.hindawi.com/journals/jeph/2013/264503/>
- 41 Vohs K.D., Mead N.L., Goode M.R. The psychological consequences of money. – Science. 2006Nov17;314(5802):1154-6. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17110581>
- 42 Zhang Lei. Research on College Students' Stresses and Coping Strategies. – Hong Ji School of Management, Jilin University, Changchun 130012, China & Changchun University of Science and Technology.

References

- 1 Agazade N. All (2010) Faces of Harassment: A Practical Guide to Resolving Workplace Crisis N. Agazade,I. Martynova. New York: Createspace. p.260

- 2 Amerikan Psychological Association (2017) Speaking of Psychology: The stress of money. p.72
- 3 Bodrov B.A. (2006) Psichologicheska stress: rasvitiie i preodolenie [Psychological stress: development and coping.]. PER SA; Moskau; ISBN 5-9292-0146-3., p.280
- 4 Bossey – Château de Bossey, Bogis-Bossey, Switzerland (2016) Mental Health in Complex Emergencies (MHCE 12) Course Programme October9-19, p. 4-10
- 5 Burroughs, JE and Rindfleisch, A (2011) What Welfare? On the Definition and Domain of Transformative Consumer Research and the Foundational Role of Materialism Chapt 12 in Mick et al (eds) TCR p.117
- 6 Bloch By Brian (2017) Psychological Coping Strategies For Handling Losses Expert instruction from Investopedia p. 3
- 7 Drnovšek Mateja, Daniel Örtqvist, Joakim Wincent3 (2010) The effectiveness of coping strategies used by entrepreneurs and their impact on personal well-being and venture performance., p.115
- 8 Flannery Jr. R. B. (2000) The Assaulted Staff Action Program: Coping with the psychological aftermath of violence. R. B. Jr. Flannery. Ellicott City, MD: Chevron Cop Pub. p.19
- 9 Fletcher Stephanie M., Jodi Thiessen, Anna Gero, Michele Rumsey, Natasha Kuruppu and Juliet Willetts (2013) Traditional Coping Strategies and Disaster Response: Examples from the South Pacific Region. Journal of Environmental and Public Health Volume, Article ID 264503, p. 9
- 10 Frankl Viktor (1946) Trotzdem Ja zum Leben sagen: Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager. Elektronnai biblioteka RuBooks, p. 27
- 11 Frankl V. (1985) Stradania ot bessmislnosti jizni. Aktualnai psixoterapia [Suffering from the meaninglessness of life. Topical psychotherapy]. Elektronnai biblioteka RuBooks, p. 14
- 12 Frankl V. (1986) Hcelovek v poiskax smisla [Man in search of meaning].Elektronnai biblioteka, RuBooks, p. 17.
- 13 Goncharova O. (2016) Kakie kihcnye kazestva sposobstvuit kapiere [What personal qualities contribute to a career]. Moskau, newspaper «Vedomosti».
- 14 Hartmann Heinz March, (1958) Ego Psychology and the Problem of Adaptation. 14th Edition New York, p.95
- 15 Hijova M. (2017) Povichaem stressoustoihcivost [Increase stress resistance]. Internet journal «Kluch» Psixologia.
- 16 Japanese Psychological Research (2001) Special Issue: Consumer behavior Modern society is said to be stressful Volume 43, No. 4, p. 218–224.
- 17 Kasser Tim, Richard Ryan (1993) A Dark Side of the American Dream: Correlates of Financial Success as a Central Life Aspiration By Copyright, Privacy, Accessibility, Site Map, Viewers and Players U.S. National Library of Medicine, 8600 Rockville Pike, Bethesda, MD 20894 p. 410-422
- 18 Kasi Pashtoon Murtaza, Haider Ali Naqvi, Abaseen Khan Afghan, Talha Khawar, Farooq Hasan Khan, Umber Zaheer Khan, Urooj Bakht Khuwaja, Jawad Kiani, Hadi Mohammad Khan (2012) Coping Styles in Patients with Anxiety and Depression. ISRN PsychiatryVolume, Article ID 128672, p.7
- 19 Kathleen D. Vohs, Nicole L. Mead, Miranda R. Goode (2008) Changes Personal and Interpersonal Behavior 1 Department of Marketing, Carlson School of Management, University of Minnesota, 2 Department of Psychology, Florida State University, and 3 Sauder School of Business, University of British Columbiap.p.5
- 20 Lazarus R. S. (1966) Psychological stress and the coping process. New York: McGraw-Hill, p. 466
- 21 Lazarus R. S. (1994) Emotion and adaptation. Paperback, 1 Jun Oxford University Press, 1994, p.: 557.
- 22 Lazarus R.S., Folkman S. (1984) Stress, appraisal and coping. New York, Springer. https://books.google.kz/books/about/Stress_Appraisal_and_Coping.html?id=i-ySQQUpr8C&redir_esc=y
- 23 Libina A. (2008) Copping intellect: human and situation [Sovladayhciu intelekt: helovek v sloghcnoy hciznennoy situazii]. Aksmo ISBN (EAN): 9785699250691, p.3,177
- 24 Maxwell D. (2008) The Coping Strategies Index: Field Methods Manual R. Caldwell, 2d Ed, 2008, P.24
- 25 Muzdibaev K. (2001) [Pereghivanie bednosti kak sozionalnoi neudahi atribuzia otvetstvennosti strategii sovladania I indikatori deprivazii // Soziologicheskii gurnal. № 1. Temarihceskie razdeli: Soziologia» Sozialnaia stratifikazia. Izdatelstvo: Federalnii nauchno-issledovatel'skii institut Rossisroi akademii nauk (Moskau) ISSN: 1562-2495 eISSN: 1684-1581 p. 5-32.
- 26 Needleman Jacob (1994) Money and the Meaning of Life Paperback. September 15, p.119 <https://www.amazon.com/Money-Meaning-Life-Jacob-Needleman/dp/0385262426>
- 27 Nazionalnai iaridihceskai ynziklopedia (2017).
- 28 Nikiforova D.M. (2016) K voprosu o bezopasnosti zaghitnogo i sovladayghego povedenia studentov v obrazovatelnoi srede [On the issue of safety of students' protective and coping behavior in the educational environment]. Sibirskii psixologicheskii gurnal., № 62. p. 113-126
- 29 Parker Natasha, Itai Ivztan (2016) The Relationship between Materialistic Aspirations and Distinct Aspects of Psychological Well-being in a UK sample Journal of Personality and Social Psychology, p.20.
- 30 Ramya N. and R. Parthasarathy (2009) A Study on Coping Patterns of Junior College Students Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. 2013, Jun 18, 110(Suppl 2)1041, p.110
- 31 Risks in Modern Society (2007) Modern society is said to be stressful 2001, p.209
- 32 Rubinhetein S.L. (2000) Osnovi obhcei psixologii [Fundamentals of General Psychology]. Izdatelstvo «Piter», t. 1, p. 7.
- 33 Statistika samoubistv. stress i t.d. v mire [Statistics of suicide, stress, etc. in the world]. (2017), p.297.
- 34 Shmelev Ilya (2016) Coping behaviour and difficult life situations of university students in Russia, p. 6
- 35 Tahcimova F.S., Kelbuganova H.A. (2011) Sovladayhcee povedenie kak prozess. Razvernutyi vo vremeni. Vestnik KazHU Seria psixologii i sziologii [Coping behavior as the process unfolded in time]. Almaty№ 4 (39), p. 287

36 Tahcimova F.S., Kohcikova A. A. (2012) Osnovnie napravleniia issledovaniia sovladayhchee povedenie subekta Vestnik PGU Pedagogicheskai seria, №4, p. 78-83.

37 Trubnikov V.P. (2016) Psihologo-pedagogicheskai profilaktika negativnogo vozdeistvia akstremistkikh gruppirovok na budushchih voennosluchahcix I molodehc Zentr voenno-strategicheskix issledovaniia [Psychological and pedagogical prevention of the negative impact of extremist groups on future military personnel – adolescents and young people]. Gurnal: Oboronni vestnik, razdell analitika, indeks podpiski: 74666, – ISSN:2307-3292, p.29-34.

38 Trubnikov V.P. (2017) Zennostno – smiclovoe otnohcenie k dengam [Value-semantic attitude to money]. Materiali megdunarodnoi konferenzii I molodix uhcennix «Фarabi әлемi», Almati, Kazahstan, 10-13 apreli. Tom 2. – Almati: Kazak universitet, p. 133-135.

39 Trubnikov V.P. (2017) Zennostno – smiclovoe aspekti otno hcenia k dengam v zarubejnih issledovaniiah [Value-semantic attitude to money]. Proceeding of 15th European Conference on Education and Applied Psychology (May 15, 2017). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. p.3-15.

40 Trubnikov V.P. (2017) Problema deneg v psihologii I tipi otnohcenia k nim [The problem of money in psychology and the types of attitude towards them]. Vestnik KazHU Seria psihologii i sziologii. Almaty, 1(60), p. 132-140.

41 Vohs KD, Mead NL, Goode MR (2006) The psychological consequences of money Science. Nov17;314(5802):1154-6.p. 8.

42 Zhang Lei (2011) Research on College Students' Stresses and Coping Strategies Hong Ji School of Management, Jilin University, Changchun 130012, China & Changchun University of Science and Technology p. 1-5.

2-бөлім
СОЦИОЛОГИЯ

Раздел 2
СОЦИОЛОГИЯ

Section 2
SOCIOLOGY

Әбдікєрова Г.О.¹, Әмірбекова Г.Е.²

¹профессор, e-mail: a.gulnapis@mail.ru

²PhD докторант, e-mail: mir_mmm@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**АУТИЗМ СИНДРОМДЫ БАЛАЛАРМЕН
ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Бұл мақала аутизм синдромына шалдыққан балалармен жұмыс жасаудың ерекшеліктеріне арналған. Қазіргі таңда мұндай диагноздағы балалар көптеп кездесіп жатыр, сондықтан да оны ерте кезден анықтау керек, ол үшін арнайы құрылғылар да бар, олар өздеріне дұрыс қызмет көрсетуге зәру. Тиімді әдістерді қолдану олардың емделуіне кететін уақытты да және кететін қаржыны да үштен бір бөлікке азайтады. Зерттеуші Конни Вонг тіпті кейбір әдістер алдыңғы қатарлы болып көрінгенімен олардың нақты қандай нәтиже беретінін білмейміз, сондықтан да әдіс таңдауда аса жауапты болу керек, – дейді. Авторлардың пікірінше, аутизм диагнозы сабырсыздық танытқан, өзін қызықты ұстайтын барлық адамдарға қойылуы мүмкіндігі туындап отыр, бұл дегеніміз басқа аурулардың белгілеріне мән берілмей адасуға алып келеді. Осыған байланысты басқа да топтағы симптомдардың бар екенін ұмытпау керек. Мұндай балаларға тән қасиеттің бірі олардың сөйлеу кемістігі, бұл олардың негізгі ерекшеліктерінің бірі, яғни олардың қарым-қатынас жасау барысында ол нақты көрініс береді. Демек оларда қарым-қатынас жасау қызметінің бұзылуы негізгі көрсеткіш, сондықтан да осы тұрғыдан жұмыс жасау керек. Бұған логопед мамандары аса қажет.

Түйін сөздер: аутизм, аутизм синдромы, әдістер, диагноз, ерекшелік, жіктеу, сенсорлық интеграция.

Abdikeroва G.O.¹, Amirbekova G.Y.²

¹Professor, e-mail: a.gulnapis @ mail.ru

²PhD-student, e-mail: mir_mmm@mail.ru

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Features of working with autistic children

The article deals with peculiarities of working with children with autism syndrome. Today, children with such diagnoses are often met, so we need to identify them earlier. For this purpose we define tools because such children need suitable services for them. Effective methods reduce the costs of supporting person with autism by two-thirds. According to researcher Connie Wong some methods may seem to be advanced technologies, but in reality we just do not know their shortcomings and problematic aspects, so we need to choose them carefully says. According to the authors, there is a risk that the diagnosis of autism will be extended to all those whose strange and restless behavior does not fit into the criteria of other diseases, which can devalue such a diagnosis. For the same reason, other groups of symptoms should not be overlooked. Among the characteristic of early childhood autism are speech disorders, which reflect the main specificity of autism, take a great place, namely, the unformativeness of communication behavior. First of all, development of communicative function of speech and communicative behavior are disrupted among children with autism. Therefore, speech therapists are needed.

Key words: autism, autism syndrome, methods, diagnosis, specificity, classification, sensory integration.

Абдикерова Г.О.¹, Амирбекова Г. Е.²

¹профессор, e-mail: a.gulnapis@mail.ru

²докторант PhD, e-mail: mir_mmm@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Особенности работы с детьми синдромами аутизм

В статье рассматриваются особенности работы с детьми с синдромом аутизма. На сегодняшний день возросло количество детей с такого рода диагнозом, что, в свою очередь, приводит к необходимости их ранней диагностики соответствующим инструментарием, так как такого рода дети нуждаются в подходящих для них услугах. Эффективные методы уменьшают затраты, связанные с поддержкой человека с аутизмом на две трети. Согласно мнению исследователя Конни Вонг, некоторые методы могут показаться в качестве передовых технологий, но в действительности неизвестны их недостатки и проблемные аспекты, в связи с чем возникает необходимость их тщательной подборки. По мнению авторов, существует риск того, что диагноз аутизма будет распространен на всех, чье странное и беспокойное поведение не укладывается в критерии других заболеваний, что может девальвировать подобный диагноз. По той же причине не следует забывать о возможности существования других групп симптомов. Среди характерных признаков раннего детского аутизма большое место занимают нарушения речи, которые отражают основную специфику аутизма, а именно, несформированность коммуникативного поведения. У детей с аутизмом, прежде всего, нарушено развитие коммуникативной функции речи и коммуникативного поведения в целом, что, в свою очередь, определяет необходимость услуг логопеда.

Ключевые слова: аутизм, синдром аутизма, методы, диагноз, специфика, классификация, сенсорная интеграция.

Кіріспе

Қазіргі кезде қоғамда көрініс беріп жатқан ауырудың бірі аутизм. Аутизм (гр. *autos* өзiм) – тұлғаның қоршаған ортадан оқшаулануы, өз-өзімен болуы және де іштей уайымға түскендегі адамдардың көңіл күйінің сипатын береді.

Бұл ұғымды Э. Блэкер 1912 жылы адамдардың іс-әрекеттерге тәуелділігінің шамалы аффективтік саланың айрықша түрін белгілеуі барысындағы ішкі эмоциялық қажеттіліктерімен реттелетін сипатын айқындау барысында ендірген. Ғылыми айналысқа 1943 жылы ғалым Колвиннің зерттеулері бойынша, яғни аутизм дертін шизофрения дертінен түпкілікті ажыратқан соң ендірілген. (Kolvin, 1971). Одан кейін аутизмнің генетикалық табиғаты зерттеле бастады және оның психиатриядағы орны айқындалды (Rutter, 1998: 805-816). 80% аутизм дертіне шалдыққандардың оқу мәселесі күрделенді, өйткені ақыл-ойының кемістігі байқалды (Bhaumik et al., 1997: 502-506). Сол кездегі аутизм диагнозы мүмкін дегендердің тек 17% құраған, ал қалғандары қимыл-қозғалыстарының салдарынан күйзеліске ұшыраған және т.б. ауыруларға шалдыққандар қатарында болған (Deb & Prasad, 1994: 395-399). Аутизмге ұшыраған балалардың көру арқылы есте сақтау қабілеттері жоғары болады, сол себептен мұндай балаларға көбінесе негізінде демонстрация әдісі ауқымды оқыту әдіс-

темесі ретінде қолданылуда. Сонымен қатар, мұндай балалар математика, музыка бойынша аса дарынды және де бірнеше тілдерді меңгерулері де әбден мүмкін. Бұл тұрғыда көптеген белгілі тұлғалардың жас кездерінде аутизм синдромына шалдыққаны белгілі, ауыруға шалдыққандарымен олардың өз армандарын жүзеге асыруларына кедергі бола алған жоқ. Аутизм дертіне шалдыққан балаларға тән қасиеттер әдеттегі жастан кейінірек байқалады. Яғни сол себепті, аутизм синдромы бар балалар арнайы интернаттарда емес, отбасы жағдайында тәрбиеленулері тиіс дейді, ғалым Е.А. Янушко (Янушко, 2004: 1-56). Статистикаға сүйенсек дүниежүзі бойынша аутизм ауыруымен ауыратын адамдар саны 65 миллионнан астам. Біздің елімізде де аутизм синдромына шалдыққан балалардың саны күрт өсуде (Азанбекова, Асыллова, 2016: 56-62). Сонымен аутизм синдромы – бала дамуындағы ерте жас кезеңіндегі ауытқушылықтың ауқымды түрі, бұл дерт әлеуметтік қоршаған ортамен қарым-қатынас орнатудың болмауын білдіреді. Қазіргі кезде бұл ауырудың пайда болуының нақты себептері толығымен айқындалмаған, дегенмен де көптеген ғалымдардың өздерінің зерттеулерінде аутизмнің туындау себебі ол – орталық жүйке жүйесінің бұзылуы деген тұжырымға тоқталады. Сондай-ақ, тұқымқуалаушылық фактордың да әсері бар және аутист балалардың миларында органикалық зақымдалу да жиі

кездеседі екен. Яғни, себептері ретінде: тұқымқуалаушылық хромосомалық өзгерістерді, зат алмасу өзгерістерін, анасының жүктілік кезінде және туу кезіндегі алған жарақаттар, нейроинфекциялар т.б. жағымсыз әсерлер көрсетілген.

Негізгі бөлім

Негізінен алғанда аутизмге ұшыраған баланың еркелігі басым, тәртібі нашар сияқты сипатта болады, осыны дер кезінде анықтаған жағдайда оларды емдеуге болады. Сонымен қатар, аутизммен ауыратын балалар аса тұйық болып келеді, сондықтан олармен жылы қарымқатынас орнатып сенімін ұялату керек. Олардың тұйық болуларының өзіндік себептері де жоқ емес, айталық: көру, есту кемістіктерінің болуы, сөйлеу процесінің дұрыс болмауы, баланың жиі оқшау қалуы және т.б. (Улумбекова, 2002). Мәселені зерттеуші ғалымдардың бірі Л. Каннер аутизмді нақты психикалық дамудың бұзылуынан деген тұжырым жасаған және келесідей:

- жалғыз қалуды ұнатулары;
- көзге тіке қарамау;
- мимика, жест, дауыс және дыбыс ырғақтарының болмауы;
- әрекеттерінің шарттары тұрақты болу салдарынан тырысуы;
- эмоцияның болмауы, ешкіммен араласпайтындықтары;
- біркелкі қимылдарды қайталаулары сынды көрсеткіштерін ажыратқан (Kanner, 1994: 161–164).

Кейінгі жылдары аталмыш мәселемен көптеген ғалымдар айналысуда, айталық, Л.Г. Бородин аутизмге шалдыққан балаларды фармакотерапия арқылы емдеу тәжірибесін қарастырады (Бородин, 2004). Ал М.Ю. Веденина болса, тәртіптік терапия негізінде аутист балалардың тұрмысқа бейімделуін зерделеген (Веденина, 1997: 31–40). Жалпы аутизмге шалдыққан балалар туралы Л.М. Шипицынаның еңбегін атап өтуге болады (Шипицына, 2001: 368). Сонымен қатар, өзінің тұжырымдарымен Д.Е. Жуков та еркін бөлісіп жүр (Жуков, 2004 б: 244); (Жуков, 2004 б: 244). И. Йоханссон өзінің «Ерекше балалық шақ» (Особое детство) еңбегінде аутист балаларды ерекше балалар деп қарастырып, әдістемелік ұсыныстар берген (Йоханссон, 2001). И.Б. Карвасарская аутист балалармен жұмыс жасау тәжірибесімен бөліскен (Карвасарская, 2003).

Дүниежүзі бойынша аутизм өзіндік белгілеріне байланысты жіктеледі:

F84.0. – бұл бала аутизмі (аутистік бұзылыстар, бала аутизмі, бала психозы, Каннер синдромы);

F84.1. – бұл Атиптік аутизм (атиптік бала психозы, аутизм белгілері бар ақыл-ой дамуының кешеуілденуі енеді);

F84.2. Ретта синдромы бұл негізінен қыз балаларда тұқымқуалаушылықпен берілетін психоневрологиялық дерт;

F84.3. – ерте бала жастағы басқа да дезинтегративтік бұзылыстар (бала деменциясы, дезинтеграциялық психоз, Геллер синдромы, симбиотикалық психоз);

F84.4. ақыл-ой дамуының кешеуілденуімен және стереотиптік қимылдармен үйлескен гипербелсенді бұзылыс;

F84.5. аспергер синдромы (аутистік психопатия, бала жастағы шизоидтік бұзылыстары);

F84.8. дамудың басқа да бұзылыстары (Мамайчук, 2007: 11–288).

1960-70 жылдарда ғана алғаш рет АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінде аутизм синдромы бар балаларға арналған арнайы көмек көрсету орындары қалыптасып, кеңес беріле бастаған. 1920 жылы Еуропада Дания қаласында аутизмі бар балаларға арналған алғашқы мектеп ашылып, оқытыла басталған. Мұндай орындар аутизмге шалдыққан балаларды ерекшеліктеріне сай оқытып, тәрбиелеп, дамыту жұмыстарын жүргізген.

Медицинаның дамуына байланысты қазіргі кезеңде ерте жастағы балалық аутизмді түзетудің әртүрлі жолдарын тауып, жолға қоюда. Аутизмге шалдыққан балалардың әлеуметтік тұрғыдан жетілдірілуі көп жағдайда, оның отбасының әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық қолдауына тікелей байланысты. Яғни, баланың мәселелерін дер кезінде анықтап, оған дәрігерлер, психологтар, педагог-дефектологтар, әлеуметтік қызметкерлер т.б. тарапынан көрсетілетін көмектер және қолдауды ерте жастан қажет болған уақытта көрсету және ата-аналардың қолдауы, келісімі, әртүрлі жаттығуларды үйден қайталауы негізінде ғана нәтижеге қол жеткізеді. Аутист балалар өздерінің мүмкіндіктеріне және мінез-құлықтарының ерекшеліктеріне сай, жалпы білім беру бағдарламаларымен бірге арнайы (коррекциялық) білім беру ұйымдарының бағдарламалары бойынша тәрбиеленеді, алайда медициналық көмектер, емдеу процедуралары қатар жүруі тиіс. Қазіргі кезде мұндай балаларды ауру немесе ауырады дегендердің қатарына жатқызбай, оның дамуы мен білім алуында белгілі бір жайлы жағдай мен тәсілді қажет ететін

«өзгеше бала» деп санау қабылданған. Германия, АҚШ, Жапония, Швеция елдерінің психиатр мамандарының пікірінше 10000 баланың 4-тен 26-ға дейінгі жиілікте жас балалардың аутизм синдромына шалдығатыны анықталды. Осы және басқа да елдердің мамандарының ізденісімен бұл балаларды оқыту ТЕЕСН, Монтессори, Вальдорф, Т. Питерс және т.б. бағдарламаларына сай түзету педагогикалық әдістермен жүзеге асырылуда. Аутизм синдромына шалдыққан балалардың клиникалық сипаты олардың барлық нәрседен оқшау қалулары, қарым-қатынасқа түсе алмаулары, басқа адамдарды және заттарды байқамауы, еліктеу сезімдерінің болмауы, комфорт және дискомфортқа қатынастары және де бірқалыпты (тұйық) мінез-құлықтарымен ерекшеленеді (Kanner L., 1943: 217–250). Өзіміз көріп отырғандай, мұндай балалар медициналық тұрғыдан ауыру болып есептелгенімен негізінен өзіндік ерекшеліктері бар балалар болып табылады. Сондықтан да олармен жұмыс жасаудың өзі аса кәсібилікті және жауапкершілікті қажет етеді, олай болмаған жағдайда олар шын мәніндегі ауыру балаларға айналады. Демек, олармен жұмыс жасаудың өзіндік амал-тәсілдерінің ерекшеліктері бар.

Бұл мәселені қарастырып жүрген ғалымдардың пікірінше төмендегідей бірнеше әдістер қолданылуы керек (негізінен 27 әдісті ұсынған, біз соның біршамасына тоқталамыз):

Біріншіден, антецеденттік негіздегі бақылаудың болуы. Антецедент ұғымы – мінез-құлықтың қолданбалы талдамы (АВА), яғни ол өз кезегінде іс-әрекетті ынталандырып отырады.

Екіншіден, когнитивті-іс-әрекеттің араласуы (когнитивтік-іс-әрекеттік (поведенческая) психотерапия). Бұл әдіс бақылаудың ережеге сай жүруі, яғни әрекеттегі өзгерістерді көру.

Үшіншіден, дифференциалды ынталандыру, дұрыс емес іс-әрекетті түзеу, оны позитивті, қажетті әрекетке айналдыру. Ынталандыру: а) бала іс-әрекетті дұрыс жасағанда; б) бала мүлдем жат әрекеттен тыс жағымды әрекет жасағанда; в) тіпті бала ешқандай жаман, жақсы іс-әрекет жасамағанда да;

Төртіншіден, баланы дискреттік жағдайда (дискретных проб) оқыту әдісін қолдану. Бір жаттықтырушы/маман және бір оқушы/клиент арасындағы нақты бір дағдыны немесе қасиетті үйретуді қолдану.

Бесіншіден, физикалық салмақты ауқымды жасау арқылы мәселе тудыратын әрекеттерді азайту.

Алтыншыдан, функционалды коммуникация тренингі. Бұл алдыңғы әдістерді таңдау негізінде кешенді қолдану арқылы олардың қарым-қатынасын реттеу.

Жетіншіден, үлгілендіру (моделирование). Бұл дұрыс іс-әрекетті демонстрациялау, яғни олардың іс-әрекетін имитациялау арқылы дұрыстығына көз жеткізу.

Сегізіншіден, табиғи заңдылықтың орын алуы. Жағдаятты негізге ала отырып, баланы күн тәртібіне үйрету, баланың қызығушылығын арттыру, соған сай марапаттау.

Тоғызыншыдан, балаға ата-аналармен бірге ықпал ету. Мұнда ата-аналар балаларының ерекшеліктеріне сай оқыту және тәрбиелеуге жеке ықпал етеді, бірақ олардың үйде және қоғамдық ортада жасайтын әрекетіне сай қимыл жасауларына байланысты бағдарламаға сай ықпал етеді.

Оныншыдан, олардың құрдастары арқылы ықпал ету. Қалыптағы бала өзімен жасты балалардың әрекетін жақсы біледі және соған сай аутистік балаларға үлгі бола алады, бірақ қалыпты балалардың аутистік балалармен жұмыс жасауын арнайы мамандар қадағалап, бағыт-бағдар беріп отырулары керек.

Он біріншіден, кілттік реакция тренингі. Мұнда арнайы белгілер, сигналдарға баланың реакциясын бақылау және оны қажет болған жағдайда реттеу.

Он екіншіден, ымдау, сыбырлау, көрсету арқылы жеткізу (подсказки). Вербалды, ым-ишара, дене қозғалыстары арқылы үлкендердің немесе құрдастарының дұрыс іс-әрекет жасауларына көмек көрсету арқылы дағдыларын қалыптастыру.

Он үшінші, сценарий. Яғни, дұрыс әрекеттерді вербалды, жазбаша сипаттау және оны баланың дағдысы қалыптасқанша қайта-қайта жүргізу.

Он төртінші, өз әрекетін басқаруға үйрету. Мұнда баланы жасайтын және жасауға болмайтын әрекеттерді ажыратуға үйрету. Өзінің жасаған нәрселерін қағаз бетіне түсіріп, дұрыс және дұрыс емес жасаған әрекеттерді айқындауға дағдыландыру және әрбір дұрыс жасаған әрекеттеріне сай марапаттау.

Он бесінші, ол әлеуметтік тәжірибе/оқиға. Мұнда әлеуметтік оқиғаны сипаттап, ондағы дұрыс, дұрыс емес әрекеттерді талдау. Әлеуметтік оқиғалар қысқа болып кездеседі, сондықтан бұл балаларға тиімді және талдау барысында суреттер, сөздер арқылы көмек көрсету.

Он алтыншы, әлеуметтік дағдылар тренингін жүргізу. Бұл жеке немесе топпен де жүргізіледі. Мұнда олардың көңіл-күйлерімен жұмыс жасалады. Яғни, адамдармен танысу, бір-бірімен әлеуметтік дағдылар бойынша пікір алмасуға дағдыландыру (Wing L., 1992: 114-118). Өзіміз байқағандай аутизм синдромы бар балалардың әрбір іс-әрекеті реттеліп, түзетіліп отыруы және соған сай ынталандырылып, марапатталып отыруы тиіс екен. Біздің ойымызша, тіпті қалыпты адамдардың жақсы істері ынталандырылып отырса, болашақта оның іс-әрекетінен жетістік көре аламыз.

Көптеген зерттеулер барысында ақыл-ойында кемістігі бар балалар мен аутизм балаларды салыстырмалы талдағанда екі ауырудың бірдей ерекшелігін анықтаған. Сондықтан да Cornelia de Lange синдромы бойынша ақыл-ойының кемістігінің ауқымдануы аутизмге алып келеді деген қорытынды жасаған (Berney et al., 1999: 333-336). Өкінішке орай қазірге дейін аутизм балалардың анатомиялық немесе физиологиялық тұрғыдан ауытқудың аутизм дертіне алып келетіндігі анықталмай келеді (Courchesne, 2007: 19-22). Бұл тұрғыдан ми өзгерістерінің ерекшелігі, яғни ондағы ауытқушылық аутизмді анықтайды (Schmahmann & Sherman, 1998), яғни балалар өзін-өзі бақылай, басқара алмайды және сөйлеу барысында кедергілерге кездеседі. Сонымен қатар мидағы сәл өзгерістердің өзі осындай ауырудың сипатын береді, кейбір жағдайда мұны анықтау да мүмкін болмай қалады (Courchesne, 2007: 19-22). Бұл өзгерістердің жасқа, жынысқа, қабілеттіліктеріне қалай ерекше күйде болатынын анықтау барысында мұның ерте жасында Пуркинье клеткасының өзгерісіне байланыстылығы айқындалған (Fombonne et al., 1999).

Қорытынды

Аутизм синдромы бар балаларды оқыту және тәрбиелеуде жаңа технологияларды қолдану маңызды, өйткені оларда оқу материалын визуалды түрде елестете алу қабілеті қалыптасып, дамиды. Оларға ақпаратты жайдан, күрделіге қарай ұстанымына сай беру де маңызды және де ақпаратты көрнекі түрде демонстрациялау қандай іс-әрекет болсын оны әсерлі етіп көрсетеді. Өз кезегінде бұл арнайы оқытуға да ықпал етеді. Қазіргі кездегі заманауи құралдар, диагностикалық әдістер және технологияларды қолдану баланың, соның ішінде аутист баланың қызығушылығын оятады. Бұл

технологиялар аутист балаға сол кездегі өзінің функциясын анықтап, сол кезде пайда болатын объективті қиындықтарды анықтап, оларды қолжетімді тәсілмен жеңуге көмектеседі. Сонымен қатар мұндай балалардың ерекшелігіне қарай физикалық және сөйлеу терапияларын да қолданған тиімді. Баланың оқшау қалуы, оның мақсатсыз жоғалуын және қорқыныш сезімін жою үшін анималотерапия әдісінің де (арнайы үйретілген иттер, аттар және дельфиндер) ықпалы зор. Бұл терапияны қолдану барысында мысалы дельфиндерден бөлінетін жоғары жиілікті солардың әсерінен баладан бақыт гармондары бөлінеді және гармондар ми қызметіне әсер етіп, баланың көңіл-күйін жақсартады (Саенко Ю.В., 2006: 116-182). Соңғы кезде аутизм дерті басқа тұқым қуалау арқылы берілетін психикалық ауырулармен байланыстырылады, айталық депрессия, қозғалысқа байланысты аурулармен (Bolton et al., 1998). Демек, аутизмді бар балалармен жұмыс жүргізу барысында жоғарыда көрсетілген, тәжірибеде тексерілген түрлі технологияларды қолдану – баланың сауығуына жан-жақты мүмкіндік береді және ең алдымен баламен қарым-қатынас орнату жеңілдейді, қызығушылықтары артып өмірге құлшынысы артады. Түзету-оқыту процесінде әртүрлі технологияларды қолдану бала ағзасының компенсаторлы мүмкіндіктерін белсендендіреді, ауытқушылықтарды жеңуге, оның алдын алуға мүмкіндіктер туғызады. Осы компенсаторлы мүмкіндіктер негізінде өзіндік ерекшелігі бар балалардың қабылдаудың сақталған түрін жүзеге асыру және баланың психикалық функцияларын дамыту қолайлы жүзеге асады. Бұл мәселені бір топ шетелдік ғалымдар қарастырып осындай тұжырым жасаған (Edward R., 2012), (Luthert, P., Dean, A., et al 1998: 889-905), (Palferman, S., Heavey, L., et al, 1998: 369-392), (Albert A., Pirrone, P., Elia, M., et al, 1999: 420-424). Аутизм диагнозы бар балалардың сөйлеуін, қарым-қатынасын, психикалық процестерін «Ойын технологиясы» арқылы да емдеуге болады, мұнда негізінен ойын элементтерін қолдану арқылы дұрыс дағдыларды қалыптастыру көзделеді. Бұл мәселені Л.Г. Нуриеваның аутист балалардың сөйлеу қабілетін дамытуға бағытталған еңбегінен оқи аламыз (Нуриева, 2003). Ауқымды оқыту әдістемесі бойынша аутизмді бар балалардың есте сақтау қабілеттері дамытылады. Ал, сенсорлы интеграциялау әдісі негізінде аутизмді бар балалардың қоршаған ортамен байланысы қалыптастырылады. Келесі, ақпараттық технологияны қолдану әдісінде «Дэльфа – 142,1»

тренажеры қолданылады, мұнда аутизм синдромы бар баланың сөйлеу тілін жаттықтырады. Аутизм синдромына шалдыққан балаларды оқыту, сөйлету, яғни сөйлеу тілін қалыптастыру мақсатында және психикалық процестерді дамытуда заманауи әдістерді, технологияларды дұрыс қолдану процесінде сандық және сапалық

өзгерістердің болатынын зерттеушілер атап өткен, мысалы: аутист балалардың психикалық функциялары дамытылған, қызығушылықтары артқан, қарым-қатынас жасаулары жетілдірілген. Демек, қоғамның және білім беру жүйесінің қазіргі кездегі жаңа инновациялық технологияларды қолдануы қомақты үлес қосуда.

Әдебиеттер

- 1 Азанбекова Г.Т., Асылва Р.О. Аутизмді бар балаларды оқытуда кешенді әдістерді қолдану Қарағанды университетінің хабаршысы, «Педагогика» сериясы. – 2016. – № 4(84). – бб. 56-62.
- 2 Albert A., Pittone P., Elia M., et al Sulphation deficit in ‘low-functioning’ autistic children a pilot study *Biological Psychiatry*. – 1999. – 46. – pp. 420-424.
- 3 Аутизм / под ред. проф. Э.Г. Улумбекова. – М.: Гэотар-мед, 2002. – 141 с.
- 4 Berney T.P., Ireland M. & Burn j. The behavioural phenotype of Cornelia de Lange syndrome. *Archives of Diseases in Childhood*. – 1999. – 81. – pp. 333-336.
- 5 Бородина Л.Г. Опыт амбулаторной фармакотерапии детей, больных аутизмом // Аутизм и нарушения развития. – 2004. – №3. – 18 с.
- 6 Bolton P. F. & Griffiths P. D. Association of tuberous sclerosis of temporal lobes with autism and atypical autism (comments). – *Lancet*, 1997. – 349. – pp. 392-395.
- 7 Bhaumik S., panford D., McGrother C, et al. Autistic traits in adults with learning disabilities. *British Journal of Psychiatry*. – 1997. – 170. – pp. 502-506.
- 8 Веденина М.Ю. Использование поведенческой терапии аутичных детей для формирования навыков бытовой адаптации // Сообщение I Дефектология. – 1997. – № 2. – С. 31-40.
- 9 Deb S. & Prasad K. B. G. The prevalence of autistic disorder among children with a learning disability. – *British Journal of Psychiatry*. 1994. – 1657. – pp. 395-399.
- 10 Edward R. Ritvo. *Understanding the Nature of Autism and Asperger’s Disorder*. New York, Plenum Press, 2012.
- 11 Жуков Д.Е. Центральные личностные функции у родителей детей с синдромом РДА Биопсихосоциальная парадигма медицины и её влияние на развитие психоневрологической науки и практики: материалы научно-практической конференции молодых ученых. – СПб.: Изд. НИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2004. – 244 с.
- 12 Жуков Д.Е. Особенности картины мира детей с аутизмом Психосоциальные проблемы психотерапии, коррекционной педагогики, спец. психологии: материалы III съезда РПА и научно-практической конференции Курск, 20-23 октября 2003 г. 2 Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2003. – 271 с.
- 13 Йоханссон И. Особое детство. – М.: Центр лечебной педагогики, 2001. – 58 с.
- 14 Карвасарская И.Б. В стороне. Из опыта работы с аутичными детьми. – М., 2003. – 70 с.
- 15 Карвасарская И.Б. Психологическая помощь аутичной семье. Психосоциальные проблемы психотерапии, коррекционной педагогики, спец. психологии: материалы III съезда РПА и научно-практической конференции. Курск, 20-23 октября 2003 г. – Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2003. – 271 с.
- 16 Kanner L. Irrelevant and metaphorical language in early infantile autism (Reprint; Presented in 1946) *American Journal of Psychiatry* (American Psychiatric Publishing). – 1994. 151 (6). – pp. 161-164.
- 17 Kanner L. Autistic disturbances of affective contact. *Nervous Child* 2. – 1943. – pp. 217-250.
- 18 Kolvin I. Studies in childhood psychoses: I. Diagnostic criteria and classification. – *British Journal of Psychiatry*, 1971. – 118. – pp. 381-384.
- 19 Courchesne E. New evidence of cerebellar and painstem hypoplasia in autistic infants, children and adolescents: the MR imaging study by Hashimoto and colleagues. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. – 2007. – 25. – pp. 19-22.
- 20 Luthert P., Dean A., et al A clinical pathological study of autism. *Pain*. – 1998a. – 121. – pp. 889-905.
- 21 Мамайчук И.И. Помощь психолога детям с аутизмом. – СПб.: Речь, 2007. – 288 с. ISBN 5-9268-0633-X.
- 22 Нуриева Л.Г. Развитие речи у аутичных детей. – М.: Теревинф, 2003. – 160 с.
- 23 Саенко Ю.В. Специальная психология: учебное пособие. – М.: Академический проект, 2006. – 182 с.
- 24 Rutter M. Practitioner review: routes from research to clinical practice in child psychiatry: retrospect and prospect. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. – 1998. – 39. – pp. 805-816.
- 25 Schmahmann J.D. & Sherman J.C. The cerebellar cognitive affective syndrome. *Pain*. – 1998. – 121. – pp. 561-579.
- 26 Schopler E. & Mesibov G. *High Functioning Individuals with Autism*, New York, Plenum Press. – 1992. – pp. 114-118.
- 27 Palferman S., Heavey L. et al. Autism: the phenotype in relatives *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 1998b. – pp. 369-392.
- 28 Fombonne E. Inflammatory bowel disease and autism. *Lancet*. – 1998. – 351. – pp. 955.
- 29 Янушко Е.А. Игры с аутичным ребенком. Установление контакта, способы взаимодействия, развитие речи, психотерапия. – М.: Теревинф, 2004. – 504 с.
- 30 Wing L. Manifestations of Social Problems in High Functioning Autistic People. – pp. 129-142.

References

- 1 Azanbekova G.T., Asylova R.O. (2016) Awtizmi bar balalardı oqıtwdá keşendi әdisterdi qoldanw Qarağandı wñiversitetiniñ xabarşısı [The use of complex methods in teaching children with autism. Bulletin of Karaganda University]. Series «Pedagogy, 4 (84), pp. 56-62.
- 2 Albert A., Pirrone, P., Elia, M., et al. (1999) Sulphation deficit in 'low-functioning' autistic children a pilot study. *Biological Psychiatry*, 46, pp. 420-424.
- 3 Underd. prof. Ulumbekova E.G. (2002) [Autism]. Moscow: Geotar-honey.
- 4 Berney T.P., Ireland, M. & Burn J. (1999) The behavioural phenotype of Cornelia de Lange syndrome. *Archives of Diseases in Childhood*, 81, pp. 333-336.
- 5 Borodina L.G. (2004). Opyt ambulatornoy farmakoterapii detey, bol'nykh autizmom *Autizm i narusheniya razvitiya* [Experience of outpatient pharmacotherapy of children with autism *Autism and developmental disorders*]. 3, p.18.
- 6 Bolton, P.F. & Griffiths, P.D. (1997). Association of tuberous sclerosis of temporal lobes with autism and atypical autism (comments). *Lancet*, 349, pp. 392-395.
- 7 Bhaumik, S., Panford, D., McGrother C., et al (1997). Autistic traits in adults with learning disabilities. *British Journal of Psychiatry*, 170, pp. 502-506.
- 8 Vedenina M.Yu. (1997). Ispol'zovaniye povedencheskoy terapii autichnykh detey dlya formirovaniya navykov bytovoy adaptatsii. *Soobshcheniye I Defektologiya* [The use of behavioral therapy of autistic children for the formation of habits of household adaptation. *Message I Defectology*]. 2, pp. 31-40.
- 9 Deb S. & Prasad K.B.G. (1994). The prevalence of autistic disorder among children with a learning disability. *British Journal of Psychiatry*, 165, pp. 395-399.
- 10 Edward R. Ritvo (2012). *Understanding the Nature of Autism and Asperger's Disorder*, New York, Plenum Press.
- 11 Zhukov D.E. (2004) Tsentral'nyye lichnostnyye funktsii u roditeley detey s sindromom RDA *Biopsichososial'naya paradigma meditsiny i yeyo vliyaniye na razvitiye psikhonevrologicheskoy nauki i praktiki: Materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii molodykh uchenykh* [Central personality functions in parents of children with RDA syndrome *Biopsychosocial paradigm of medicine and its impact on the development of psychoneurological science and practice: Materials of scientific-practical. Conf. Young Scientists*]. St. Petersburg, February 28 March 3, St. Petersburg: Izd. NIPNI it. V.M. Bechterew, p. 244 .
- 12 Zhukov D.E. (2003) Osobennosti kartiny mira detey s autizmom *Psichososial'nyye problemy psikhoterapii, korrektsionnoy pedagogiki, spets. psikhologii: Materialy III s'yezda RPA i nauchno-prakticheskoy konferentsii* [Features of the picture of the world of children with autism. *Psychosocial problems of psychotherapy, correctional pedagogy, special. Psychology: Materials of the 3rd congress of the Republican Party of Armenia and scientific-practical work*]. Conf. Kursk, October 20-23, Kursk Publishing House. state. University, P. 271.
- 13 Johansson I. (2001) *A special childhood*. Moscow: Center for Curative Pedagogics.
- 14 Karvasarskaya I.B. (2003) V storone. Iz opyta raboty s autichnymi det'mi [Aside. From experience with autistic children]. M., P.- 70 .
- 15 Karvasarskaya I.B. (2003) *Psikhologicheskaya pomoshch' autichnoy sem'ye. Psichososial'nyye problemy psikhoterapii, korrektsionnoy pedagogiki, spets. psikhologii: Materialy III s'yezda RPA i nauchno-prakticheskoy konferentsii* [Psychological help to an autistic family. *Psychosocial problems of psychotherapy, correctional pedagogy, special. Psychology: Materials of the 3rd congress of the Republican Party of Armenia and scientific-practical work*]. Conf. Kursk, October 20-23, 2003 Kursk: Kursk Publishing House State University, P.-271.
- 16 Kanner L. (1994) Irrelevant and metaphorical language in early infantile autism (Reprint; Presented in 1946). *American Journal of Psychiatry* (American Psychiatric Publishing), 151 (6), pp. 161-164.
- 17 Kanner L. (1943) Autistic disturbances of affective contact. *Nervous Child* 2, pp. 217-250.
- 18 Kolvin I. (1971). *Studies in childhood psychoses: I. Diagnostic criteria and classification*. *British Journal of Psychiatry*, 118, pp. 381-384.
- 19 Courchesne E. (2007) New evidence of cerebellar and painstem hypoplasia in autistic infants, children and adolescents: the MR imaging study by Hashimoto and colleagues. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 25, pp. 19-22.
- 20 Luthert P., Dean A., et al (1998a) A clinical pathological study of autism. *Pain*, 121, pp. 889-905.
- 21 Mamaichuk I. I. (2007) Pomoshch' psikhologa detyam s autizmom [Psychologist's help to children with autism]. SPb.: Speech, PP. 288.-ISBN 5-9268-0633-X. pp. 288.
- 22 Nurieva L.G. (2003) Development of speech in autistic children. Moscow: Terevynf, pp.160.
- 23 Saenko Yu.V. (2006) *Special Psychology: Textbook*. Moscow: Academic Project, pp. 182.
- 24 Rutter M. (1998). Practitioner review: routes from research to clinical practice in child psychiatry: retrospect and prospect. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39, pp. 805-816.
- 25 Schmahmann j. D. & Sherman j. C. (1998) The cerebellar cognitive affective syndrome. *pain*, 121, pp. 561-579.
- 26 Schopler E. & Mesibov G. (eds.) (1992) *High Functioning Individuals with Autism*, New York, Plenum Press, pp. 114-118.
- 27 Palferman S., Heavey L., et al (1998) Autism: the phenotype in relatives. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 18, pp. 369-392.
- 28 Fombonne E. (1998) Inflammatory bowel disease and autism, *Lancet*, 351, 955 P.
- 29 Wing L. Manifestations of Social Problems in High Functioning Autistic People, pp. 129-142.

Авсыдыкова Қ.Ә.¹, Морозова Т.А.²

¹доцент м.а., e-mail: kuralay_80@kaznu.kz

²доцент м.а., e-mail: tmorozova72@mail.ru

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БАЛАЛЫҚ ШАҚТЫ ҚОРҒАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Балаларға қамқорлық – еліміздің мемлекеттік саясатының ажырамас бөлігі болып табылады. Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауында нақты көрсетілген отбасылық саясаттың және ана болуды көтермелеу қызметінің негізгі бағыттары, сенімді әлеуметтік кепілдіктер отбасын, ана мен баланы мемлекеттік қолдаудың тұтас жүйесін құруға алып келді. «Қазақстан-2050» стратегиясы. Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында еліміздің Президенті әлеуметтік саясаттың жаңа қағидаттарын айқындап, балалықты қорғауды елдің дамуының таяу жылдарға арналған маңызды басымдықтарының бірі ретінде белгілеп берді және мемлекеттік органдардың оны іске асыру жөніндегі қызметінің негізгі басымдықтарын айқындады. Мемлекеттік әлеуметтік саясат Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларына және халықаралық міндеттемелерге сәйкес физикалық, зияткерлік, рухани, адамгершілік және әлеуметтік тұрғыдан баланың толыққанды дамуын қамтамасыз етуге бағытталған. Мақаланың мақсаты отбасылық және демографиялық саясат саласындағы өзекті мәселелерді талқылау, ана мен баланы қолдаудағы үздік тәжірибені зерделеу, сонымен бірге, отбасы институтын нығайту мен туу, өмір сүру ұзақтығы және халықтың көші-қон саласындағы тұрақты әрі жағымды динамикасын сақтау. Үкіметтің демографиялық даму мен әлеуметтік саясат саласындағы жүзеге асырып жатқан шаралары туу көрсеткішін ұлғайтуға, өлім-жітім деңгейін төмендетуге, халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығын арттыруға, көші-қон көрсеткішінің жағымсыз сальдодан жағымды сальдоға өтуіне ықпал етіп отыр. Зерттеу әдіснамасы 2005-2010 жылға арналған Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау реформасы мен дамуының алдыңғы Мемлекеттік бағдарламасы, 2011-2015 жылдарға арналған «Саламатты Қазақстан» Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау дамуының мемлекеттік бағдарламасы. Денсаулық сақтау саласын дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасы. Қойылған мақсатқа жету үшін эмпирикалық мәліметтер жинақтауда 2012 жылы жарық көрген «Save the Children» тәуелсіз британдық ұйымы жүргізген зерттеу нәтижесі алынды. Тақырыптың өзектілігі қазіргі заман қоғамындағы ана мен бала мәселесіне деген жалпы қызығушылықпен анықталады. Мақаладағы зерттеудің объектісі қазақстандық ана мен бала қауіпсіздігі болып табылады, зерттеу пәні – осы мәселеге қатысты мемлекеттік бағдарламалардың енгізілуі және жүзеге асыру әдістері. Зерттеу әдісі контент анализ және бақылау, ал эффективтілік өлшемі Гутман индикаторы және шкаласы. Осылайша зерттеу валидтілігі және релеванттылығы, сонымен қатар аддиктивтілігі қамтамасыз етілді.

Түйін сөздер: құндылық, әлеуметтік қауіпсіздік, құқық, стратегия, балалық шақ, мінез-құлық, патронаж.

Avsydykova K.A.¹, Morozova T.A.²

¹acting Associate Professor, e-mail: kuralay_80@kaznu.kz

²acting Associate Professor, e-mail: tmorozova72@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Protection of children in the Republic of Kazakhstan

Caring for children is an important and integral part of the state policy of our country. The main directions of family policy and the encouragement of maternity, highlighted in the annual Address of the Head of State to the people of Kazakhstan, led to the creation of a solid system of state support for families,

motherhood and childhood. Strategy «Kazakhstan 2050». In the Address of the President of the country «New policy of the developed state», the President of the country defined new principles of social policy and protection of childhood as one of the priorities of the country's development in the coming years and determined the main priorities of the state bodies' activities for its implementation. State social policy is aimed at ensuring the child's full development from physical, intellectual, spiritual, moral and also social aspects in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan and international obligations. The purpose of this article is to discuss current problems in the field of family and demographic policy, to study the best practices for supporting mothers and children, and to strengthen the family institution and maintain a stable and positive dynamics of birth rate, life expectancy and migration. The Government's efforts in the field of demographic development and social policy contributed to an increase in the birth rate, a decrease in mortality, an increase in life expectancy and migration flows to a negative balance. The methodology of the study is based on the previous State Program for Reforming the Healthcare and Development of the Republic of Kazakhstan for 2005-2010, the «Salamatty Kazakhstan» Healthcare Development State Program for 2011-2015. The «Densaulyk» Healthcare Development State Program for 2016-2019. To achieve this goal, a collection of empirical data was obtained from the independent British organization Save the Children, published in 2012. The relevance of the topic is determined by the common interests of the modern mother and child. The subject of the article is the safety of the mother and child of Kazakhstan, the subject of which is the introduction and implementation of state programs in this regard. The method of research is the analysis and control of content, as well as measuring the effectiveness and scale of Gutmann. Thus, the reliability and relevance of the study, as well as the dependence was provided.

Key words: value, social security, law, strategy, childhood, behavior.

Авсыдыкова К.А.¹, Морозова Т.А.²

¹и.о. доцента, e-mail: kuralay_80@kaznu.kz

²и.о. доцента, e-mail: tmorozova72@mail.ru

Қазақский национальный университет им. аль-Фараби, Қазақстан, г. Алматы

Обеспечение защиты детей в Республике Казахстан

Забота о детях – важнейшая и неотъемлемая часть государственной политики нашей страны. Основные направления семейной политики и поощрения материнства, выделенные в ежегодном Послании Главы государства народу Казахстана, привели к созданию прочной системы государственной поддержки семей, материнства и детства. Стратегия «Казахстан 2050». В Послании Президента страны «Новая политика сложившегося государства» Президент страны определил новые принципы социальной политики и защиту детства как один из приоритетов развития страны на ближайшие годы и определил основные приоритеты деятельности государственных органов для ее реализации. Государственная социальная политика направлена на обеспечение полного развития ребенка от физических, интеллектуальных, духовных, моральных также социальных аспектов в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и международными обязательствами. Цель этой статьи – обсудить текущие проблемы в области семейной и демографической политики, изучить лучшие практики поддержки матери и ребенка, а также укрепить семейное учреждение и сохранить стабильную и позитивную динамику рождаемости, продолжительности жизни и миграции. Усилия правительства в области демографического развития и социальной политики способствовали увеличению рождаемости, снижению смертности, увеличению продолжительности жизни и миграционным потокам до отрицательного баланса. Методология исследования основана на предыдущей Государственной программе реформирования здравоохранения и развития Республики Казахстан на 2005-2010 годы, Государственной программе развития здравоохранения Республики Казахстан на 2011-2015 годы «Саламатты Қазақстан». Государственная программа развития здравоохранения «Денсаулық» на 2016-2019 годы. Для достижения этой цели коллекция эмпирических данных была получена от независимой британской организации Save the Children, опубликованной в 2012 году. Актуальность темы определяется общими интересами современной матери и ребенка. Предметом статьи является безопасность матери и ребенка Казахстана, предметом которой является введение и реализация государственных программ в этом отношении. Метод исследования – анализ и контроль контента, а также измерения эффективности и масштаба Гутмана. Таким образом, была обеспечена достоверность и актуальность исследования, а также зависимость.

Ключевые слова: ценность, социальное обеспечение, право, стратегия, детство, поведение.

Кіріспе

Қоғамдық құндылықтар жүйесіндегі ең бастысы – ана мен бала, бәрінен бұрын адам табиғатына, оның ұрпақ жалғастыру және болашақ туралы ой мен сезіміне негізделген. Мінеки көп жылдары бойы түрлі мемлекеттер ана мен балаға, отбасына көмек көрсетудің тиімді жолдарын іздестіруде. Бұл бағытта әсіресе соңғы жылдары Қазақстанда да жасалғандар аз емес. Енді мемлекет пен қоғам ана мен баланы қорғау мәселесі бойынша нақты шешім қабылдау даярлығы мен мәселені ұғынуда сапалы серпіліс жасау керек.

Балалар – үлкен және динамикалық әлеуметтік-демографиялық топ. Кеңес одағы кезінде балалардың басым көпшілігі отбасында және балабақшада, мектепте тәрбиеленген (жалпы білім беру мектебінен бастап техникалық, спорттық шығармашылықтағы әртүрлі мектептерге дейін), пионер үйлерінің көптеген үйірмелері мен жаздық демалыс лагерьлерде болған.

Алайда нарықтық экономикаға өтуге байланысты, экономикалық және әлеуметтік қатынастың сапалы типіне ХХ ғасырдың соңынан бастап Қазақстанда жағдай мүлдем басқаша болды. Балалық шақтың барлық әлеуметтік базасы принципіалды өзгерді: ата-ананың материалды жағдайынан бастап білім беру институтына дейін, баланың ішкі бейнесінен бастап оның әлеуметтік мүмкіндіктеріне дейін.

Ең бастысы, бұрындары құрылымдық градация балалардың қоғам мен отбасындағы шынайы әлеуметтік жағдайын, мінез-құлықтың жасаралық қырларын, баланың ойлауы мен санасын, оның тұлғалық әлеуметтенуінің психологиялық және биологиялық ерекшеліктерін айқындаған және баланың қауіпсіздігін талдау үшін жеткілікті болған, оның үстіне балаға қатысты «қауіпсіздік» санатын бұрында қолданбағанбыз. Қауіпсіздік кепілі болып қоғамның әлеуметтік тұрақтылығы, ұлттық экономиканың тұрақты дамуы және бәрінен бұрын оның өндірістік секторлары, жоспарлы әлеуметтік саясат болды.

Нарыққа өтуге байланысты әлеуметтік қауіпсіздік балалық шақты құраушылардың барлығы бұзылды. Кез келген әлеуметтік топқа және жасқа қарамастан тұлғаның әлеуметтік қауіпсіздігі дегеніміз не? Бұл тұлғаның, әлеуметтік топтың әлеуметтік құқық пен бостандық саласындағы оның маңызды қызығушылықтарының бұзылу қаупінен қорғану жағдайы: өмірге, еңбекке және оның ақысына, тегін немесе қолжетімді білім алуға, емделу-

ға, демалуға, мемлекет жағынан кепілденген әлеуметтік қорғауға деген құқығы.

Қазіргі заман жағдайында баланың денсаулығы мен өмірін сақтап қалу жалпы адамзат мәселесі жаһандық сипаттағы мәселе болып келеді. Қатердің табиғи факторларымен бірге мемлекеттің кішкентай тұрғындарын аямайтын төтенше жағдайлар да қосылуда: бұлар лаңкестік актілер, балалардың ұрлануы, жоғалуы, балаға көрсетілетін зорлық түрлері, сонымен бірге ата-анасының девианттық мінез-құлқы.

Демократиялық мемлекеттерде тұлғаның әлеуметтік қауіпсіздігі тек бірінші жетекшілердің шүбәсіз персоналдық жауапкершілігімен ғана емес, сонымен қатар әрбір адамның құқығын конституциялық құрылыммен қорғау, тұлғаның тұрмыс салтының барлық саласында заңмен қамтамасыз етіледі.

«Әлеуметтік қауіпсіздік» термині ғылыми және саяси айналымға жақында ғана кірді және халықаралық құжаттар қатарында өзінің нақты дамуын тапты. Олардың ішінен әлеуметтік даму бойынша 1995 ж. Әлемдік конференцияда қабылданған Әлемдік әлеуметтік декларацияны атауға болады. Онда былай делінген: «Біз мынадай қоғам құруды ұсынамыз, тағамға деген құқық дауыс құқығы сияқты киелі, бастауыштық білімге деген құқық баспасөз бостандығына құқық сияқты сыйлы және дамуға деген құқық адам құқығының фундаменталдық құқықтарының бірі ретінде қарастырылады».

Тұжырымдалған Декларацияның әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеттеріне келесі мәселелер кірді:

- балалар үшін жалпы бастауыш білім;
- барлық бала үшін элементарлы медициналық көмек;
- өткір асқа жарымау жағдайларын жою;
- барлық қалаушылар үшін отбасын жоспарлау бойынша қызметтер ұсыну (Трудовой Кодекс Республики Казахстан от 15 мая 2007 г.).

Әлеуметтануды «әлеуметтік қауіпсіздік» термині балалардың саяси, экономикалық, рухани басылуын, әлеуметтік және басқа да субъектілердің өз мақсаттарына жету үшін оларға қатысты зорлықтың қолданылуын болдырмайтын әлеуметтік өзара әрекеттер мен қоғамдық қатынастардың осындай күйін білдіреді. «Баланың әлеуметтік қауіпсіздігі» түсінігінің анықтамасындағы тәсілдердің бірі шетелде таратылды. Бұл тәсілге «баланың әлеуметтік қауіпсіздігі» түсінігін «қоғамды әлеуметтік қамсыздандыру» түсінігімен байланыстыру тән. Сонымен бірге, балалар мен

жасөспірімдердің әлеуметтік қамтамасыз ету мәселесін шешу, мұқтаж жандарға материалдық және басқа да көмек беру ұлттық қауіпсіздікті қамсыздандырудың негізін қалаушы аспектісі болып табылатынын тұжырымдайды.

Балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік қауіпсіздігі өмірдің кепілденген талаптарын, тіршілікті қамтамасыз етуді қолдау, баланың үйлесімді дамуын қамтамасыз ету бойынша құқықтық, әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық іс-шараларды сақтау мен өткізу барысында ғана қамтылуы мүмкін.

Нашар балалардың әлеуметтік-педагогикалық жанамасы төмендегідей жобалап түсіндіріледі:

- Психологиялық-педагогикалық жанама және отбасы патронажы;
- Әлеуметтік қорғау мекемелерімен серіктестік;
- Балалардың арнайы мекемелерге күндіз келуі;
- Мамандарды отбасыға тікелей ендіру;
- Ата-аналарды оқыту және кеңес беру;
- Ата-аналарды балалармен жұмыс жасауға тарту.

Көрсетілгеннен бөлек қоғамда қауіпсіз жүріп тұру білімін ережесін, оларда криминалдық тәуекел жағдайында өзін-өзі қорғау мінез-құлқына ықпал ететін әлеуметтік-психологиялық қабілеттің дамуын (өзін-өзі, өзінің мүмкіндіктері мен қабілеттерін адекватты бағалау; жағдайды талдауға, өзінің іс-әрекетінің салдарын болжауға; өз істері үшін жауапкершілік; шешім қабылдауға қабілеті).

Біздің еліміз ана мен баланы қорғау бойынша халықаралық актілердің қатысушысы болып табылады, ал Қазақстан Республикасының Конституциясының 27 баптың 1 пунктінде неке мен отбасы, аналық, әкелік және бабалық шақ мемлекет қарамағында деп көрсетілген. 2012 жылдың қаңтар айында Қазақстан «Ана мен баланы қорғау туралы» халықаралық конвенцияны бекітті.

Қазақстанда осы бағыттағы іс-әрекеттерді реттейтін көптеген нормативтік актілер бар. Қазақстан Республикасының Конституциясының 12 бабына сәйкес мемлекеттің барлық азаматтарына, сонымен бірге балаларға да адам бостандығы мен құқығы кепілденген (Конституция Республикасы Қазақстан 30 августа 1995 г.). Қазақстанның Еңбек кодексінде 18 жасқа толмаған балалардың еңбек іс-әрекетін реттейтін және балалар еңбегіне тыйым салатын 16 бап қарастырылған (Трудовой Кодекс Республики Казахстан от 15 мая 2007 г.).

Ана мен баланы қолдауға аса зор көңіл бөлінеді. 2016 жылы Денсаулық сақтау саласын дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Ол әйелдер мен балаларға медициналық және әлеуметтік кешенді қызмет көрсету үшін босандыру мен балаға көмек қызметінің біріктірілген моделін қарастырады. Қазақстан тәжірибесінде «әлеуметтік қауіпсіздік» түсінігін анықтайтын заңнамалық құжаттар жоқ, алайда, 2011-2015 жылдарға арналған «Саламатты Қазақстанда» Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау дамуының мемлекеттік бағдарламасында бала қауіпсіздігі мен әлеуметтік қорғалуына ерекше көңіл бөлінген. «Оқушылар мен жасөспірімдердің денсаулығы» бағдарламасы бөлімінің мақсаты болып балалар мен жасөспірімдердің физикалық және психологиялық денсаулығының қалыптасуы табылады, ал оның негізгі міндеттеріне енгізілгендер:

- балалар мен жасөспірімдердің психологиялық және физикалық денсаулығына деген кешендік тәсілді қамтамасыз ету;
- білім беру мекемелерінде қоршаған орта денсаулығы үшін жағымды және қауіпсіз жасау;
- спортпен айналысуға оқушылар үшін жағдайлар мен мүмкіндіктер жасау;
- тұтастай жүйенің дамуы – физикалық ортаны сақтауға бағытталған мектептік медицина қызметтері, валеологиялық сауаттылығын, салауатты өмір-салтын жүргізу мотивациясын қалыптастыруға оқушының физикалық және психологиялық денсаулығын нығайту;
- оқушылар арасында ішімдік пен шылымды, есірткіні қолдану мен таратуға тиімді қарсы әрекетті қамтамасыз ету;
- балалар мен жасөспірімдерді теңгерімді және қауіпсіз азық-түлікпен қамсыздандыру.

2005-2010 жылға арналған Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау реформасы мен дамуының алдыңғы Мемлекеттік бағдарламасын іске асыру кезеңінде төмендегілер белгіленген:

- 18,42-ден (2005 ж.) 22,75 (2008 ж.) дейінгі халықтың туу деңгейінің өсуі, демографиялық жағдайдың жақсаруы;
- өлім көрсеткішінің тұрақтылығы – 9,74 (2005 ж. – 10,37);
- халықтың табиғи өсу коэффициентінің 13,01 (2005 ж.) 1000 тұрғынға артуы;
- республикадағы халық саны 2005 жылмен салыстырғанда 762,6 мың адамға және 2010 ж. басында 16004,6 мың адамды құрады.

Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру кезеңінде елімізде баланың әлеуметтік

қауіпсіздігіне бағытталған нақты нәтижелерге қол жеткіздік:

– үлкендермен бірге балаларға да тегін медициналық көмектің кепілденген көлемі бойынша минималды стандарттар орнатылған;

– ана мен бала өлімін төмендету бойынша салалық бағдарламалар әзірленіп іске асырылды;

– тұрғындарды, соның ішінде балаларды да тегін және жеңілдетілген дәрі-дәрмекпен қамсыздандыру енгізілді (Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Саламатты Қазақстан» на 2011 – 2015 годы).

Бала қауіпсіздігін қамтамасыз ету – мемлекеттің, қоғам мен отбасының маңызды міндеті болып табылады. Мемлекет мектепке дейінгі балаларды, әсіресе физикалық және психикалық дамуды түзетуге, ұзақ емделу мен оңалтуға мұқтаж, сонымен қатар аз қамтылған және көпбалалы отбасындағы балаларды әлеуметтік қорғау мен қолдауды қамтамасыз етеді. Баланың тұлғалық қалыптасуында және әлеуметтік қауіпсіздікті қамсыздандыруда мемлекеттің басымдық рөлі халықаралық және отандық деңгейдегі заңнамалық құжаттарда нақты белгіленген. Білім беру жүйесін модернизациялау маңызды міндеттердің бірі ретінде баланың қоғамда толықтай, қауіпсіз өмір сүруін қамтамасыз етуді тағайындады.

2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап Қазақстан аумағында 2014 ж. 28 қазан айындағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітілген «Қамтудың ерекше режиміндегі білім беру мекемесіндегі кәмелеттік жасқа толмағандарға арнайы әлеуметтік қызмет көрсету ережесі» енгізілді. Осы нормативтік құқықтық актіге сәйкес Қазақстанның арнайы мекемелердегі балаларға олардың денсаулығын жақсарту мен қолдауға бағытталған әлеуметтік-медициналық қызмет көрсетудің келесі түрлері ұсынылған:

1) денсаулық сақтау ұйымдарының мамандарын тарта отырып, медико-әлеуметтік зерттеу ұйымдастыру және жүргізу;

2) алғашқы медициналық тексеру және алғашқы санитарлық өңдеу өткізу;

3) алғашқы медико-санитарлық көмек көрсету;

4) тегін медициналық көмектің кепілденген көлемін көрсетуді насихаттау;

5) медициналық сауықтыру іс-шараларын денсаулық сақтау мекемелерінде ұйымдастыру;

6) оперативтік госпитализация және денсаулық мекемелеріне алып жүру;

7) олардың денсаулық жағдайына байланысты күтімін қамтамасыз ету;

8) кеңес беру көмегін көрсету (білікті маман болмаған жағдайда – денсаулық сақтау ұйымынан маманды міндетті түрде шақыру);

9) төтенше жағдайларда алғашқы медициналық көмек көрсету;

10) профилактикалық іс-шаралар өткізу;

11) әлеуметтік-медициналық сипаттағы оңалту іс-шараларын өткізу.

Қазіргі заманғы өткір әлеуметтік мәселелер үлкендерге қарағанда балаларға басқаша әсерін тигізеді. Айналадағы үлкендерге мектепке дейінгі балалардың зеректік, иланғыштық және оларға бағыныштылығы, қарым-қатынастағы жайдарылық пен білуге құмарлық сияқты ерекшеліктері қауіпті жағдайда мінез-құлқын анықтайды және олардың әлсіздіктеріне ықпал етеді. Мектепке дейінгі балаларда өзін-өзі сақтау мінез-құлқына деген жеткіліксіз дайындығы, жағдайда талдау дағдысы мен икемділіктің, өзінің іс-әрекеті салдарын болжаудың әлсіз дамуы жиі бақыланады. Осылайша, балалардың табиғи білуге құмарлығын, әлемге деген жайдарлығы мен сенімділігін баспай, қорқытып алмай, қауіптерден сақтау қажеттілігі және оларды толық өмірге дайындау қажеттілігі туындайды. Қорғау шаралары қажет жағдайда балалар мен оларға қамқор тұлғаларға қажетті қолдау ұсыну мақсатымен әлеуметтік бағдарлама әзірлеу үшін, және оларға психологиялық көмек көрсету үшін қандай да бір процедураларды қамту керек.

Жоғарыда көрсетілген Ережелерге сәйкес Қазақстанда 2015 жылдан бері асыраудың ерекше режиміндегі білім беру ұйымдарындағы балалар үшін психологиялық күйді түзетуді қарастыратын, сонымен қатар олардың әлеуметтік қоршауда әлеуметтік бейімделуге, әлеуметтенуге және топтасуға бағытталған келесі әлеуметтік-психологиялық қызметтер міндетті болады:

1) тұлғаны зерттеу және психологиялық диагностикалау;

2) әлеуметтік-психологиялық патронаж (жүйелік бақылау);

3) балалармен психопрофилактикалық жұмыс;

4) психологиялық кеңес беру;

5) балалар мен жасөспірімдерге психологиялық көмек көрсету, соның ішінде, әңгімелесу, қарым-қатынас, тыңдау, қолдау, белсенділікке деген ынта;

6) психологиялық тренингтер;

7) балалар мен жасөспірімдерді психологиялық түзеу;

8) өзін-өзі қолдау топтарында, қарым-қатынас клубтарында сабақ өткізу (Правила предо-

ставления специальных социальных услуг несовершеннолетним, находящимся в организации образования с особым режимом содержания, 2014).

Мемлекеттік қолдау шаралары үлкен мәнге ие екені шүбәсіз, алайда қоғамның отбасына, дәстүрлі отбасылық құндылықтарға деген қатынасының өзгеру маңыздылығы ерекше. Бұған адамның күш-жігері және байыпты рухани күш керек. Біздің қоғам үшін бұл қаншалықты күрделі міндет екенін 2012 жылы жарық көрген «Save the Children» тәуелсіз британдық ұйымы жүргізген зерттеу нәтижесінен көруге болады. Бұл ұйым әлемнің 173 елінде әйелдер мен балалардың жағдайын зерттеген. Рейтинг әзірлеу барысында ескерілгендер: мемлекеттегі әйелдер мен балалар денсаулығының деңгейі, медициналық қамтудың қолжетімдігі, халықтың өмір сүруінің әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері. Осы рейтингке сәйкес Қазақстан барлық мемлекет арасында 51-ші орынға ие, дамушы мемлекеттер тізімінде 8-ші орынға ие. Рейтинг бойынша үздік үштікке енгендер Норвегия, Австралия, және Исландия мен Швеция үшінші орынды бөлісті. ТМД елдерінің ішінен ең үлкен көрсеткіштер Белорус мемлекетінде болды, дамыған елдер арасында 33 орынды иелік етті. Салыстыратын болсақ – Ресей 38-ші орынды алды, Украина 39-шы орында. Яғни, мемлекеттің болашағы үшін Қазақстанға осындай маңызды салада көп жұмыс жасау керек.

Бүгінгі күні Қазақстанда бұрынғы кездегідей ең өзекті мәселелердің бірі болып ана мен бала өлімі қала береді. Бұл туралы фактілер келтірсек: жаңа туған бала өлімі жоғары болып тұр, 1000 сәбиге 14,8 құрайды. Бала денсаулығының өте маңызды көрсеткіші болып 5 жасқа дейінгі балалардың өлім-жітім коэффициенті табылады. Бұл қоғамның әл-ауқатының негізгі көрсеткіштерінің бірі, себебі, балалар өліміне қауіптің биологиялық факторлардың әсерін ғана емес, сонымен бірге олардың әлеуметтік әл-ауқаты деңгейін де айқындайды. 5 жасқа дейінгі балалар өлімі коэффициенті 2008 жылмен салыстырғанда 1000 сәбиге 20,7-ден 17,9-ға дейін төмендеген, сонда да ТМД елдері арасында жоғарылардың бірі болып тұр. Мысалы, Беларусь Республикасында бұндай көрсеткіш 2011 жылы 1000 сәбиге 5,0 құраған.

Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау министрлігінің мәліметі бойынша елімізде ана өлімінің көрсеткіші 22,4 пайызға және сәби өлімі 9 пайызға төмендеген. Алайда, ауылдық жерлерде медициналық қызмет

сапасы қалаға қарағанда айтарлықтай төмен, ал мемлекет халқының 45 пайызға жуығы ауылда тұрады. Ауылдық жердегі медициналық қызметтің географиялық қолжетімдігін алғашқы медико-санитарлық көмек деңгейіне көтеру айдан анық боп тұр. Жаңа объективтік әлеуметтік стандарттар керек. Медициналық жоғары оқу орындарындағы педиатр дәрігерлерді даярлау жүйесінің өзгеруіне байланысты бізде педиатр мамандарының жетіспейтінін айтқанымыз артық болмас. Әмбебап-дәрігерлер, отбасылық дәрігерлер елімізде әлі жоқ, ал педиатрлар тіптен жетіспейді. Үлкен және өзекті мәселе болып мектепке дейінгі балалар мекемесінің жетіспеушілігі табылады. Балабақшадағы өз кезектерін 325 мың бала күтіп отыр. Оңтүстік Қазақстан облысында кезек 55,3 мың орынды құрайды, ал Алматы қаласында – 41 орынды және Астанада – 49 мың орында құрап отыр. Бұдан басқа мемлекеттік балабақша тәрбиешілерінің жалақысы төмен болып қала береді (<http://www.inform.kz>)

Баланың әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттің жалпы экономикалық өсуін іске асырумен тығыз байланысты.

Ол макро және микроэкономика арасында тікелей байланыс орната отырып, қоғамның әрбір жеке топтары үшін ресурстардың әділ бөлінуіне негізделеді. Негізгі ресурстар мен қызметтерге мүмкіндіктің кенекінуінің негізінде өмір сүру деңгейін көтеру мүмкіндігі ұсынылады, ең бастысы – болашақтың көркеюі үшін негіз жасалынады.

Өзінің «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Жолдауында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев әлеуметтік саясаттың жаңа принциптерін жариялады – әлеуметтік кепілдіктер мен жеке жауапкершілік. Сонымен бірге осы принциптердің ішінен ана мен баланы қорғау жеке аталып кетті.

«Жаңа кезеңдегі әлеуметтік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі деп мен ана мен баланы қорғау деп жариялаймын», – деді Елбасы. Бұл бағдарлама мемлекет пен қазақстандықтардың өмірін күннен күнге, жылдан жылға жақсартатын нақты тәжірибелік іс. Әлеуметтік саланың 2050 ж. дейінгі дамуының басты бағдары – бұл Қазақстанды орта таптық үлесі басым мемлекет жасау және адамдардың өмірін жақсарту.

Салауатты өмір салтын бекіту және медицинаны дамыту, қазақстандықтардың өмір сүру ұзақтығын 80 жастан жоғарыға көтеруге мүмкіндік береді. Алдыңғы қатарлы ұлттық

білім беру жүйесін қалыптастыруды аяқтау мемлекеттердің адамдары өмір сүруі үшін өскелең ұрпаққа өз отанында сапалы білім қауіпсіз және жайлы болуы керек (Аканов А.А., алуын қамтамасыз етеді. Қазақстан әлемдегі Девятко В.Н., Кульжанов М.К, 2001).

Әдебиеттер

- 1 Абдақимова М.К., Кенжебаева С.К., Муликова С.А. Проблема сиротства в Казахстане: дисфункция родительства и фундаментальных исследований // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 9-1. – С. 172-176
- 2 Айтбаева Ж.К. Социальная защита населения как объект социологии // Вестник КазНУ. Психология және социология сериясы, – 2007. – №1. – С. 98-103.
- 3 Аканов А.А., Девятко В.Н., Кульжанов М.К. Общественное здравоохранение в Казахстане: концепция, проблемы и перспективы. – Алматы, 2001. – 100 с.
- 4 Батуев А.Б. Психофизиологические основы доминанты мастерства // Психофизиология матери и ребенка: – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999. – С. 47-52.
- 5 Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
- 6 Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Саламатты Қазақстан» на 2011 – 2015 годы: утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 29 ноября 2010 года № 1113 // Казахстанская правда – 2010. – 30 ноября.
- 7 Демеева М.Е. Причины и проблемы делинквентного поведения подростков // Открытая школа. – 2007. – №6. – С. 25-28.
- 8 Зинаханова У. Т. Жетім балалардың мәселесін шешудің жолы – патронаттық тәрбиені қолға алу // Молодой ученый. – 2014. – №2.1.
- 9 Камалиев М.А., Бигалиева Р.К., Хабиева Т.Х. История народной медицины и общественного здравоохранения Казахстана. – Алматы, 2004. – 173 с.
- 10 Конституция Республики Казахстан 30 августа 1995 г.: принята на всенародном референдуме 30 августа 1995 г. // Казахстанская правда – 1995. – 31 августа.
- 11 Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы баяндама. – Астана қаласы, 2016.
- 12 Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – 2018. – 10 қаңтар.
- 13 Лисицын Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – ГЭОТАР-Медиа, 2007. – 512 с.
- 14 Материалы Копенгагенская Всемирной встречи на высшем уровне 1995 г.: Копенгагенская декларация о социальном развитии 1995 г.: принята Всемирной встречей на высшем уровне в интересах социального развития в Копенгагене, 6–12 марта 1995 г. // Вечерний Алматы – 1995 год. – 26 июля.
- 15 Никитин В.А. Социальная педагогика. – М.: Владос, 2002. – 272 с.
- 16 Никитин В.А. Социальная педагогика. – М.: Владос, 2006. – 272 с.
- 17 Олиференко Л.Я., Шульга Т.И., Дементьева И.Ф. Критерии и показатели отнесения детей к категории нуждающихся в государственной помощи и поддержке. – М., 2007. – 84 с.
- 18 Официальные периодические издания: электронный путеводитель/ международное информационное агентство «Kazinform». [Астана], 2013. URL: <http://www.inform.kz/rus/article/2544046> (дата обращения 04.12.2014 г.).
- 19 Патронат: законодательство и практика. – Алматы: Дом печати АТАТЕК, 2013. – 99 с
- 20 Парсонс Т., Чеснокова Ф. О социальных системах. – М.: Академический проект, 2002. – 832 с.
- 21 Правила предоставления специальных социальных услуг несовершеннолетним, находящимся в организации образования с особым режимом содержания: утверждены Постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 октября 2014 года № 1142 // Казахстанская правда – 2014. – 30 октября.
- 22 Рыбинский Е.М. Управление системой социальной защиты детства: социально-правовые проблемы. – М.: Академия, 2004. – 20 с.
- 23 Рыбинский, Е.М. Управление системой социальной защиты детства. Социально-правовые проблемы / Е.М. Рыбинский. – М.: «Прогресс», 2004. – 180 с.
- 24 Симаева И.Н. Адаптация к деятельности в процессе социализации индивида // Социальная педагогика: проблемы и перспективы: Межвуз. сб. науч. тр. / Калинингр. ун-т. – Калининград, 2006. – С. 78-84.
- 25 «Стратегия «Казахстан-2050»: Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 г. // Казахстанская правда – 2014. – 18 января.
- 26 Трудовой Кодекс Республики Казахстан от 15 мая 2007 г. № 251-III ЗРК: введен в действие Законом Республики Казахстан от 15 мая 2007 г. № 252-III ЗРК // Казахстанская правда – 2007. – 16 мая.
- 27 Тульчинский Т.К., Варавикова Е.А. Новое общественное здравоохранение: Введение в современную науку. – Иерусалим, 1999. – 1049 с.

- 28 Тынышбаева А.А. «Социологический анализ реализации политики государственной социальной поддержки семей с детьми в Казахстане» // ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және социология сериясы. – 2007. – №2. – С. 43-44.
- 29 Тынышбаева А.А. Структура социологического обеспечения управления системой социальной защиты детей// Психология Социология Политология. – 2007. – №4. – С. 48-49.
- 30 Юрьев В.К., Куценко Г.И. Общественное здоровье и здравоохранение. – СПб., 2000. – 914 с.

References

- 1 Abdakimova M.K., Kenzhebayeva S.K., Mulikova S.A. Problema sirotstva v Kazakhstane [The problem of orphans in Kazakhstan]. Dysfunction of parenthood and basic research// International Journal of Applied and Fundamental Research, no 9-1, pp. 172-176.
- 2 Akanov A.A., Devyatko V.N., Kul'zhanov M.K. (2001) Obshchestvennoye zdavookhraneniye v Kazakhstane: koncepcia, problem I perspektivy [Public Health in Kazakhstan: concept, problems and prospects]. Almaty, P.100
- 3 Aytbayeva ZH.K. (2007) Sotsial'naya zashchita naseleniya kak ob'yekt sotsiologii [Social protection of the population as an object of sociology]. KazNU Bulletin, Psychology and sociology series, 1, Pp.98-103.
- 4 Batuyev A.B. (1999) Psikhofiziologicheskiye osnovy dominanty masterstva [Psychophysiological foundations of the dominant skill]. Psychophysiology of mother and child: St. Petersburg.: publishing house of St. Petersburg State University, pp. 47-52.
- 5 Demeuova M.Ye. (2007) Prichiny i problemy delinkventnogo povedeniya podrostkov [The causes and problems of teen delinquent behavior]. Open school, B, pp.25-28.
- 6 Golovanova N.F. (2004) Sotsializatsiya i vospitaniye rebenka [Socialization and upbringing of the child]. St. Petersburg: Speech, P. 272.
- 7 Gosudarstvennaya programma razvitiya zdavookhraneniya Respubliki Kazakhstan «Salamatty Kazakhstan» na 2011 – 2015 gody (2010) [The state program of development of public health services of the Republic of Kazakhstan «Salamatty Kazakhstan» for 2011-2015]. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 29, no. 1113// Kazakhstanskaya Pravda. 30 November.
- 8 Kamaliyev M.A., Bigaliyeva R.K., Khabiyeva T.KH. (2004) Istoriya narodnoy meditsiny i obshchestvennogo zdavookhraneniya Kazakhstana [History of Traditional Medicine and Public Health of Kazakhstan]. Almaty, P. 173
- 9 Kazakhstan Respublikasindagi balalardin jagdawi turaly bayandama (2016) [Report on the situation of children in the Republic of Kazakhstan]. Astana
- 10 Kazakhstan Respublikasinin Presidenti N. Nazabayevtin Kazakhstan halkyna Joldawi (2018) [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan] 10 January
- 11 Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan 30 avgusta 1995g. (1995) [The Constitution of the Republic of Kazakhstan on August 30, 1995]. Aadopted on a national referendum on 30 August, Kazakhstanskaya Pravda. 31 August.
- 12 Lisitsyn YU.P. (2007) Obshchestvennoye zdorov'ye i zdavookhraneniye [Public health and health service]. Textbook. 2nd ed., redesigned and add. GOOTAP-Media, P. 512.
- 13 Materialy Kopengagenskaya Vsemirnoy vstrechi na vysshem urovne (1995) [Materials from Copenhagen World Summit 1995]. Kopengagenskaya deklaratsiya o sotsial'nom razvitii 1995g [Copenhagen Declaration on Social Development 1995]. Adopted by the World Summit for Social Development, Copenhagen, 6-12 March 1995// Vecherniy Almaty, 26 July.
- 14 Nikitin V.A. (2002) Sotsial'naya pedagogika [Social pedagogy]. Vlados, P. 272.
- 15 Nikitin V.A. (2006) Sotsial'naya pedagogika [Social pedagogy]. Vlados, P. 272.
- 16 Ofitsial'nyye periodicheskiye izdaniya (2013) [Official periodic publications]. Electronic guide/ international informative agency «Kazinform», (date of address 04.12.2014).
- 17 Oliferenko L.YA., Shul'ga T.I., Dement'yeva I.F. (2007) Kriterii i pokazateli otneseniya detey k kategorii nuzhdayushchikhsya v gosudarstvennoy pomoshchi i podderzhke [Criteria and indicators of referring children to the category of people in need of government assistance and support]. M, P. 84.
- 18 Patronat: zakonodatel'stvo i praktika [Patronage: Legislation and Practice] (2013). Almaty: Dom pečhati ATATEC, P.99.
- 19 Parsons T., Chesnokova F. (2002) O sotsial'nykh sistemakh [About social systems]. Academic project, P.832.
- 20 Pravila predostavleniya spetsial'nykh sotsial'nykh uslug nesovershennoletnim, nakhodyashchimsya v organizatsii obrazovaniya s osobym rezhimom sodержaniya [Rules for the provision of special social services to minors who are in the organization of education with a special regime of detention]. Approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 28, (2014) No. 1142, Kazakhstanskaya Pravda, 30 October.
- 21 Respubliki Kazakhstan ot 15 maya (2007) № 251-III ZRK [Labor Code of the Republic of Kazakhstan of May 15, 2007 No. 251-III LRK] : was enacted by the Law of the Republic of Kazakhstan of May 15, III of the LRK Kazakhstanskaya Pravda, 16 May.
- 22 Rybinskiy Ye.M. (2004) Upravleniye sistemoy sotsial'noy zashchity detstva [Management of the system of social protection of childhood]. Social and legal problems, Academy, P.20.
- 23 Rybinskiy, Ye. M. (2004) Upravleniye sistemoy sotsial'noy zashchity detstva [Management of the system of social protection of childhood]. Social and legal problems/ E.M. Rybinskiy, Moscow: Progress, P.180.

24 Simayeva I.N. (2006) Adaptatsiya k deyatel'nosti v protsesse sotsializatsii individa [Adaptation to activities in the process of socialization of the individual]. Social Pedagogy: Problems and Perspectives: Interuniversity. Sat. sci. tr./ University of Kaliningrad. Kaliningrad, pp. 78-84.

25 Strategiya «Kazakhstan-2050 (2014) [The strategy of» Kazakhstan-2050]. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan. 17 January 2014, Kazakhstanskaya Pravda, 18 January.

26 Tul'chinskiy T.K., Varavikova Ye.A.(1999) Novoye obshchestvennoye zdravookhraneniye [New public health service]. Introduction to Modern Science, Jerusalem, P. 1049

27 Tynyshbayeva A.A. (2007) Sotsiologicheskii analiz realizatsii politiki gosudarstvennoy sotsial'noy podderzhki semey s det'mi v Kazakhstane [Sociological analysis of the implementation of the policy of state social support for families with children in Kazakhstan]. KazNU Bulletin, Psychology and sociology series, 2, pp. 43-44.

28 Tynyshbayeva A.A. (2007) Struktura sotsiologicheskogo obespecheniya upravleniya sistemoy sotsial'noy zashchity detey [Structure of sociological support of the system of social protection of children]. Psychology Sociology Politology, 4, pp. 48-49.

29 Yur'yev V.K., Kutsenko G.I. (2000) Obshchestvennoye zdorov'ye i zdravookhraneniye [Public health and health service]. St. Petersburg, 914 P.

30 Zīnaxanova W. T. (2014) Jetim balalardin masesin shesudin joly – patronattyk tarbieni kolga alu [The way to solve orphans' problems is to foster patriotic upbringing]. Molodoy uchenyy, 2.1.

Асаубек С.С.

I курс магистранты, әлеуметтану мамандығы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: asaubek_s@mail.ru

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ: ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТҮПНҰСҚАЛЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Жолдауда латын әліпбиіне көшу туралы білім өзекті болды. Латын әліпбиіне көшудің академиялық дискурсы ұзақ уақыт бойы жалғасуда. Қазақстан қоғамының әртүрлі әлеуметтік топтары арасында қарама-қайшы әсер тудыратын, күрделі үрдіс болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақстандық журналистер орыс алфавитінің негізінде қазақ әліпбиінен латын алфавитіне көшу бойынша жұмыстар жазды. Сол кезде кей ғалымдар көне түрік жазуын қолдаса, кейбіреулері Қытай, Моңғолия, Иран, Түркия, Ауғанстан мемлекеттерінде тұрып жатқан қандас бауырларымыздың араб жазуына негізделген қазақ жазуын қолданып жүргенін ескеріп, араб графикасына негізделген қазақ жазуын қолдаған болатын. Дегенмен де, сол кездің өзінде-ақ латын жазуына негізделген әліпбиді қолдағандар басымырақ болғаны жасырын емес. Қазақ тілін латын графикасына көшіру өркениетті елдердің қатарына кірудің жаңа векторы, қазақ тілінде дыбыстық жүйелерді анықтау және қазақ тілінің жазуынан артық сөздерді қысқарту. Латын әліпбиіне көшу қазақ халқының рухын дамытуға, оның өркендеуіне және болашақта біздің еліміздің жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Ең бастысы ұлттық жаңа әліпбиді оңтайлы енгізудің жолындағы Елбасымыздың сындарлы саясатының сәтті орындалуында. Төл тіліміздің мәртебесін көтеруге, тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыратын ұлттық құндылықтарымызды жаңғыртуға бағытталған әліпби реформасына деген халықтың оң көзқарасының қалыптасуында.

Түйін сөздер: латын әліпбиі, түпнұсқалығы, тілдің идентификациясы, тілдік код, алфавит.

Assaubek S.S.

1 course master student, specialty sociology, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: asaubek_s@mail.ru

Transition to the latin alphabet: peculiarities of language authenticity

The President of Kazakhstan Nazarbayev N.A. in his speech actualized the knowledge of the transition to the Latin alphabet. The academic discourse of the transition into Latin alphabet continues for a long time. This is a complex process that has a contradictory effect on various social groups in Kazakhstani society. After gaining independence, Kazakhstani journalists wrote works on the transition to Latin alphabet from the Kazakh alphabet on the basis of Russian writing. At that time, when many scientists supported the variant of the ancient Turkic writing, some supported the writing of our compatriots living in China, Mongolia, Iran, Turkey and Afghanistan based on Arabic script, Kazakh script on the basis of Arabic graphics. The advantage of alphabet based on Latin alphabet was dominant. The transition to Latin alphabet, denotes a new vector of entry into the ranks of civilized countries, identification of sound systems in the Kazakh language and the reduction of unnecessary words from the spelling in Kazakh language. The transition to Latin alphabet promotes the development of the spirit of Kazakh people, its prosperity and the comprehensive future development of our country.

The most important is the successful implementation of the constructive policy of the head of state to introduce a new national alphabet. Positive attitude of people towards the reform of the alphabet, aimed at improving the status of our language, the modernization of our national values, the achievement of generations through generations.

Key words: latin alphabet, authenticity, language identification, language code, alphabet.

Асаубек С.С.

магистрант 1 курса, специальность «Социология»,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: asaubek_s@mail.ru

Переход на латиницу: особенности языковой аутентичности

Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым в Послании актуализировано знание перехода на латинский алфавит. Академический дискурс перехода на латинский алфавит продолжается в течение длительного времени. Это сложный процесс, который оказывает противоречивое влияние на различные социальные группы в казахстанском обществе. После обретения независимости казахстанскими журналистами написаны работы о переходе на латинский алфавит из казахского алфавита на основе русской письменности. В то время когда многие ученые поддерживали вариант древнетюркской письменности, некоторые поддержали письменность наших соотечественников, проживающих в Китае, Монголии, Иране, Турции и Афганистане, основанную на арабском письме, казахскую письменность на основе арабской графики. Преимущество алфавита на основе латинского алфавита было доминирующим. Переход к латинскому алфавиту обозначает новый вектор вступления в ряды цивилизованных стран, идентификацию звуковых систем на казахском языке и сокращение излишних слов из прописания казахского языка. Переход на латинский алфавит способствует развитию дууховности казахского народа, его процветанию и всестороннему развитию нашей страны в будущем.

Наиболее важным является успешное осуществление конструктивной политики Главы государства по внедрению нового национального алфавита. Позитивное отношение людей к реформе алфавита, направленное на улучшение статуса нашего языка, модернизацию наших национальных ценностей, достижение поколений через поколения.

Ключевые слова: латинский алфавит, аутентичность, языковая идентификация, языковой код, алфавит.

Кіріспе

Қазақ графикасы – қоғамдағы түрлі тарихи-элеуметтік өзгерістерге сәйкес бірнеше жазу нұсқаларына (араб, латын, кирил жазулары) бағындырылған, фонематикалық принципке сүйенетін қазақтың дыбыстық жазуы.

Латынға көшу дегеніміз ең алдымен бізге шетелдік технологияларды игеруге, меңгеруге және қазақ тілінің өрісін кеңейтуге септігін тигізеді. Олай деп айтұмызға әлемдегі ең өзекті ақпараттардың 70%-ы қазіргі күнде латын әліпбиімен, латын графикасымен беріледі. Онымен қоса жүзден аса мемлекет қазіргі кезде латын әліпбиін қолданып отыр. Латын қарпі қазаққа жат емес. Өткен ғасырдың 1929-1940 жылдарында латын әліпбиі қолданылды. Ал бүгінгі таңда жер бетіндегі халықтың тең жартысы осы әліпбиді пайдаланады. Латын әліпбиіне көшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін берері сөзсіз. Біз латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақ анықтап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталуы кезінде сөздер арасында кездесетін қолданысындағы артық кірме сөздерден арыламыз. Сондықтан

латын әліпбиіне көшу біздің болашақ үшін әлдеқайда маңыздырақ.

Қазақ халқының латын жазуын қолдануы мен оның маңыздылығын тарихи түрде зерделеп, оның латын әліпбиіне көшуінің тиімді жақтары қарастырылуы тиіс. Латын тілі – жалғыз Қазақстанның ішінде жобаланған саясат емес, бұл бүкіл дүние тілдерінің тұғыры. Латын әліпбиіне көшу, ол қазақ халқының алға жылжуына, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне үлкен үлес қосады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысына қатысты тарихи еңбектер, баспасөз материалдары қолданылады. Зерттеуде анализ және тарихи-салыстыру әдістері пайдаланылады. Латын әліпбиін меңгеру ақпараттық кеңістікке шығуды жеңілдетеді, яғни ғаламтор жүйесін халқымызға ана тілінде меңгеруге жол ашады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2013 жылы Халыққа Жолдауында «Қазақ алфавитін 2025 жылдан бастап, латын графикасына көшіру үшін дайындықты осы бастан қолға алу қажет.

Бұл қазақ тілін жаңғыртып қана қоймай, оны осы заманғы ақпарат тіліне айналдырады» –

деді. Қазақ жазуы қоғам дамуының заманауи талаптарына лайық болу үшін латын графикасына көшу елдік, мемлекеттік деңгейдегі проблемаға айналды. Әлемдегі елдердің 70 пайыздан астамы латын тілін қолданады. ХХІ ғ. латын тілі – технология, ақпарат, коммуникация тіліне айналып отыр. Бұл латын тілінің экономикалық және технологиялық тұрғыдан тиімділігін айқындайды.

Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады.

Президент «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында латын әліпбиіне көшу туралы идеяға қайта тоқталып, осы идеяны жүзеге асыруға қатысты нақты жоспарларды айтты. Ол, 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет», – деп келтірді. Латын әліпбиіне көшу тек әліпбиімізді ауыстыру ғана емес, заман ағымына ілесу, дамыған елдер қатарына қосылып, ұлтты жаңғырту, заман талабына сәйкес екі аяқты тең басу.

Әдебиеттерге шолу

Латын қарпіне көшу жайында жарияланған газет-журналдардың зерттеулеріне тоқталып өтсек: «Айқын» газеті (Қыркүйек 7, 2017) «Латынға көшу – өткенімізді қайтарумен тең» атты мақаласында латын әліпбиіне көшудің ең басты қажеттілігі неде? – деген сұрақ төңірегіндегі пікірлер енгізілген. Дәл осындай зерттеулер «Егемен Қазақстан» (Қыркүйек 9, 2017) «Латынға көшу туралы игі жақсылар не дейді?» мақаласында Қазақ халқының зиялы қауымының ой-пікірлер жиынтығы берілген. Сонымен қатар, «Айқын» газеті (Қазан 12, 2017) «Латынға көшу – ұлттық мүддені қорғаудың басты тетігі» мақаласында осы мәселеге орай байыпты пікірлер негізінде алынған.

Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік бар екенін анықтадық. Қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқартатыны белгілі. Ол мектептен бастап барлық оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетеді. Уақыт та, қаржы да үнемделеді.

Нәтиже және талқылау

Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған кезден бастап қазақ лингвистері мен зиялы қауымының арасында латын әліпбиіне көшудің пайдасы мен зияны туралы пікірталастар жүргізіле басталды:

2017 жылдың қазанның 27-сі күні Астанада «Мемлекеттік тілді әлеуметтік-экономикалық кәсібилендіру» атты жиында: «Мемлекеттік тілді қорғау» қозғалысының төрағасы Мұхтар Шаханов – «қазақ тілі қазіргідей қорғансыз күй кешіп жатқан кезде латын әліпбиге көшу қауіпті. Қазір қазақ халқының 60 пайызы өз тілінде оқи алмайды, жаза алмайды. Егер латын әліпбиіне көшсек, жаңағылардың бәрі шетте қалады. Қазақ түгелдей екіге бөлінеді», – деп, Азаттық Радиосы арқылы өз ойын білдірген болатын.

Белгілі қазақ ақыны, әдебиеттанушы, ақын әрі тілші Олжас Сүлейменов қазақ тілін латын әліпбиіне аудару туралы Информ жаңалықтарында өз пікірін білдіріп, сұхбат берді: (9 қазан, 2017) «Менің пікірімше, егер біз латын жазуымен асығыс болсақ, бұл біздің халқымыздың даму жылдамдығына кедергі келтіруі мүмкін. Қазіргі таңда елімізде үштілділік жобасы даму жағдайында. Әрине, жаңа ұрпақ осы жолдағы мектептерге баруда. Олар классикалық халықаралық латын алфавитін үйренеді, оның көмегімен әлемдік ғылым мен техниканың жетістіктеріне қосыла алады».

Ал, Мәжіліс депутаты Бекболат Тілеухан: «Ал енді ағайын осы әліпбиді ауыстырған астана ауыстырғаннан қиын емес. Әліпби ауыстыру жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға кілт бұрылғаннан қиын емес. 1929 жылы біздің арабикадан латиницаға ауысқан кезде бар болғаны екі-ақ жыл қажет болды. Көз қорқақ, қол батыр. Ең бастысы ниет керек» – деді мәжілісмен.

Жазушы Қабдеш Жұмаділов айтқандай, «Оқылатын шығарма қай әліпбиімен жазылса да оқылады, оқылмайтын шығарма қай әліпбиімен

жазылса да оқылмайды» (Айқын, 18 қараша, 2017).

Латын әліпбиіне көшірілген көршілес мемлекеттердің тәжірибесін назардан тыс қалдырмауды да осы жиында тапсырған еді.

Бүгінге дейін латын қарпіне негізделген жаңа қазақ әліпбиінің дайын 10 нұсқасы бар екен. Ендігісі, тек нақты шешім қабылдау қалды.

Бүгінгі таңда қоғамда әліпбиді ауыстыруға байланысты түрлі пікірлер айтылуда. Біреулер латын әліпбиінің оңтайлы тұстарын алға тартса, енді басқалары бұл істе асығыстық жасамайық деп сақтандырады. Мұндай пікірлердің орын алуы өте заңды. Соның арқасында көпшілік осы бір күрделі мәселеге орай өзінің көзқарасын қалыптастырады. Алайда анық болатын бір мәселе бар. Ол – қазақ тілі бүгін бе, ертең бе міндетті түрде латын әліпбиіне көшеді.

Демек, көп кешікпей егемен еліміздің латын әліпбиіне көшетіні айқындалды. Ал осы межелі мақсатқа кедергісіз қол жеткізу үшін не істеу керек?

Ең бастысы, бұл ел болашағы үшін қолға алынып жатқан жұмыстар. Латын әліпбиіне кіру – әлемдік ғылыми, тілдік кеңістікке кіру үшін қажет. Бұл басқасын айтпағанда, түркі халықтарына ортақ әріп. Сонымен қатар, әріп қолданысы қазақ тілінің фонетикасына үйлесімдірек болып табылады. Біз, әлемдік ғылым мен технологияны, экономиканы игеру үшін ағылшын тілін үйреніп келеміз. Латын әліппесі сол тілді игеруге негіз, тиімді алғышарт болары сөзсіз. Халықаралық терминологияны алыңыз немесе медицина мен басқа ғылымдар тілі көбінесе латынша жазылады.

Алдымен бүгінгі компьютер заманында интернет жүйесінде үстемдік ететін латын әліпбиі екендігін мойындауымыз керек. Бәріміздің электрондық поштамыз бар. Ол поштамыз кирил, араб немесе басқа емес, латынмен жазылған. Астымыздағы көлігіміздің нөміріндегі әріптер латынмен берілген. Куәлігіміз бен паспортымызда латын әліпбиі тұр. Осындай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Яғни латын әліпбиі бізге таңсық емес. Ол біздің қоғамға еніп кеткен. Оны еліміздегі кез келген сауатты адам белгілі дәрежеде біледі. Ал латынның бізге берері дегенде толып жатқан тиімді тұстарын көрсетуге болады. Латынға көшкенімізде ұтатын тұстарымыз төмендегідей: Біріншіден, тіл тазалығы мәселесі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз. Екіншіден, латын әліпбиіне көшу – қазақ

тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Ол, әліпбиімізді ауыстыру ғана емес, заман ағымына ілесу, дамыған елдер қатарына қосылуға бір қадам, ұлттық жаңғырумыздың бір бейнесі іспетті. Ақпараттық технология заманында компьютер тілі латын тілі екені бәрімізге аян. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кіріуге тиімді жолдар ашылады. Үшіншіден, түбі бір түркі дүниесі, негізінен, латынды қолданады. Біздерге олармен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты тығыз байланыста сақтау үшін.

Дүние жүзінде тіл саясаты деген бар, ол саясаттар тілдер арасындағы шайқастардың негізі, бір-бірін әлсірету үшін барынша кедергілер жасау жолдары қарастырылады. Ал ең жиі қолданылатын тәсілі – әліпбидегі ерекше таңбаларға қойылатын кедергілер. Осы тұста 26 таңбалы латын әліпбиіне ешкім дау жасап, тілдік заңдылықтар мен қағидаттарына ешқандай тосқауыл қоя алмайтындығы айдан анық. Оның үстіне, қарыштап дамып келе жатқан жаңа технологиялар мен инновациялық идеялардың қарқынды жүзеге асырылуы мен меңгерілуіне оңай әрі тез септігін тигізеді деп түсінгеніміз дұрыс.

Дүниедегі тілдердің барлығы латын әліпбиіне бастайтын сара жол секілді. Бұл әліпбидің ғылыми әрі көркем жасалғаны соншалықты, одан кемшілік іздеудің өзі қылмыс секілді көрініп тұрады. Жасалған алфавитінің тұғырының беріктігі соншалықты, екі мың жыл бойы ешқандай өзгеріске ұшырамай қаз қалпында сақталғанына бас шайқамау мүмкін емес.

Адам қателесуі мүмкін, қоғам да қателесуі мүмкін, тіпті заман да қателесуі мүмкін. Ал уақыт қателеспейді. Уақыттан өткен төрелік болмайды. Уақыт өз сөзін айтып үлгерді. Латын жазуы уақыттың сан ғасырлық сынынан өтіп болды. Латын әліпбиіне көшу бастамасы Қазақстанның рухани болмысы мен қоғамдық ой-санасын өзгертіп, оны жаңғыртуға зор үлес қосады. Сондықтан да болар, сөзімізді жандандыра түсер бір ақиқат: қазіргі таңда дүниедегі тілдердің 70 пайыздан астамы осы латын алфавитінде сөйлейді. Сол себепті қай тілдің болмасын латын әліпбиінде жазылуының өзіндік мәні бар, ол – өзіндік бір мәртебе.

Латын әліпбиі бұрын тарихымызда 10 жылдай уақыт салтанат құрды. Сол кезде біз көптеген елге, жерге танылдық. Ал қазіргідей қуатты мемлекетте өмір сүріп жатқан кезеңде біз халық болып бұл жазуды қолдап алып кетпе-

сек, өркениетті елдердің қатарына ілесе алмаймыз. Себебі, латын әліпбиі әлемдегі ең танымал жазулардың бірі саналады, яғни, болашағы зор.

2017 жылы қазақ тілінің жаңа латын әліпбиі ұсынылды. Алфавит 32 әріптен тұрады. 2017 жылдың 9 қазанында қазақ әліпбиін латын әліпбиіне көшіру жобасы ұсынылды. 2017 жылдың 26 қазанында бұл алфавит ресми түрде мақұлданды. 2017-2025 жылдары жаңа алфавитке көшу жоспарланды.

Жалпы әлемдік елдермен бәсекеге түсуде елімізге керек басты қарудың бірі – латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуы болса керек. Әлемдегі басқа ұлттармен бәсекеге түсуде қазақ ұлтына қажетті нәрсе жалпы зияткерлік пен әлемдік деңгейдегі білім. Ал бұларға бастар қадам жақын уақытта латын әліпбиіне көшу деп есептеймін. Оның үстіне бұл шара Қазақстанның бүгінгі даму үрдісінің рухани саладағы жалғасы болып табылады. Сондай-ақ ол тәуелсіздікті, әсіресе мәдени саладағы тәуелсіздікті бекемдей түседі.

Қазақстан үшін ұлттық жаңғыруда әліпбиді өзгерту болашаққа жасалған нық қадамдардың бірі деп ұғынайық. Ол сонымен қатар әлемнің технологияда үздік дамыған елдері және туысқан түркі халықтарымен етене араласуына мол мүмкіндік береді.

«Әлем жаңа үшінші индустриалдық революция кеңістігіне еніп, жаңа нейроәлем қалыптаса бастаған кезеңде Қазақстанның латын графикасын таңдауы мемлекеттік деңгейдегі дұрыс әрі тиімді шешім. Бұл мемлекетіміздің өз қауіпсіздігін ғана қамтамасыз ету емес, сонымен қатар дамыған жаһандық өркениеттің үрдісінен қалмау стратегиясы. Ең алдымен барлық қазақстандықтар үшін осы мақсатты санамен қабылдауға үйренуіміз қажет.

Латын әліпбиіне көшу мәселесі бүгінгі күні ғана көтеріліп отырған жоқ. Еліміз бұған салмақты түрде бар қоғамдық, әлеуметтік, саяси-экономикалық мәселелерді жылдар бойы зерттеп, зерделеп барып шешім қабылданды.

Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, XXI ғасырдағы ғылыми және білім беру үрдісінің ерекшеліктеріне байланысты», – деп Елбасы айтқандай латын әліпбиіне көшу – заман талабы.

Қазақстанның жаңа әліпбиге көшуі, сөзсіз түбі бір түркі тілдес елдердің бауырластық береке-бірлігіне де оң ықпалын тигізеді. Ендеше, сол бес саусақтың жұдырық болып жұмылуы – қапысыз қажеттілік, талассыз тари-

хи талап. Бұл – мәңгілік ел мұратына бет түзеген қазақстандықтардың мүддесі, сонымен бірге айбыны асқақтаған атажұртқа тілеулес, шекараның ар жағынан елжірей, мөлдірей қараған барша қандастарымызды рухани бірлікке бастайтын алтын көпір.

Белгілі ресейлік тарихшы және журналист Николай Сванидзенің Қазақстанды латын әліпбиіне көшіру туралы пікірін «Эхо Москвы» радио эфирінде білдірді. Қазіргі таңда әлем латын тілінде жазады және сөйлейді. Егер жас қазақстандықтар болашақта мансап жасағылары келсе, я болмаса компьютерлік ғылыммен айналысатын болса, онда әрине, олар үшін кириллицадан гөрі латын тілінде оқуға барынша тиімді болып табылады. Бұл оларды әлеммен жақындастырады. «Егер Қазақстан бұрын Ресей империясының құрамында болған кезінде олар кирилл қарпін қолданды, енді Қазақстан өзін әлемнің бір бөлігі ретінде қарастырады, сондықтан олар үшін бұл үнемді, – деді журналист.

Қорытынды

Болашақта латын әліпбиіне көшкенде 26 әріппен көшсек қана біз тілімізді өзінің үндестік заңы негізін сақтап қала аламыз. Зияткерлік ұлтты қалыптастыруда латын әліпбиіне тек осылай көшу ғана өзінің игі нәтижесін берері сөзсіз. Басында латын әліпбиіне 26 әріп бойынша көшу мынадай қиындықтар туғызатыны анық:

- 1) өз қазағымыздың өзі бір күнде «сауатсыз» болып қалатындай жағдай туындайды;
- 2) басқа ұлттардың түсінбестігі туатыны анық;
- 3) орфографиялық нормалар тұтасымен өзгеретіні барлық халыққа қиындық туғызады;
- 4) қаражат жұмсалады;
- 5) жер-су атауларын қайта жазу мәселесі дау-дамай тудырады;
- 6) бұрынғы тарихымыз, мәдениетіміздің мол мұрасы, кітаптар болашақ ұрпаққа түсініксіз болып қалуы ықтимал.

Дегенмен де, латын әліпбиіне 26 әріп бойынша көшсек, қазақтың болашақ таза қазақтық ұлтын қалыптастыруымызға септігі тиер деген ниет анық. Латын әліпбиіне осылай көшсек, мынадай жақсылықтарға жетеміз:

- 1) қазақ тілінің басты үш дыбыстық заңы, атап айтқанда, буын үндестік заңы, дыбыс
- 2) үндестік заңы, ерін үндестік заңы бұзылудан сақталады;

3) акцент пайда болып, дұрыс интонация нығая бастайды;

4) кірме лексика, термин сөздер үндестік заңдарына бағынады;

5) бірінші кластан бастап балалардың басын ауыртып келе жатқан, емлетануда қиындық туғызып жүрген, қазақ сөздерінде ешқашан дыбысталмайтын және болмайтын басы артық 16 әріптен құтыламыз;

6) сөйлеу мәдениеті көтеріліп, орфоэпиялық нормалар орфографиялық нормаларды ығыстыра бастайды, соның негізінде зияткерлік ұлт негізі қалыптаса бастайды;

7) латын әліпбиін меңгеру ақпараттық кеңістікке шығуды жеңілдетеді, яғни ғаламтор

жүйесін халқымызға ана тілінде меңгеруге жол ашады;

8) басқа елде тұратын қандастарымызға өз тілінде ақпарат алуды жеңілдетеді.

Кемел келешекке бағдар болған ауқымды құжатта ұлттық идеологияның, рухани жаңғырудың маңызды тетіктері қарастырылған. Мемлекетіміздің одан әрі дамып, көркейіп, гүлденуі үшін қолға алынған бастамалардың бірі – латын әліпбиіне көшу. Латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады.

Әдебиеттер

- 1 <http://repo.kspi.kz/bitstream/handle/item/187/Kazakstannin%20latin%20alipbine%20koshy%20-%20zaman%20talabi.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- 2 <https://aikyn.kz/2017/09/07/26022.html>.
- 3 <https://aikyn.kz/2017/10/12/29578.html>.
- 4 <https://echo.msk.ru/programs/personalno/2080842-echo/>.
- 5 <https://egemen.kz/article/158238-latyngha-koeshu-turaly-igi-zhaqsylar-ne-deydi>.
- 6 <https://kaz.nur.kz/1613841-bekbolat-tileukhan-osy-alipbidi-auyst.html>.
- 7 https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/mnenie-rossiyskogo-eksperta-latinitse-kazahstane-podderjali-330279/.
- 8 https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_kazakh_language_latyn/24373619.html.
- 9 Айталы А. Қазақ тіліне сұраныс жоқ елде, латын әліпбиіне сұраныс бола ма? // «Жалын» журналы, №3, 2013.
- 10 Алмасбекұлы М. Сұхбат // Жебе газеті, 6 ақпан 2014 жыл.
- 11 Әбілқасымов Б., Мәжітаева Ш. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. – Астана: Елорда. – 2000. – 189 б.
- 12 Әзімбай Ғали. <http://qazaqtimes.com/article/8505>.
- 13 Әміржанова Н. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы. – Алматы, 2010.
- 14 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 446 б.
- 15 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы, 2004. – 238 б.
- 16 Жүнісбек Ә. Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал: Ағартушы, 2007. – 32 б.
- 17 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010. – 115 б.
- 18 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010. – 131 б.
- 19 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. ISBN 9965-26-096-6.
- 20 Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру туралы ғылыми зерттеу материалдары. – Алматы, 2007. – 194 б.
- 21 Қайдаров Ә. Латын әліпбиі ауызбірлікті күшейтеді // Егемен Қазақстан газеті. 14 ақпан 2013 ж. – 3 б.
- 22 Қонысбай Қ. Латын әліпбиіне өту – тәуелсіз сана, ұлттық бірлік, түркілік ынтымаққа бастайтын тура жол // Айқын газеті. 21 қаңтар. 2013 ж. – 3 б.
- 23 Латын әліпбиі: рухани тәуелсіздік жолы // «Қазақ үні» газеті, 11 сәуір 2017 ж. – 7 б.
- 24 Латын әліпбиіне көшуге қарсымыз // «Жалын» журналы, 2013. – №3.
- 25 Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру», 12 сәуір 2017.
- 26 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан.
- 27 Сәдуақас Н.Ә. Қазақ тілі фонетикасының зерттелуі. – Ақтөбе: Литера-А, 2008. – 275 б.
- 28 Смағұлқызы Т. Латын қарпіне көшудің жобасын таңдағанда басымдықты тіл мамандарына берген абзал // Заң газеті. 22 қаңтар. 2012 ж. – 1 б.

References

- 1 Abilkasymov B., Mazhitaeva SH. (2000) XX gasyrdagy qazaq adebi tili [Kazakh literary language of the XX century]. Astana: Elorda. P.189.
- 2 Aitaly A. (2013) Qazaq tiline suranys zhok elde, latyn alipbiine suranys bola ma? [In a country where there is no demand for the Kazakh language, will there be a demand for the Latin alphabet?]. Zhalyn magazine, 3.
- 3 Almasbekuly M. (2014) Suhbat [Interview]. Zhebe newspaper. February 6.

- 4 Amirzhanova N. (2010) Latyn alipbii negizinde qazaq zhazuynyn grafikasy men orfografiyasy [Graphics and writing of the Kazakh alphabet on the basis of the Latin alphabet]. Almaty.
- 5 Azimbai Gali. <http://qazaqtimes.com/article/8505>.
- 6 Baitursunuly A. (1992) Til tagylymy [Language training]. Almaty, P.446.
- 7 Bas red. B. Ayagan (2004) Qazaqstan. Ultyk enciklopediya [Kazakhstan. National Encyclopedia]. Almaty, P.238.
- 8 <http://repo.kspi.kz/bitstream/handle/item/187/Kazakstannin%20latin%20alipbine%20koshy%20-%20zaman%20talabi.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- 9 <https://aikyn.kz/2017/09/07/26022.html>.
- 10 <https://aikyn.kz/2017/10/12/29578.html>.
- 11 <https://echo.msk.ru/programs/personalno/2080842-echo/>.
- 12 <https://egemen.kz/article/158238-latyngha-koeshu-turaly-igi-zhaqsylar-ne-deydi>.
- 13 <https://kaz.nur.kz/1613841-bekbolat-tileukhan-osy-alipbidi-auyst.html>.
- 14 https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/mnenie-rossiyskogo-eksperta-latinitse-kazahstane-podderjali-330279/.
- 15 https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_kazakh_language_latyn/24373619.html.
- 16 Kaidarov A. (2013) Latyn alipbii auyzbirlikti kusheitedi [Latin alphabet strengthens unity]. Egemen Kazakhstan newspaper. February 14, P.3.
- 17 Konyysbai K. (2013) Latyn alipbiine otu – tauelsiz sana, ulattyk birlik, turkilik yntymakka bastaityn tura zhol [Transition to the Latin alphabet is a direct way to independent consciousness, national unity and a way to start the Turkic solidarity]. Aikyn newspaper. January 21, P.3.
- 18 Kuderinova K. (2010) Qazaq zhazuynyn teoriyalyk negizderi [Theoretical bases of the Kazakh script]. Almaty, P.115.
- 19 Kuderinova K. (2010) Qazaq zhazuynyn teoriyalyk negizderi [Theoretical bases of the Kazakh script]. Almaty, P.131.
- 20 Latyn alipbii: ruhani tauelsizdik zholy (2017) [Latin alphabet: the path to spiritual independence]. Qazaq uni newspaper. April 11, P.7.
- 21 Latyn alipbiine koshuge karsymyz [We are against the Latin alphabet] (2013). Zhalyn magazin, 3.
- 22 N. Nazarbaev. (2017) Bolashakka bagdar: Ruhani zhangyru [Orientation for the future: a spiritual renaissance] April 12.
- 23 Nazarbaev N.A. (2012) «Kazakhstan -2050» Strategiyasy kalyptaskan memlekettin zhana sayasi bagyty [Strategy «Kazakhstan-2050» is a new political course of the established state] // N.Nazarbayev Address of the President to the people of Kazakhstan] December 3.
- 24 Qazaq adebieti. (2010) Enciklopediyalyk anyktamalyk [Encyclopedic Guide]. Almaty: «Aruna Ltd.» ZHSHS, ISBN 9965-26-096-6.
- 25 Qazaq alipbiin latyn grafikasya koshiru turaly gylymi zertteu materialdary (2007) [Scientific articles on the translation of the Kazakh alphabet into Latin script]. Almaty, P.194.
- 26 Saduakas N.A. (2008) Qazaq tili fonetikasynyn zerttelui [Studying phonetics of the Kazakh language], Aktobe: Litera- A, P.275.
- 27 Smagulkyzy T. (2012) Latyn karpine koshudin zhobasyn tandaganda basymdylykty til mamandaryna Bergen abzal [When choosing a project for the Latin alphabet, it is desirable to give priority attention to language specialists]. Zan newspaper. January 22, P.1.
- 28 Zhunusbek A. (2007) Alipbi auystyrudy zhazu reformasyna ainaldyru kerek [The alphabet should be transformed into written reform]. Oral: Agartushy, P.32.

Жаназарова З.Ж.

д.с.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Zaure.Zhanazarovabm@gmail.com

ОБЩЕСТВО ПОТРЕБЛЕНИЯ И ГОРОДСКОЕ ПРОСТРАНСТВО

В последние десятилетия XX в. ситуация потребления товаров и услуг начала постепенно меняться. По данным Worldwatch, «всемирный класс» потребителей (людей, которые пользуются телевидением, телефонной связью, интернетом, продвигаемой по этим каналам продукцией и разделяют транслируемые ими идеи и культуру) составил около 1,7 млрд. человек, то есть более четверти населения земного шара». Сейчас эта цифра утроилась. Примерно половина этих людей живет в странах «золотого миллиарда». Другая половина – в странах третьего мира. Только в Китае 240 миллионов человек за последние годы приобрели статус потребителей, и скоро здесь их будет больше, чем в Соединенных Штатах. Бесспорно, что и там складываются свои полюсы потребления и недопотребления. Опасность для стабильности представляет уже не только диспропорция между «бедным» и «богатым» мирами, но и собственно рост мирового потребления. Глобальный рост потребления подчиняется ритму, который планета не выдерживает: об этом свидетельствуют загрязнение окружающей среды, исчезновение лесов, уничтожение природных ресурсов, деградация горизонтов грунтовых вод», говорится в докладе State of The World 2004. По мнению специалистов Worldwatsh, необходимо «сократить несоразмеримое потребление». (State of the World 2004:8). Потребление суверенно и самодостаточно. Оно присутствует в каждом фрагменте жизни. Оно становится главным политическим рычагом. Жизненные интересы отдельного индивида, нации и государства заключаются в долгосрочном обеспечении энергией, ресурсами, информацией. Глобализация потребления лишь закрепляет его всемогущество на мировом уровне. В городском пространстве основной формой взаимодействия является легкая социальность. В ее контексте потребление можно рассматривать, с одной стороны, как одну из основных форм самовыражения индивида, а с другой, как одну из ее основных форм городской коммуникации. Потребительские практики становятся агентами легкой социальности, вызывающей эмоции у индивидов, как реализующих данные практики, так и наблюдающих их со стороны. Каждый горожанин своим индивидуальным потреблением формирует городской ландшафт, но при этом нуждается в тех ресурсах, которые может предложить только город. Безопасность, «определенность» – один из важнейших ресурсов, однако это вовсе не означает, что для нормального функционирования города необходимо полное отсутствие пространства неопределенности. Именно в борьбе с определенностью города возникает разнообразие городских практик.

Ключевые слова: потребление, жизненные интересы, глобализация потребления, городской ландшафт, безопасность, городские практики.

Жаназарова З.Ж.

әлеуметтік ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Zaure.Zhanazarovabm@gmail.com

Тұтыну қоғамы және қалалық кеңістік

XX ғасырдың соңғы онжылдықтарында тауарлар мен қызметтерді тұтыну жағдайы біртіндеп өзгере бастады. Жаһандық «World Class» тұтынушылардың (адамның теледидарды пайдалану, телефон, интернет, осы арналар эфирге өнімдері арқылы ықпал және олардың идеялары мен мәдениетіне ортақ) шамамен 1,7 млрд адамды құрады, немесе әлемдік халықтың төрттен бір бөлігіне сәйкес. Қазір бұл көрсеткіш үш есе өсті. Осы адамдардың жартысы «алтын миллиард»

елдерде тұрады. Екінші жартысы – үшінші әлем елдерінде. Тек қана Қытайда соңғы жылдары 240 миллион адам тұтынушылар мәртебесін алды және жақын арада олардың көбісі Құрама Штаттарға қарағанда көбірек болады. Күмән жоқ, бұл жерде тұтыну полистері және төменгі тұтыну бар.

Тұрақтылық үшін қауіп «кедей» және «бай» әлемдер арасында ғана емес, сонымен бірге әлемдік тұтынудың нақты өсінде. State of The World 2004 докладында глобалды тұтыну өсімі планета тұра алмайтын ырғаққа бағынады: ол туралы мына дәлелдерді келтіруге болады, ластану, құрту, табиғи ресурстардың жойылуы. Worldwatch мамандарының айтуынша, шексіз тұтынуды қысқарту керек (State of the World 2004:8). Тұтыну – бұл тәуелсіз және өзін-өзі қамтамасыз ету. Ол өмірдің әрбір фрагментінде кездеседі. Бұл негізгі саяси тұтқаға айналады. Жеке тұлғаның, ұлт пен мемлекеттің өмірлік мүдделері – энергияны, ресурстарды және ақпаратты ұзақ мерзімді жеткізу. Тұтынудың жаһандануы тек әлемдік деңгейде өзінің күш-жігерін күшейтеді. Қалалық кеңістікте өзара әрекеттесудің негізгі нысаны – қарапайым қоғамдық. Оны тұтыну тұрғысынан қалалық байланыс оның негізгі нысандарының бірі ретінде, бір жағынан, жеке тұлғаның білдіру негізгі нысандарының бірі ретінде, ал екінші жағынан, қалалық коммуникацияның формасы ретінде көруге болады. Тұтынушылық практика жеңіл индивидке айналады, бұл адамдарға эмоцияны тудырады, бұл тәжірибені жүзеге асырады және оларды сырттан қадағалайды. Әрбір азамат өзінің жеке тұтынуын қалалық ландшафтты құрайды, бірақ ол тек қаланың ұсынатын ресурстарын талап етеді. Қауіпсіздік, «айқындылық» – ең маңызды ресурстарының бірі, бірақ бұл қала қалыпты жұмыс істеуі үшін белгісіздік кеңістігін толық болмауы тиіс, дегенді білдірмейді. Қаланы айқындаудағы күресте қалалық тәжірибелердің әр алуандылығы туады.

Түйін сөздер: тұтыну, өмірлік мүдделер, тұтынудың жаһандануы, қала ландшафты, қауіпсіздік, қалалық тәжірибе.

Zhanazarova Z. J.

doctor of social sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Zauze.Zhanazarovabm@gmail.com

The consumer society and urban space

In the last decades of the twentieth century, the situation of consumption of goods and services began to change. According to Worldwatch «world class» consumers (people who use TV, telephone, Internet, and promoted through these channels produce and broadcast share their ideas and culture) amounted to about 1.7 billion people, more than a quarter of the world's population». Now this figure has tripled. About half of these people live in the countries of «Golden billion». The other half in third-world countries. In China alone, 240 million people in recent years has acquired the status of consumers, and soon there will be more than in the United States. There is no doubt that there are formed their poles of consumption and underconsumption. The risk to stability is not only the disparity between «poor» and «rich» worlds, but in fact the growth of world consumption. Global consumption growth is subject to the rhythm that the planet can not withstand as evidenced by environmental pollution, deforestation, destruction of natural resources, degradation of groundwater aquifers», says the report State of The World 2004. According to experts Worldwatch, you need to «cut nanorazmernoi consumption». (State of the World 2004:8). Consumption is sovereign and self-sufficient. It is present in every fragment of life. It becomes the main political lever. The vital interests of the individual, the nation and the state are the long-term supply of energy, resources, and information. The globalization of consumption only strengthens its omnipotence at the world level. In urban space, the main form of interaction is easy sociality. In its context, consumption can be viewed, on the one hand, as one of the main forms of self-expression of the individual, and on the other, as one of its basic forms of urban communication. Consumer practices become agents of mild sociality, causing emotions in individuals both realizing these practices and observing them from the outside. Each citizen of his individual consumption forms the urban landscape, but it requires the resources that only the city can offer. Security, «certainty» is one of the most important resources, but this does not mean that for the normal functioning of the city, a complete lack of uncertainty space is necessary. It is in the fight against the certainty of the city that a variety of urban practices arise.

Key words: consumption, vital interests, globalization of consumption, urban landscape, security, urban practices.

Введение

В социологии потребления выделяют четыре основные темы: субъект, объект, места и процесс потребления. Объектами потребления в

обществе потребления могут быть: вещи, знаки, образы, реклама, бренды, идентичность, отношения, услуги, места, информация, наука.

Потребление – это использование полезных свойств блага, сопряженное с удовлетворе-

нием личных потребностей человека (Радаев, 2005:6). Потребление необходимо для поддержания повседневной жизни и воспроизводства социальных структур во всех обществах во все времена.

Общество потребления – это совокупность общественных отношений, в которых ключевое место играет индивидуальное потребление, опосредованное рынком. Общество потребления – это результат многих факторов, таких как развитие денежного хозяйства, рост социальной мобильности, урбанизации, потребления роскоши, массового производства, потребительского кредитования и т.д. Свою роль сыграло и отделение производства от потребления (Ильин, 2005: 4).

Потребление превратилось в основную черту современного общества. Превосходство человека потребляющего над производящим повсеместно обращает индивидов в творцов-потребителей. Всесилие и проникновение вещей (товаров, услуг) в жизнь людей превратило социум в общество потребления. Условием подобного превращения стало, конечно, массовое индустриальное производство и экспансия развитого капитализма в XX столетии.

Уровень и качество потребления в развитых странах Запада были одной из главных причин разрушения системы реального социализма, обладавшего достаточно высоким индустриальным потенциалом, но не выдержавшего соревнования именно в сфере потребления. В конце XX века во всех сферах жизни нашего общества были стремительно адаптированы и утилизированы западный миф, западные формы искусства, западная мораль и т.д. Разрушение социалистического общества сопровождалось полной или частичной деструкцией представлений советских граждан. Ценности и установки капиталистического мира оказались внедрены в психику людей и создали ценности нового социума.

Материал и методы

Методология основана на теориях социального потребления, которая начала формироваться постепенно в недрах социологии и со временем превратилась в ее вспомогательную науку. В произведении «Протестантская этика» М. Вебер пишет о потребительстве как средстве удовлетворения материальных потребностей и цели жизни (Вебер, 1990: 291).

Теория Ильина В.И. об обществе потребления как совокупности условий, ресурсов и способов потребления, заданных общественным

производством и формирующим уровень, качество и стиль современной индивидуальной и коллективной жизни (Ильин, 2005: 4).

Для описания процессов, происходящих в городских сообществах, более первичной базой является концепция энкаунтеров Э. Амина и Н. Трифта (Amin, Thrift, 2002: 41). Энкаунтеры – объекты как человеческой, так и нечеловеческой природы, взаимодействие с которыми определяет управление поведением индивида в городском пространстве.

В статье представлены работы Тенниса. Под сообществами гомогенного потребления понимаются такие сообщества, в которых идентичность потребительских практик продиктована теми или иными религиозными, идеологическими, традиционными законами. Благодаря этому механизму формируются секты, этнические преступные группировки, экстремистские организации в том виде, в которых эти сообщества отражаются в современных СМИ и массовой культуре – т.е. в виде опасных для общества самой своей «выключенностью» из мира «обычных» людей. Под «обычными» людьми, конечно же, понимается усредненный горожанин, носитель гезельшафтных ценностей (Теннис, 2007:114).

Обзор литературы

Были проведены дополнительные фундаментальные исследования о городском сообществе Амин и Трифт, а также исследования о восприятии индивида функционально, исследования в ракурсе капиталистического, рыночного взгляда на взаимоотношения (Харламов, 2008: 118).

Результаты и обсуждения

Составляющей современной отечественной культуры стало принятие западных жизненных ценностей, стилей, внедрение непривычных идей, что нашло непосредственное отражение в повседневной жизни людей. Многие изменения в социокультурной жизни в нашем обществе начались с изменений в сфере потребления. Их ускорение было связано с обращением к подсознательному в психике людей, апелляцией к иррациональному. Так называемые демократические преобразования в странах социалистического лагеря были отчасти вызваны изменениями в сфере еды и продовольственного рынка. Достаточно было противопоставить разнообра-

зие продовольственных продуктов на западе дефициту в советском обществе и предложить новую формулу еды в качестве индикатора общественного и социального благополучия, чтобы вызвать изменения в бытовой жизни.

Пища отражает склад национального характера, внутреннюю культуру, изобретательность в создании полноты человеческого бытия. Потребляемая пища является объединяющим элементом в поддержании идентичности группы, а в более широком культурном пространстве она становится символическим артефактом и несет с собой частичку определенного культурного кода. Вкус еды, сохраняющийся с детства, означает связь человека с культурой и собственным прошлым. Поэтому, знакомясь с особенностями чужой кулинарии, люди приобщаются и к другим формам потребления. Исчезновение традиции питания ведет к разрушению одной из основ идентификации личности и всей нации с предшествующей культурой. В конце XX века в быт казахстанского общества вошли самые разнообразные кулинарные новации. Американский гамбургер, итальянская пицца, японские суши стали своего рода символами перемен. Чипсы и поп-корн превратились в неперенный атрибут посещения кинотеатров.

Радикально изменились и домашняя еда, способы ее приготовления. Тому способствуют супермаркеты, предлагающие как национальную еду (фермерские продукты), так и специализированную еду для детей, кормящих женщин, пожилых людей. Появилась принципиально новая техника, ориентированная на плюрализм кулинарных вкусов – микроволновые печи, скороварки, мультиварки, шашлычницы, кофеварки, миксеры и еще сотни предметов, которые представлены потребителям только на иностранном языке.

Еще одной активной сферой обновления для казахстанских граждан стал внешний вид – одежда, обувь, прически. «Челноки» в считанные годы обули-одели страну сначала по образцам Китая, а затем Турции. Помимо одежды, появились различные, ранее непривычные аксессуары. Такие элементы зарубежной культуры, как бытовая техника, изделия и материалы интерьера, косметика и моющие средства, пищевые продукты и кулинарные рецепты, популярные музыкальные новинки, легко вошли в нашу жизнь. Время перемен стерло из памяти воспоминания о дефиците всего и очередях. Потребительство стало характерной приметой рыночного обновления.

Поездки за границу также стали важнейшим фактором, приведшим к радикальным переменам в отечественной интеллектуальной жизни, несмотря на то, что возможностью посещать зарубежные страны пользуется только небольшой процент казахстанцев. Еще И. Кант говорил, что к средствам расширения антропологии относятся путешествия, даже если они ограничиваются чтением книг о странах мира. Из путешествия люди привозят не только впечатления о другом образе жизни, но и вещи, которые напоминают о чужом быте.

В «Протестантской этике» М. Вебер пишет, что потребительство служит человеку средством удовлетворения материальных потребностей и становится целью его жизни (Вебер, 1990: 291). Мощная материальная составляющая, налаженный быт составляют основу западной культуры. Однако ценностная ориентация на приобретение вещей приводит к господству материальных интересов над духовными, к индивидуализму и эгоизму. Духовное развитие личности заменяется потребительством и рационализмом, которые принижают духовную сферу. Значительное расширение вещевого ассортимента сопровождается изменением поведенческих и этических норм. Изменение повседневного окружения человека влияет на его ценностные ориентации и поведение.

Общество потребления, с нашей точки зрения, – это совокупность условий, ресурсов и способов потребления, заданных общественным производством и формирующих уровень, качество и стиль современной индивидуальной и коллективной жизни. «Общество потребления, как отмечает В.И. Ильин, – это совокупность общественных отношений, в которых ключевое место играет индивидуальное потребление, опосредованное рынком» (Ильин, 2005: 4). Потребление – это «использование полезных свойств блага, сопряженное с удовлетворением личных потребностей человека» (Вебер, 1990: 291). Потребление суверенно и самодостаточно. Оно присутствует в каждом фрагменте жизни. Потребление магически властвует над всеми и всем. Оно становится главным политическим рычагом. Жизненные интересы отдельного индивида, нации и государства заключаются в долгосрочном обеспечении потребления энергией, ресурсами, информацией. Глобализация потребления лишь закрепляет его всемогущество на мировом уровне.

В городском пространстве основной формой взаимодействия является легкая социальность. В

ее контексте потребление можно рассматривать, с одной стороны, как одну из основных форм самовыражения индивида, а с другой, как одну из ее основных форм городской коммуникации.

Потребительские практики становятся агентами легкой социальности, вызывающие эмоции у индивидов, как реализующих данные практики, так и наблюдающих их со стороны. Для описания процессов, происходящих в городских сообществах, более первичной базой является концепция энкаунтеров Э. Амина и Н. Трифта (Amin, Thrift, 2002: 41). Энкаунтеры – объекты как человеческой, так и нечеловеческой природы, взаимодействие с которыми определяет управление поведением индивида в городском пространстве.

В данной концепции описывается современный город, потерявший значительную часть своих исторических функций: военную (наличие крепостей), индустриальную (современный город стремится максимально дистанцироваться от тяжелых производств, заводов), частично административную (виртуализация государства не требует от администрации физического присутствия где-либо), выполняет только функцию консумеристскую. Современный город стремится максимизировать спектр потребительских стратегий. Максимизация потребительских стратегий и формирует основной принцип существования современного города. Городское пространство снисходительно относится к любым формам потребления, поскольку стремится к максимизации потребительских стратегий.

Городское сообщество при рассмотрении его в некоем идеальном состоянии представляет собой сообщество гетерогенного потребления, скрепленное легкой социальностью. Под легкой социальностью Амин и Трифт понимают ту форму взаимоотношений индивидов, когда, с одной стороны, не возникает агрессии по отношению к другому индивиду как к «чужому», с другой стороны, восприятие индивида сугубо функционально, т.е. рассматривается в ракурсе капиталистического, рыночного взгляда на взаимоотношения (Харламов, 2008: 118.). Какая разница, сколько у него колец в ухе, зато он отличный автомеханик!

Большое значение придается в обществе потребления шопингу. Вот как представлен шопинг учеными. Социокультурные поля, возникающие вследствие прямого и косвенного взаимодействия большого количества разнообразных субъектов по поводу купли и продажи товаров и услуг, это места, где разворачивается

массовая торговля (супермаркеты, молы, рынки, рестораны и т.д.). Здесь формируется силовое поле, где индивид ведет себя не так, как он вел бы себя вне него. Здесь потребитель отклоняется от заранее продуманной траектории поведения.

Человек, соотнося свои интересы, ресурсы, возможные варианты необходимых покупок, идет в торговый центр. Индивид сталкивается здесь с интересными вещами. Вместо того, чтобы быстро взять заранее выбранный товар, расплатиться и идти домой, он вдруг отклоняется от четкого маршрута, идет к полкам, заполненным вещами, о покупке которых он никогда не думал, шупает товары, которые еще полчаса назад казались ненужными, меняет принятое дома решение, покупая иную модификацию нужного товара или вообще другой товар, приобретает по ходу вещь, покупку которой не планировал, проводит в рассматривании товаров гораздо больше времени, чем необходимо для совершения задуманной покупки. Суть этого явления состоит в том, что целерациональный «экономический» человек вдруг оказался в более или менее мощном силовом поле, где с ним происходит явление, аналогичное тому, с которым сталкивается путешественник с компасом, попав в магнитную аномалию (8).

Шопинг представляет собой торговое поле, имеющее сложную структуру (8).

В итоге индивид покупает не то, что планировал. План покупки возник в голове изолированного потребителя, который затем стал одним из актеров в спектакле. Однако социальные поля, в которых совершаются покупки, очень сильно различаются по своей силе. В одних магазинах покупатель не имеет никаких причин отклониться от своего исходного плана, в других с ним происходят чудесные метаморфозы, и он совершает покупки, которые никак не планировались до выхода в магазин. Все, как в театре: из одного зритель уносит сожаление о потерянном времени, из другого выходит немного другим человеком (8).

Дж. Ритцер под шопингом подразумевает «соборы потребления», где называются наиболее мощные торговые поля в современных крупных торговых центрах. Происходит «*потребительская религия*», их влияние на человека схожи с тем, которое испытывает верующий в своем храме. Эти походы для шопинга в торговом центре связаны с религиозными обрядами. Но эти соборы не только заколдованы, но и сильно рационализированы (Ritzer, 1999: 8 – 9). И потребитель находит в этом иллюзию отно-

сительно рациональности и торгового центра и своего в нем поведения.

Заключение

Все вышеуказанное, конечно же, относится к некоему абстрактному, идеальному современному капиталистическому городу – большому городу, идеально спланированному и лишённому каких бы то ни было истории, национальной и государственной принадлежности. В реальности же каждый город обладает определенными особенностями, а также в той или иной степени не является «городом победившего капитализма». Гомогенному потреблению капиталистического города противостоят сообщества гомогенного потребления. Оказываясь в городе, они нарушают его ткань, ставят под угрозу толерантное спокойствие легкой социальности. Под сообществами гомогенного потребления понимаются такие сообщества, в которых идентичность потребительских практик продиктована теми или

иными религиозными, идеологическими, традиционными законами. Благодаря этому механизму формируются секты, этнические преступные группировки, экстремистские организации в том виде, в которых эти сообщества отражаются в современных СМИ и массовой культуре – т.е. в виде опасных для общества самой своей «выключенностью» из мира «обычных» людей. Под «обычными» людьми, конечно же, понимается усредненный горожанин, носитель гезельшафтных ценностей (Теннис, 2007:114).

Каждый горожанин своими индивидуальным потреблением формирует городской ландшафт, но при этом нуждается в тех ресурсах, которые может предложить только город. Безопасность, «определенность» – один из важнейших ресурсов, однако это вовсе не означает, что для нормального функционирования города необходимо полное отсутствие пространства неопределенности. Именно в борьбе с определенностью города возникает разнообразие городских практик.

Литература

- 1 Amin A., Thrift N. Cities: reimagining the urban. – Cambridge: Polity Press, 2002. – 187 P.- [<http://www.worldcat.org/title/cities-reimagining-the-urban/>]
- 2 Бауман З. Глобализация. – М., 2004. – 286 с.
- 3 Бауман З. Текучая современность. – СПб., 2001. – 18 с.
- 4 Бергер П. Введение. Культурная динамика глобализации // Многоликая глобализация: Культурное разнообразие в современном мире / Под ред П.Бергера, С.Хантингтона. – М., 2004. – С. 179.
- 5 Бек У. Общества риска. На пути к другому модерну. – М., 2000. – 259 с.
- 6 Бек У. Что такое глобализация. – М., 2001. – 285 с.
- 7 Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. – М.: Культурная революция. Республика, 2006. – 140 с.
- 8 Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализации: Новая всемирно-политическая экономия. – М., 2007. – 164 с.
- 9 Бодрийяр Ж. Система вещей. – М., 2001. – 200 с.
- 10 Бодрийяр Ж. Система вещей. – М.: Рудомино, 2001. – С.89-94.
- 11 Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального. – Екатеринбург, 2000. – 275 с.
- 12 Бауман З. Индивидуализированное общество. – М., 2002. – 190 с.
- 13 Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 67-90.
- 14 Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 77 с.
- 15 Гайденко П.П. Социология М.Вебера. – М., 2001. – 140 с.
- 16 Давыдов Ю.Н. Веберовская теория капитализма – ключ к универсальной исторической социологии. – М., 2002. – 315 с.
- 17 Зотов А.Ф. Глобальная культура // Глобалистика. Междун. Междисциплинар. энциклоп. словарь. – М., СПб., – Нью-Йорк, 2006. – С. 39.
- 18 Зиновьев А.А. Глобальный человек. – М.: Эксмо, 2006. – 267 с.
- 19 Ильин В.И. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность // Мир России. – 2005. – №2. – С. 18-27.
- 20 Кравченко С.А. Становление сложного общества. – М., 2007. – 138 с.
- 21 Радаев В. В. Экономическая социология: учеб. пособие для вузов. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 268 с.
- 22 Радаев В.В. Социология потребления: основные подходы //Социологические исследования. – 2005. – №1. – С. 27-35.
- 23 Ритцер Дж. Макдональдизация общества. – М.: Праксис, 2001. – 49 с.
- 24 Сорокин П.А. Социология. – СПб, 2000. – 287 с.
- 25 Теннис Ф. Общность и общество. – М.: Директ-Медиа, 2007. – 79 с.
- 26 Теннис Ф. Общность и общества. – М., 2007. – 37 с.

- 27 Харламов Н. О книге Э.Амина и Н.Трифта. «Города: переосмысливая городское» // Социальная реальность. – 2008. – №1. – С. 31-42.
 28 State of the World, Special Focus. The Consumer Society. – 2004. – January. – 90 p.
 29 Федотова В.Г. М.Вебер, православие и новый русский капитализм //Общественные науки и современность. – 2005. – №6. – С. 38-40.
 30 Шюц А. Возвращающийся домой. – М., 2004. – 336 с.

References

- 1 Amin A., Thrift N. (2002) Cities: reimagining the urban. Cambridge: Polity Press, P. 187. [<http://www.worldcat.Org/title/cities-reimaginibg-the-urban>].
- 2 Bauman Z. (2004) Globalizatsiya [Globalization]. M., p. 286.
- 3 Bauman Z. (2001) Tekuchaya sovremennost' [Flowing modernity]. M. SPb, p.18.
- 4 Baudrillard J. (2000) V teni molchalivogo bol'shinstva, ili konets sotsial'nogo [In the shadow of the silent majority, or the end of the social]. Ekaterinburg, p. 275.
- 5 Bauman Z. (2002) Individualizirovannoye obshchestvo [Individualized Society]. M., p. 190.
- 6 Beck U. (2000) Obshchestva riska. Na puti k drugomu modernu [Risk Society. On the way to another modernity]. M., p. 259.
- 7 Beck W. (2001) Chto takoye globalizatsiya [What is globalization]. M., p. 285.
- 8 Beck W. (2007) Vlast' i yeye opponenty v epokhu globalizatsii: Novaya vseмирno-politicheskaya ekonomiya [Power and its opponents in the era of globalization: A new world-political economy]. M., p.164.
- 9 Tennis F. (2007) Obshchnost' i obshchestva [Community and Society]. M., p.37.
- 10 Berger P. (2004) Vvedeniye. Kul'turnaya dinamika globalizatsii [Introduction Cultural dynamics of globalization] // Many-faced globalization: Cultural diversity in the modern world / Edited by P. Berger, S. Huntington. M., p. 179.
- 11 Baudrillard J. (2001) Sistema veshchey [System of things]. M.: Rudomino, p. 89-94.
- 12 Kharlamov N. (2008) O knige E.Amina i N.Triffta. «Goroda: pereosmyslivaya gorodskoye» [About the book of E.Amin and N.Trift. Cities: rethinking the city] // Social reality, 1, pp. 31-42. [<http://corp.fom.ru/uploads/socreal/post-320.pdf>].
- 13 Baudrillard J. (2001) Sistema veshchey [System of things]. M., p. 200
- 14 Baudrillard J. (2006) Obshchestvo potrebleniya. Yego mify i struktury [Consumer Society. His myths and structures]. M., Cultural Revolution.Republic, p. 140.
- 15 Davydov Yu.N. (2002) Veberovskaya teoriya kapitalizma – klyuch k universal'noy istoricheskoy sotsiologii [The Weberian theory of capitalism is the key to universal historical sociology]. M., p.315.
- 16 Fedotova V.G. (2005) M.Veber, pravoslaviye i novyy russkiy kapitalizm //Obshchestvennyye nauki i sovremennost' [Weber, Orthodoxy and New Russian Capitalism] // Social Sciences and Modernity, 6, p. 38-40.
- 17 Gaidenko P.P. (2001) Sotsiologiya M.Vebers [Sociology of M. Weber]. M., p. 140.
- 18 State of the World Special Focus. (2004) The Consumer Society. January, p. 90.
- 19 Kravchenko S.A. (2007) Stanovleniye slozhnogo obshchestva [The formation of a complex society]. M., p.138.
- 20 Ilyin V.I. Obshchestvo potrebleniya: teoreticheskaya model' i rossiyskaya real'nost' [Consumption Society: a theoretical model and Russian reality] // The World of Russia, 2005, 2, pp. 18-27.
- 21 Tennis F. (2007) Obshchnost' i obshchestvo [Community and Society]. M: Direct-Media, p.79.
- 22 Radaev V.V. Sociologia potrebleniya: osnovnye podhody [Sociology of consumption: the main approaches] // Sociological research, 2005, 1, p. 27-35.
- 23 Ritzer J. (2001) Makdonal'dizatsiya obshchestva [MacDonaldization of Society]. M.: Praxis, P. 49.
- 24 Radaev V. V. (2005) Ekonomicheskaya sotsiologiya: ucheb. posobiye dlya vuzov [Economic Sociology: Textbook. Manual for universities]. Moscow: house of the Higher School of Economics, p. 268.
- 25 Sorokin P.A. (2000) Sotsiologiya [Sociology]. St. Petersburg, p. 287.
- 26 Shyuts A. (2004) Vozvrashchayushchisya domoy [Returning home]. M., p. 336.
- 27 Weber M. Izbrannyye proizvedeniya [Selected works]. Moscow: Progress, 1990. P. 77.
- 28 Weber M. (1990) Izbrannyye proizvedeniya [Selected works]. M.: Progress, p. 67-90.
- 29 Zotov A.F. (2006) Global'naya kul'tura [Global culture] // Globalistics. Intern. Interdiscipline encyclopa. dictionary. M.; St. Petersburg; New York, p. 39.
- 30 Zinoviev A.A. (2006) Global'nyy cheloveynik [The Global Hangman]. M., Eksmo, p. 267.

Рахимбеков К.Е.¹, Абдикерова Г.О.²

¹PhD докторант, e-mail: rakhimbekov.kamil@gmail.com

²д.с.н., профессор, e-mail: a.gulnapis@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ БЕЗДОМНОСТИ

Концептуализация научной проблемы является, как известно, одним из первых шагов в исследовании. Изучение бездомности не является исключением. В данной статье сделан обзор теоретических перспектив (дисциплинарности, теорий, методов, концепций, проблематики) исследований бездомности и борьбы с ней. Осуществлен сравнительно-теоретический анализ основных концепций и парадигм социально-гуманитарных наук. Работа с литературой показала, что бездомность может изучаться в рамках социологии, социальной политики, социальной работы, психологии, психиатрии, урбанистики, жилищного строительства и др. При этом для большинства исследований о бездомности характерно применение понятийного аппарата, теорий и методов из социологии. В социологии ее можно рассматривать через концепции культуры, социальной структуры, социализации, социального взаимодействия, организации, девиации. Применение любой из теорий (функционализма, конфликта, символического интеракционизма, обмена, систем, структурализма) может обогатить знания о бездомности. Также и с методами – опрос, наблюдение, эксперимент применяются в изучении бездомности. Философией научных исследований бездомности могут выступать позитивизм, реализм и другие. Среди большинства ученых существует консенсус, который предполагает, что к бездомности приводят и индивидуальные и структурные факторы. Этот консенсус как теория о причинах бездомности получил название «новой ортодоксии». Согласно новой ортодоксии есть три фактора бездомности, которые взаимосвязаны между собой: индивидуальные качества, доступ к неформальной поддержке и доступ к формальной поддержке. При этом, если негативен один фактор, то бездомность можно избежать, если негативны два фактора, то риск бездомности возрастает, три фактора – бездомность неизбежна. При определении и измерении бездомности более эффективно применять дифференцированный подход, потому что он позволяет более гибко реагировать на нужды различных групп бездомных. Такой подход выражен в типологии ETHOS (Европейской типологии бездомности и отчуждения от жилья). Кроме этого, типология задает единый категориальный аппарат для ученых, что важно для сопоставимости исследований. Существует взаимосвязь между моделью социальной политики и масштабом бездомности. Важным моментом является организационная структура в борьбе с бездомностью, в том числе сотрудничество государства и НКО. Актуальными исследованиями об эффективности услуг для бездомных считаются исследования о программе Housing first, которая предполагает обеспечение бездомных жильем сразу при сопровождении их необходимой поддержкой. По принципу она противопоставляется «лестничным» программам, которые требуют сначала адаптации, ресоциализации в специальных учреждениях и только потом обеспечение собственным жильем. При этом признается, что лестничные программы и такие услуги, как ночные приюты, обеды и другие, являются еще необходимыми. Кроме того, в статье рассматриваются концепция социального включения/исключения, признаки по которым можно характеризовать НКО (правовое регулирование, модель финансирования, характер участия, управление), и основные принципы религиозных учений в эффективном решении проблем бездомных, и роль религии как института в формировании солидарного поведения в обществе. В Казахстане существует недостаток научных работ о бездомности, проблема обсуждается в основном в публицистических статьях. Косвенно проблема затрагивается в работах о формировании рынка жилья, о праве на жилье, о правах заключенных, о борьбе с туберкулезом и др. Особенно стоит отметить диссертационную работу Танекенова, в которой борьба с бездомностью рассматривается через

концепции расширения прав и социального предпринимательства. Ценность данного обзора можно рассматривать в контексте включения казахстанской науки в международный научный диалог о борьбе с бездомностью.

Ключевые слова: бездомность, новая ортодоксия, субсидиарность, солидарность, десоциализация, стигматизация, маргинализация, социальное исключение, интеграция, социальная адаптация.

Rakhimbekov K.E.¹, Abdikerova G.O.²

¹PhD student, e-mail: rakhimbekov.kamil@gmail.com

²d.s.s., professor, e-mail: a.gulnapis@mail.ru
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Theoretical frameworks of homelessness research

It is known that a conceptualization of a scientific problem is one of the first steps in each study. The study of homelessness is no exception. This article reviews the theoretical perspectives (disciplinary, theories, methods, concepts, problems) of research on homelessness and the tackle of. The method for compiling the review was to work with scientific literature. Work with literature showed that homelessness can be studied in the framework of sociology, social policy, social work, psychology, psychiatry, urban studies, housing, etc. However, for most studies on homelessness are used a conceptual apparatus, theories and methods from sociology. In sociology, it can be viewed through the concepts of culture, social structure, socialization, social interaction, organization, deviation. The application of any of the theories (functionalism, conflict, symbolic interactionism, exchange, systems, structuralism) can enrich knowledge about homelessness. Also with methods – questioning, observation, experiment are used in the study of homelessness. The philosophy of scientific research on homelessness can be positivism, realism and others. The problem of homelessness research is expressed in the following topics: explanation and measurement of homelessness, state policy and homelessness, organizations and services for the homeless. Among the majority of scientists there is a consensus which suggests that individual and structural factors lead to homelessness. This consensus as a theory about the causes of homelessness is called the «new orthodoxy.» According to the new orthodoxy, there are three factors of homelessness, which are interrelated: individual qualities, access to informal support and access to formal support. At the same time, if one factor is negative, homelessness can be avoided, if two factors are negative, then the risk of homelessness increases, three factors – homelessness is inevitable. In determining and measuring homelessness, it is more effective to apply a differentiated approach, because it allows more flexible response to the needs of different groups of homeless people. This approach is expressed in the typology of ETHOS. In addition, the typology sets a single categorical apparatus for scientists, which is important for the comparability of research. There is a relationship between the model of social policy and the scale of homelessness, an organizational structure is important in the fight against homelessness, including cooperation between the state and NGOs. Actual studies on the effectiveness of services for the homeless are studies on the Housing first program, which involves providing homeless people with housing immediately with accompanied necessary support. By principle, it is opposed to «ladder» programs, which require first adaptation, re-socialization in special institutions and only then to provide their own housing. It is recognized that stair programs and services such as night shelters, lunches and others are still necessary. In addition, the article deals with the concept of social inclusion / exclusion, the attributes which can be characterized NGOs (legal regulation, the model of financing, the nature of participation, governance) and the principles of social teaching of religious organizations. It is assumed that these concepts can also be useful in the conceptualization of the study. There is a lack of scientific papers on homelessness in Kazakhstan, the problem is discussed mainly in journalistic articles. The value of this review can be considered in the context of the inclusion of Kazakhstan science in the international scientific dialogue on tackling homelessness.

Key words: homelessness, new orthodoxy, ETHOS, subsidiarity, solidarity, desocialization, stigmatization, marginalization, social exclusion, integration, social adaptation.

Рахимбеков К.Е.¹, Абдикерова Г.О.²

¹PhD докторанты, e-mail: rakhimbekov.kamil@gmail.com

²Ә.ғ.д, профессор, e-mail: a.gulnapis@mail.ru
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Баспанасыздықты зерттеудің теориялық негіздері

Ғылыми мәселенің концептуалдануы, әдетте зерттеудің ең алғашқы қадамы болып табылады. Баспанасыздықты зерттеу де бұл жағдайдан тыс бола алмайды. Бұл мақалада баспанасыздыққа және онымен күресуге қатысты теориялық перспективалардың (пәндік, теориялық, әдістік,

концептуалдық, проблематикалық) ауқымы жасалынды. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымның негізгі концепциялары мен парадигмаларына салыстырмалы-теориялық талдаулар жасалынды. Әдебиеттермен жұмыс баспанасыздықтың әлеуметтану, әлеуметтік саясат, әлеуметтік жұмыс, психология, урбанистика, тұрғын-үй шаруашылығында және басқа да салаларда қарастырылатындығын көрсетті. Сонымен қатар баспанасыздыққа қатысты көптеген зерттеулерге ұғымдық аппаратты, теориялар мен әдістерді әлеуметтану ғылымынан алып қарастыру тән. Әлеуметтануда баспанасыздықты мәдениет, әлеуметтік құрылым, әлеуметтену, әлеуметтік өзара әрекеттесу, ұйымдастыру, девиация концепциялары арқылы зерттеуге болады. Қандай да бір теорияны баспанасыздықты зерттеуге қолдану (функционализм, қақтығыс, символикалық интеракционизм, айырбас, жүйе, құрылымдық) баспанасыздық туралы білімдерді молайтуға мүмкіндік береді. Баспанасыздықты ғылыми зерттеудің философиясы ретінде позитивизм, реализм және басқалары бола алады. Баспанасыздықты зерттеуге қатысты көптеген зерттеушілер арасында оның негізгі себебі ретінде индивидуалдық және құрылымдық факторларды көрсетуге негізделген консенсус орын алады. Бұл консенсус баспанасыздықтың себептері туралы теория ретінде «жаңа ортодоксия» атауына ие болды. Жаңа ортодоксияға қатысты баспанасыздықтың бір-бірімен өзара тығыз байланысты үш факторы көрсетіледі: индивидуалдық сапа; ресми емес қолдауға ие болу; ресми қолдауға ие болу. Сонымен қатар, егер де бір фактор негативті болса баспанасыздықтан қашып құтылуға болады, екі фактор негативті болса баспанасыз болу тәуекелі күшейеді, ал үш фактордың да негативті болуы баспанасыздыққа алып келеді. Баспанасыздықты анықтауда және өлшеуде дифференциялық тұрғыдан келуді қолдану тиімді, өйткені ол баспанасыздардың түрлі топтарының сұраныстарына қатысты икемді түрде реакция жасауға мүмкіндік береді. Мұндай ыңғай БТАЕТ типологиясында (баспанасыздық пен тұрғын-үйден айрылудың еуропалық типологиясында) орын алады. Бұдан басқа типология зерттеушілер үшін біртұтас категориялық аппарат ұсынып, зерттеулерді салыстыра қарауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік саясат моделі мен баспанасыздық масштабы арасында өзара байланыс бар. Маңызды жағдай ретінде баспанасыздықпен күрестің ұйымдастыру құрылымын, сонымен қатар мемлекет пен ҰҚҰ өзара әріптестігін атап өтуге болады. Баспанасыздарға көрсетілетін қызметтің тиімділігін көрсететін, оларды қажетті түрде қолдаумен қатар баспанамен қамтамасыз етуге бағытталған Housing first бағдарламасы туралы зерттеулер өзекті болып табылады. Принципті тұрғыдан бұл бағдарлама бірінші кезекте бейімдеу, арнайы мекемелерде қайтадан әлеуметтендіру, содан соң тұрғын үймен қамтамасыз ету сияқты «сатылы» түрде қалыптасатын бағдарламаларға қарама-қарсы қойылады. Сонымен қатар түнде қонып шығуды қамтамасыз ететін баспаналар, түскі ас және басқа да көмек түрлерін қамтитын сатылы бағдарламаларды да жоққа шығармайды. Бұдан басқа мақалада әлеуметтік кіріктіру/ығыстырып шығару концепциялары, ҰҚҰ сипаттайтын белгілер (құқықтық реттеу, қаржыландыру моделі, қатысу сипаты, басқару), баспанасыздар мәселесін тиімді шешудегі діни ілімдердің негізгі принциптері және қоғамда ынтымақтастық мінез-құлқын қалыптастырудағы діннің әлеуметтік институт ретіндегі рөлі қарастырылады. Қазақстанда баспанасыздыққа қатысты ғылыми зерттеу жұмыстарының жеткіліксіздігі мәселесі орын алады, мәселелер негізінен алғанда публицистік мақалаларда талқыланады. Ұсынылған ауқымның құндылығын Қазақстан ғылымының баспанасыздықпен күрестегі халықаралық ғылыми диалог аясында кірігуіне қатысты қарастыруға болады.

Түйін сөздер: баспанасыздық, жаңа ортодоксия, субсидиарлық, ынтымақтастық, десоциализация, стигматизация, маргиналдық, әлеуметтік ығыстыру, интеграция, әлеуметтік бейімделу.

Введение

Как известно, концептуализация проблемы является одним из первых шагов в исследовании. Изучение бездомности не является исключением. С каких перспектив, с помощью каких теорий и концепций можно изучать бездомность и борьбу с ней? Рассмотрению этих вопросов и посвящена данная статья.

Никто добровольно не принимает бродячий образ жизни. Этому способствует расслоение общества, различные жизненные обстоятельства, неграмотность граждан в новых экономи-

ческих условиях, личный кризис, семейные неурядицы, давление со стороны родственников, заставляющие человека искать соответствующие формы психологической защиты в таких случаях. Психологическая защита проявляется в виде сознательного выбора бродячего образа жизни ради спасения своего здоровья от настойчивого давления близких людей, толкающих его выбирать такой образ жизни.

Жалкое существование, безысходность, желание найти выход из ситуации, апатия, стресс, страх, боязнь, безразличия ко всему происходящему вокруг себя, социальное исключение,

маргинализация – социально-психологическое состояние бездомного, которое чередуется в процессе десоциализации.

Основная часть

Бездомность может изучаться в рамках различных наук – социологии, социальной политики, психологии, психиатрии и других медицинских наук, урбанистике, жилищном строительстве (housing) и др. При этом для большинства исследований о бездомности характерно применение понятийного аппарата, теорий и методов из социологии.

В социологии бездомность можно рассматривать через концепции культуры, социальной структуры, социализации, социального взаимодействия, организации, девиации, т.е. по основным составляющим общества (Смелзер, 1994: 687). Образ жизни бездомных характеризует их как субкультуру, имеющую свою культурную специфику. При этом необходимо помнить о том, что формирование таких субкультур есть результат неблагоприятных стечений обстоятельств. Ценностная структура социального поведения различных групп бездомных, их повседневная жизненная ситуация, характер потребности, общения, образ жизни, ожидания – это основные составляющие субкультуры. Создание социального портрета бездомных, описание социальных потребностей и интересов, процесс социальной адаптации, интеграций в общество, особенностей ресоциализации, влияние на них формальных и неформальных агентов осуществляется на основе анализа различных концепции социализации. Концепция социального взаимодействия помогает раскрыть вопросы о первичных и вторичных группах бездомных, о характере отношений внутри них (например, власти и подчинения). Находясь в составе групп риска, человек может попасть в группу бездомных под влиянием первичных факторов, и далее к выходу из этого состояния препятствуют другие вторичные факторы. В рамках теории организаций можно найти интересные идеи относительно эффективной борьбы с бездомностью. Идея Вебера о бюрократии, легального господства помогает понять роль профессиональных менеджеров в управлении обществом, организации деятельности социальных институтов, неукоснительном соблюдении законности. Нередко основной причиной бездомности становятся неисполнение законодательства об обеспечении жильем отдельных

категорий граждан, коррупционные интересы, реализуемые за счет бездомных и т.п. Во многих исследованиях советского времени и в настоящее время бездомность представлена как форма девиантного поведения. В связи с этим анализ бездомности осуществляется через такие понятия, как бомж, стигматизация, аномия, деградация, социальное дно и т.п.

Особенно значимо рассматривать бездомность через концепцию социальной структуры. В социальной структуре общества бездомные рассматриваются как особый социальный слой, представляющий угрозу социальной стабильности. Здесь можно связывать бездомность со стратификацией, неравенством, бедностью, социальным исключением, также изучать социальную мобильность бездомных (увидеть, что бездомность это процесс), связывать бездомность с этапом развития общества (например, постиндустриальное, потребительское и др.).

При изучении бездомности могут быть применены все значимые в истории социологии теории структурного функционализма, социального конфликта, символического интеракционизма, обмена и т.д. Все перечисленные теории, согласно мнению большинства исследователей, могут обогатить социальное знание о бездомности. Именно к такому выводу приходит Anderson, делая обзор исследований бездомности в Великобритании. В обзоре она выделяет исследования, проведенные с позиций конфликтных теорий (марксистские, феминистские), регуляционной теории, теории социального конструкта, концепции социального исключения (Anderson, 2003:198).

Ответ на вопрос о методах исследования бездомности можно в общем виде получить, изучив попытку классификации социологического знания по парадигмам, которую осуществил Ритцер (Ритцер, 2002; 571-581). Он выделил четыре парадигмы и значимые теории в них. Теория функционализма и конфликта, а также теория систем являются важными в парадигме социального факта. Характерными методами здесь являются опрос и исторический анализ. Теории действия, символического интеракционизма, феноменологии, этнометодологии и экзистенциализма важны в парадигме социального определения. Здесь характерным методом является наблюдение. Биохевиористские теории и теория обмена важны в парадигме социального поведения. Сам Ритцер предлагает видеть в социологии полипарадигмальную (четвертая парадигма) науку, применять все теории и методы, учитывая при этом

макро- и микроуровень и критерий объективности и субъективности анализа.

При чтении некоторых исследований по бездомности можно встретить полемику и по вопросу используемой философии науки. Чаще (но не часто) можно встретить критику позитивизма, что, видимо, связано с наибольшей влиятельностью позитивизма в современных социальных науках. При этом существует сложность в понимании, в порядке, при котором можно рассматривать варианты философий науки. Например, в своей работе «Объясняя бездомность с перспективы критического реализма» известный исследователь бездомности Fitzpatrick пишет: «Преыдушие попытки обеспечить теорией сведения о бездомности, включая те, что сделаны с позиций позитивизма, социального конструктивизма, феминизма и постмодернизма/постструктурализма – также критикуются с точки зрения критического реализма» (Fitzpatrick, 2005a: 1). Здесь, как кажется, нарушен признак единого основания. Социальный конструктивизм, феминизм, постструктурализм могут выступать как теории, позитивизм и (критический) реализм как философия науки, а постмодернизм как этап развития науки. Расхождение между модернизмом и постмодернизмом, реализмом и позитивизмом, реализмом и релятивизмом (инструментализм, конвенционализм, операционализм), умышленный и неумышленный редукционизм, критерии научности, парадигмы и другие вопросы – это достаточно интересные темы, но и очень сложные. При том, что обращение к этим вопросам обязательно будет возникать при чтении литературы по бездомности, сейчас представляется более важным сосредоточиться на том, в чем исследователи сходятся. Это обычно можно найти в программах, отчетах или методических пособиях. Как раз на это и хочется обратить внимание, таким образом можно будет следовать педагогическому принципу – от простого к сложному.

Проблематику (т.е. ряд основных вопросов) исследований бездомности можно понять на примере изучения отчета т.н. европейской консенсусной конференции по бездомности (Busch-Geertsema, 2010a: 5-10). Она выражается в следующих темах: объяснение и измерение бездомности, государственное обеспечение и бездомность, услуги для бездомных, последствия бездомности, пути выхода из бездомности.

Объяснение предполагает выявление причин бездомности. Здесь разбирается история теорий, в которой сначала преобладал взгляд, что бездо-

мность является результатом индивидуальных особенностей человека. Позже акцент сместился и бездомность объяснялась на основе структурных качеств общества. Сейчас среди большинства ученых существует консенсус, который предполагает, что к бездомности приводят и индивидуальные и структурные факторы. Этот консенсус как теория о причинах бездомности получил название «новой ортодоксии». В статье, посвященной обзору исследований бездомности, с точки зрения теоретических перспектив N.Please (Please, 2016: 21-22) характеризует «новую ортодоксию», ее критику, проблемы и задачи для исследований. «Новая ортодоксия» предполагает, что есть три фактора бездомности, которые взаимосвязаны между собой: индивидуальные качества, доступ к неформальной поддержке и доступ к формальной поддержке. При этом, если негативен 1 фактор, то бездомность можно избежать, если негативны 2 фактора, то риск бездомности возрастает, 3 фактора – бездомность неизбежна. Программу Housing First (которая выражается в предоставлении обычного жилья бездомным сразу при необходимом сопроводительной помощи и которая противопоставляется «лестничным» программам, требующих сначала адаптации, ресоциализации в специальных учреждениях и только потом обеспечение собственным жильем) Please называет манифестом «новой ортодоксии». При этом признается, что лестничные программы, такие услуги как ночные приюты, обеды и другие являются еще необходимыми. В обзоре ученый показывает и критику этой теории. Так, как доказывает, Fitzpatrick (Fitzpatrick, 2005b, 4-5) недостатком «новой ортодоксии» является то, что она не позволяет верифицировать и количественно представить значение каждого фактора.

Измерение предполагает определение, классификацию и выбор методов. Определение и классификация выражены в т.н. Европейской типологии бездомности и отчуждения от дома ETHOS (Busch-Geertsema, 2010b: 21-24). В основу типологии положено определение бездомности через наличие трех признаков – места для жилья, права на жилье и социальных возможностей для владения жильем. При этом, рекомендуется рассматривать бездомных не как одну цельную группу, а дифференцировано, как несколько подгрупп. Так, согласно ETHOS, есть 4 крупные группы – без крыши над головой (roofless), находящиеся в организациях для бездомных, находящиеся в небезопасном жилье, находящиеся в неадекватном жилье. На основе

этих групп есть 13 подгрупп. Так, к первой относятся люди, живущие и спящие на улице (1) и живущие на улице, но имеющие место для ночлега (2). Ко второй – люди, кратковременно проживающие в организациях для бездомных, например, хостелах (3), люди, живущие в приютах для женщин (4), пребывающие в жилье для мигрантов (5), покидающие места лишения свободы, медицинские стационарные организации, детские дома и оказавшиеся без жилья (6), люди, обеспеченные специальным жильем и получающие поддержку (7). К третьей группе относятся люди, которые не имеют права занимать жилье, незаконно арендовавших или занявших его (8), люди под угрозой выселений (9), люди, живущие в своем жилье, но с угрозой домашнего насилия (10). К четвертой группе относятся люди, проживающие в нестандартных сооружениях, например, шалашах, контейнерах (11), в опасном по нормам строительства (например, сильно обветшалом) жилье (12), в перенаселенном жилье (13). Дифференцированный подход, операционализация понятия способны дать более широкое понимание бездомности и более гибко реагировать на нужды различных групп бездомных. Также ETHOS задает единый категориальный аппарат, что важно в сопоставимости исследований бездомности. Кроме того, среди бездомных можно выделять наиболее уязвимые группы – молодых, пожилых, женщин, мигрантов, представителей меньшинств.

При разборе связи социального государственного обеспечения и бездомности изучаются модели социальной политики государств (welfare regimes), стратегии борьбы с бездомностью. Под моделями социальной политики подразумеваются социал-демократические (Швеция, Финляндия, Норвегия, Дания), корпоративные (Германия, Франция), либеральные (Великобритания, Ирландия) и другие. При рассмотрении вопроса о различных видах услуг для бездомных исследуются модели сотрудничества государства и НПО в предоставлении услуг (организационная структура услуг), содержание услуг. При рассмотрении последствий бездомности изучаются различные риски, влияние бездомности на здоровье, социальные связи, статус, доступ к различным социальным благам. В том числе изучаются риски, связанные с различными видами социальной поддержки. Изучение вопроса о выходах из бездомности предполагает рассмотрение проблем доступного жилья, работы, эффективности работы организаций, программ (Busch-Geertsema, 2010с: 5-10).

Таким образом, мы разобрали общую проблематику в изучении и борьбе с бездомностью через рассмотрение отчета консенсусной конференции европейских ученых. Является ли он достаточно репрезентативным, отражает ли круг проблем исследований по бездомности? Скорее да или, по меньшей мере, для Европы. Три его автора – Busch-Geertsema, O'Silivan и Please – являются одними из наиболее цитируемых исследователей бездомности. В определенной степени, подтверждением актуальности проблематики можно считать то, что она положена в основу программного документа по борьбе с бездомностью в ЕС на 2014-2020 гг. (EU, 2013).

Стоит отметить, что при составлении статьи основным ориентиром были именно европейские (в т. ч. и из Великобритании) исследования бездомности. В частности, результаты работы организации FEANTSA и ее журнала *European journal of homelessness*. При этом европейскими учеными часто признается, что американские исследования более успешны (больше основаны на доказательной базе, более систематичны, больше лонгитюдных исследований, акцентируются не на выявление причин бездомности, но на оценке эффективности программ) (Please, 2016: 25).

Какова ситуация исследований о бездомности в Казахстане? В советское время исследования бездомности были ограничены из-за юридической интерпретации и наказуемости бродяжничества и иных нетрудовых видов образа жизни, и только в конце 80-х появляются некоторые исследования. Они характеризуются, с одной стороны, строгим правовым пониманием, обширными источниковедческими и биографическими базами, активной нравственной позицией и нацеленностью на решение проблемы, с другой – сужением, изучением только наиболее бедных групп бездомных, необоснованной экстраполяцией признаков этих групп на всех бездомных, в некоторых случаях перенесением социальных фобий на бездомных (Рыжов, 2009а). Здесь причинами бродяжничества, главным образом, считаются особенности личности (лень, апатия, асоциальные установки) и средовые факторы (безработица, недостаточный социальный контроль) (Молчанов, 2006). Российская современная наука, преимущественно, социология, также характеризуется низкой степенью изученности, что выражается в недостаточном количестве исследований и публикаций, их непостоянством, фрагментарностью и, как следствие,

несопоставимостью. Кроме того, слабо разработана теоретическая основа исследований, остаются открытыми вопросы причин бездомности в российском обществе, связи бездомности с социальной структурой, численности, групп бездомных (Рыжов, 2009b). В основе одного из видных инициированных международными организациями, но не повторяющихся исследований лежит концепция социального включения (Варсопко, 2008). Но все-таки в России значительно больше работ по теме бездомности, чем в Казахстане. Одними из значимых являются публикация результатов опроса 22517 бездомных г. Москвы с 1995 г по 2001 г., проведенного организацией «Врачи без границ» (Гутов, 2001), и книга «Бездомность: есть ли выход» (Коваленко, 2010).

В казахстанской науке практически отсутствует постановка проблемы бездомности. Проблема обсуждается в основном в публицистических статьях, в телевизионных репортажах. Постоянный мониторинг осуществляется и Министерством труда и социальной защиты, так как крупнейшие организации для бездомных в республике – центры социальной адаптации – являются государственными. Но результаты мониторинга не публикуются в открытых источниках и, скорее всего, слабо теоретизированы. Косвенно бездомность затрагивается в характерной для казахстанской социологии проблематике по социальной структуре и стратификации (Аженов, 2007), девиации, маргинализации, развитии личности, репатриации, молодежи. Отсутствует прямая постановка проблемы в казахстанских публикациях и в других науках, например, юриспруденции, экономике, медицине, психологии. Проблема звучит в публикациях о формировании рынка жилья (Кенжин, 2010), о праве на жилье (Кыстаубай, 2013), о правах заключенных (Бакашбаев, 2005: 6), о борьбе с туберкулезом (Искакова, 2016).

Нерядовым и наиболее видным среди исследований бездомности в стране является докторская диссертация А.Танекенова «Реализация прав бездомных через занятость»: опыт социального предпринимательства в Великобритании и уроки для Казахстана (Танекенов, 2013). В диссертации борьба с бездомностью рассматривается через концепции способностей А.Сена, расширения прав, социального предпринимательства. Изучая деятельность социальных предприятий Великобритании (где успех модели социального предпринимательства получил признание), автор использует качественные методы

исследования. При завершении исследования он приходит к 3 выводам:

1. Бездомность – многоаспектна, расширение прав бездомных необходимо во всех сферах жизни.

2. При занятости для бездомных людей наиболее важным является благоприятная среда, которая чаще встречается в социальных предприятиях имеющих больше социальные, а не деловые ориентации и успех.

3. Социальное предпринимательство, как правило, несомокупаемо и нуждается в субсидиях (Танекенов, 2013:i, 154-156).

Для концептуализации исследования рассмотрим также популярную в современности концепцию социального исключения/включения, проблематику изучения НКО, принципы социального учения Католической церкви. Ценности всех известных миру религии – ислама, христианство, буддизма – должны служить консолидации общества, сохранению единства и стабильности, преодолению бедности, бездомности, и других остро актуальных проблем современности.

Интересно рассмотреть концепцию социального исключения/включения, хотя бы из-за ее частого упоминания в современной науке и политике, в том числе и при борьбе с бездомностью. Концепция социального исключения возникла во Франции во время роста бедности в конце 1980-х гг, она обращала внимание на многомерную природу отчуждения в социальной, экономической и политической сферах. Ее стоит рассматривать как реляционную идею, а не идею о перераспределении ресурсов, можно определить как проблему «в» или «из», а не «вверх» или «вниз». Социальное исключение может рассматриваться как условие и процесс. Существует много механизмов социального исключения: истребление, изгнание, позор, маргинализация, сегрегация, дискриминация. Иногда даже социальная помощь может привести к исключению (Ritzer, 2007: 4419-4421). Понятие «социальное включение» возникает в 90-х гг. и становится как научной концепцией, так и политическим принципом, который противопоставляется отчуждению, культуре отбросов. Оно представляет процесс улучшения условий участия в обществе, особенно для людей, находящихся в неблагоприятном положении, посредством укрепления возможностей, доступа к ресурсам, уважения прав; может быть близким по содержанию понятиям интеграции, сплоченности, солидарности (UN, 2016: 17). Одни критики концепции социально-

го исключения/включения считают, что она отвлекает внимание от социального неравенства и классового конфликта, воссоединения рабочих как политической силы. Другие критики указывают на отсутствие теории, согласно которой объясняются причины и последствия исключения (Ritzer, 2007: 4437-4440). Социолог Дмитриева рассматривает социальное исключение/включение как принцип структуризации современного российского общества (Дмитриева, 2012: 98). Обзор исследований бездомности с ссылкой на концепцию социального исключения делает Anderson. Она считает, что концепция помогает показать многомерность бездомности, выражающуюся, например, в отношениях бездомных к жилью, занятости, доходу, социальной и семейной жизни. Проблематика исследований обзора касается социальной политики, организаций, групп бездомных, оценки эффективности услуг, потребностей бездомных (Anderson, 2016: 1).

Мировой опыт показывает, что некоммерческие организации (НКО) в современном мире имеют важное значение. В политическом смысле ценность НКО состоит в том, что они позволяют вовлекать людей в процесс принятия решений, которые касаются их самих, их повседневной жизни. При борьбе с бездомностью роль деятельности НКО также признается высокой. Как известно, классическими работами о функциях НКО являются работы Salomon, Anheier (Salomon, 1992). Одной из функций НКО, например, является то, что они восстанавливают те пробелы в услугах, которые пропускает государство. Важна классификация НКО. Согласно международной классификации НКО, организации для бездомных людей относятся к группе социальных. В целом можно характеризовать НКО по признакам правового регулирования (существует несколько моделей взаимоотношений НКО с государством) (Bowen, 2009: 27-40), фондирования (Christiansen, 2009), характера участия (Makhmutova, 2011), управления (Ven, 2005). НКО можно изучать при помощи наблюдения (Mandel, 2002: 279-296), опроса, сетевого анализа (Kadushin, 2012), анализа документов и др.

В социальном учении Католической церкви определяются 4 принципа «правильного» социального порядка. Эти принципы – уважение достоинства человеческой личности, общее благо, субсидиарность и солидарность (Компендиум, 2006а: 114). Принцип достоинства личности помогает понять равенство и святость жизни

всех людей, неприкосновенность достоинства. Принцип общего блага и его следствие всеобщее предназначение благ обосновывает борьбу с бедностью. Принцип субсидиарности позволяет понять особенности распределения полномочий между различными уровнями управления, особенности межсекторального взаимодействия, дает направление относительно координации деятельности различных секторов в поддержании малоимущих, бездомных людей. Принцип субсидиарности означает, что общество более высокого порядка не должно вмешиваться во внутреннюю жизнь общества более низшего порядка, отнимая у него его компетенции. Оно скорее должно поддерживать его в случае необходимости и помогать ему координировать свои действия с другими компонентами общества для достижения общего блага (Компендиум, 2006b: 128-129). Принцип солидарности помогает понять близкие по содержанию понятия социального включения, сплоченности, интеграции, социального капитала. Обращение к учению Католической церкви обосновано тем, что оно основано на богатой философской традиции и опыте. У его истоков находится учение Фомы Аквинского, выдающегося ученого теолога и философа, пытавшегося соединить философию Аристотеля с христианской верой.

Религия как социальный институт имеет важное значение в решении проблем малоимущих, слабозащищенных граждан, а также благодаря институционализации религия играет решающую роль в социокультурной организации общества, в сохранении и распространении моральных и нравственных ценностей. Бездомность – глобальная проблема человечества, поэтому необходимо объединение усилий различных религиозных групп. Как носитель общечеловеческих нравственных ценностей религия является важной составляющей национального культурного наследия. В РК сегодня, наряду с мусульманами, удельный вес которых составляет более 60 %, живут православные, протестанты, буддисты и представители других религий, имеющие свои молельни в виде церквей, синагог, костелов и др (Кажымурат, 1997: 309). Необходимо использовать потенциал религиозных учений в условиях духовного кризиса общества для эффективного решения социально-психологических проблем граждан путем популяризации истинно религиозных идей, способствующих совершенствованию морали и нравственных ценностей.

Заключение

В статье сделан обзор теоретических перспектив (теорий, методов, концепций, проблематики) исследований бездомности и борьбы с ней. Сравнительно-теоретический анализ различных концепций и парадигм позволил установлению собственного видения в работе с научной литературой. Работа с литературой показала, что бездомность изучается в рамках социологии, социальной политики, социальной работы, психологии, психиатрии, урбанистики, жилищного строительства и др. При этом для большинства исследований о бездомности характерно применение понятийного аппарата, теорий и методов из социологии. В социологии ее можно рассматривать через концепции культуры, социальной структуры, социализации, социального взаимодействия, организации, девиации. Применение любой из теорий (функционализма, конфликта, символического интеракционизма, обмена, систем, структурализма) может обогатить знания о бездомности. Таким же успехом можно использовать эмпирические методы исследования, такие как опрос, наблюдение, эксперимент для изучения бездомности. Философией научных исследований бездомности могут выступать позитивизм, реализм и другие. Проблематика исследований бездомности выражается в следующих темах: объяснение и измерение бездомности, государственная политика и бездомность, организации и услуги для бездомных, социальная реабилитация и ресоциализация, социальная защита. Среди большинства ученых существует консенсус, который предполагает, что к бездомности приводят и индивидуальные и структурные факторы. Этот консенсус как теория о причинах бездомности получил название «новой ортодоксии». Согласно новой ортодоксии есть три фактора бездомности, которые взаимосвязаны между собой: индивидуальные качества, доступ к неформальной поддержке и доступ к формальной поддержке. При этом, если негативен один фактор, то бездомность можно избежать, если негативны два фактора, то риск бездомности возрастает, три фактора – бездомность неизбежна. При определении и измерении бездомности более эффективно применять дифференцированный подход, потому что он

позволяет более гибко реагировать на нужды различных групп бездомных. Такой подход выражен в типологии ETHOS (Европейской типологии бездомности и отчуждения от жилья). Кроме этого, типология задает единый категориальный аппарат для ученых, что важно для сопоставимости исследований. В основу типологии положено определение бездомности через наличие трех признаков – места для жилья, права на жилье и социальных возможностей для владения жильем. Существует взаимосвязь между моделью социальной политики и масштабом бездомности, важна организационная структура в борьбе с бездомностью, в том числе сотрудничество государства и НКО. На наш взгляд, программа Housing first, которая предполагает обеспечение бездомных жильем сразу при сопровождении их необходимой поддержкой, является эффективной мерой для решения проблем малообеспеченных слоев населения. По принципу она противопоставляется «лестничным» программам, которые требуют сначала адаптации, ресоциализации в специальных учреждениях и только потом обеспечения собственным жильем. При этом признается, что лестничные программы, такие услуги как ночные приюты, обеды и другие, являются еще необходимыми. Кроме того, в статье рассматриваются концепция социального включения/исключения, признаки по которым можно характеризовать НКО (правовое регулирование, модель финансирования, характер участия, управление) и роль религии в социокультурной организации общества.

В Казахстане существует недостаток научных работ о бездомности, проблема обсуждается в основном в публицистических статьях. Косвенно проблема затрагивается в работах о формировании рынка жилья, о праве на жилье, о правах заключенных, о борьбе с туберкулезом и др. Особенно стоит отметить диссертационную работу Танекенова, в которой борьба с бездомностью рассматривается через концепции расширения прав и социального предпринимательства. Учитывая недостаточность научной литературы о бездомности в Казахстане, необходимо развивать включение социально-гуманитарных наук Казахстана в международный научный диалог о борьбе с бездомностью.

Литература

- 1 Anderson I, Filipovic Hrast M & Finnerty J. Researching Homelessness: Challenging Exclusion (Editorial) // *Social Inclusion*, 2016. – 4 (4). – P. 1-4.
- 2 Anderson I. Synthesizing Homelessness Research: Trends. – 2003.
- 3 Busch-Geertsema, V., Edgar, W., O’Sullivan, E., & Pleace, N. Homelessness and Homeless Policies in Europe: Lessons from Research. Brussels: European Commission. – 2010.
- 4 Cairns, Ben, Margaret Harris, and Patricia Young. «Building the capacity of the voluntary nonprofit sector: Challenges of theory and practice.» *Intl Journal of Public Administration* 28.9-10. – 2005. – P. 869-885.
- 5 Christiansen, Kim, and Foster, W., P. «Ten Nonprofit Funding Models». *Stanford Social Innovation Review*. – 2009.
- 6 Communication from the commission to the European parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions Confronting homelessness in the European Union. Social investment package. Commission staff working document. – 2013.
- 7 Fitzpatrick S. Explaining Homelessness: a Critical Realist Perspective, *Housing, Theory and Society*, 22:1, 1-17. – 2005.
- 8 Glenn A. Bowen. Document Analysis as a Qualitative Research Method», *Qualitative Research Journal*, 2009. – Vol. – 9 Issue 2. – P. 27-40.
- 9 Kadushin, Charles. Understanding social networks: Theories, concepts, and findings. Oxford: Oxford University Press. (Chapters 1, 2, 3). Lessons and Prospects // *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 2012. – 13:197-205.
- 10 Lester, Salomon M., and Anheier, Helmut. »In search of the non-profit sector I: The question of definitions.» *Voluntas // International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. – 1992. – 3.2. – P. 125-151.
- 11 Makhmutova M., Akhmetova A. Civil society index in Kazakhstan: Strengthening civil society: CIVICUS civil society index 2008 – 2010. Almaty: Civicus and Public Policy Research Centre (PPRC), 2010.
- 12 Mandel, Ruth. Seeding civil society // In Hann, Chris M. (ed.): *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge. – 2002. – P. 279-296.
- 13 Pleace, N. Researching Homelessness in Europe: Theoretical Perspectives // *European Journal of Homelessness*, 2016. – 10(3). – P. 19-44.
- 14 Ritzer, George. *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing. – 2007.
- 15 Tanekenov A. Empowering homeless people through employment: the experience of British social enterprises and lessons for Kazakhstan.
- 16 The Unaited Nations. *Leaving No One Behind: The Imperative of Inclusive Development. Report On The World Social Situation*. – 2016.
- 17 Аженов М.С., Садырова М.С. Социология социальной структуры. – Алматы: Казак университеті, 2007. – 158 с.
- 18 Бакашбаев Ж. БОМЖИ – вне закона? // *Закон и право*, 2005. – № 17(60).
- 19 Варсопки А., Ринн Е. Бездомность в современной России: проблемы и пути их решения. Вып. 1 // За преодоление социальной исключенности. – СПб., 2008. – 144 с.
- 20 Готов Р., Никифоров А. Бездомность в России: взгляд на проблему // *Народонаселение*. – 2001. – №4. – С. 117-121.
- 21 Дмитриева А. В. Социальное включение/исключение как принцип структуризации современного общества // *Социологический журнал*. – 2012. – № 2. – С. 98-114.
- 22 Искакова, Ф. А., Макулбаева, У. Т., Ерболкызы, Ә., Нартбаева, Н., Наханова, М. ҚР Алматы және Павлодар облыстары бойынша туберкулезден өлім нәтижесі дамуының факторлық талдауы // *Вестник Казахского Национального медицинского университета*. – 2016 – №3. – С. 283-288.
- 23 Кажымурат К. Очерки истории развития науки Казахстана // *Евразийское сообщество* – 1997. – № 4. – С. 7.
- 24 Кенжин Ж.Б. Особенности формирования и развития рынка недвижимости // *Статистика, учет и аудит* – 2011 – №3(42). – С. 115-120.
- 25 Коваленко Е., Строкова Е. Бездомность: есть ли выход. – М.: Фонд «Институт экономики города, 2010. – С. 126.
- 26 Компендиум социального учения Церкви. – М.: Паолине, 2006. – 628 с.
- 27 Кыстаубай А. Право гражданина на доступное жилье и возможные пути его реализации // *Право и государство*. – 2013. – №1(58). – С. 31-34.
- 28 Молчанов А. А. Бездомность в России: комплексный анализ и технология профилактики // *Отечественный журнал социальной работы*. – 2007. – № 4. – С. 43-52.
- 29 Ритцер Д. Современные социологические теории. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
- 30 Рыжов Р.О. Бездомность в городских сообществах современной России (по материалам межрегионального исследования). – 2009.
- 31 Смелзер Н. Социология/Н. Смелсер; пер. с англ.; научн. ред. ВА Ядов. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.

References

- 1 Anderson I, Filipovic Hrast M & Finnerty J (2016) Researching Homelessness: Challenging Exclusion (Editorial), *Social Inclusion*, 4 (4), pp. 1-4.
- 2 Anderson I. (2003) Synthesizing Homelessness Research: Trends, Lessons and Prospects. *Journal of Community & Applied Social Psychology*.13:197-205

- 3 Azhenov M.S., Sadyrova M.S. (2007) *Sotsiologiya sotsial'noy struktury* [Sociology of social structure]. Almaty: Qazaq universiteti, 2007. 158 s.
- 4 Bakashbayev ZH (2005) BOMZhi – v ne zakon? [Are BOMJI in not the law?] *Law and right*, 17 (60), 17 (60).
- 5 Busch-Geertsema, V., Edgar, W., O'Sullivan, E., & Pleace, N. (2010) *Homelessness and Homeless Policies in Europe: Lessons from Research*. Brussels: European Commission.
- 6 Cairns, Ben, Margaret Harris, and Patricia Young (2005) «Building the capacity of the voluntary nonprofit sector: Challenges of theory and practice.» *Intl Journal of Public Administration* 28.9-10 869-885.
- 7 Christiansen, Kim, and Foster, W., P. Ten (2009) *Nonprofit Funding Models*. Stanford Social Innovation Review.
- 8 Communication from the commission to the European parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions (2013) *Confronting homelessness in the European Union*. Social investment package. Commission staff working document.
- 9 Dmitriyeva A. V. (2012) *Sotsial'noye vklyucheniye/isklyucheniye kak printsip strukturatsii sovremennogo obshchestva* [Social Inclusion / Exclusion as a Principle of the Structuration of Modern Society]. *Sociological Journal*, 2. p. 98-114.
- 10 Fitzpatrick S. (2005) *Explaining Homelessness: a Critical Realist Perspective*, *Housing, Theory and Society*, 22:1,1-17
- 11 Glenn A. Bowen, (2009) *Document Analysis as a Qualitative Research Method*. *Qualitative Research Journal*, Vol. 9 Issue 2, pp. 27 – 40
- 12 Gutov R., Nikiforov A. (2001). *Bezdomnost' v Rossii: vzglyad na problem* [Homelessness in Russia: A Look at the Problem]. *Population*, 4, p.117-121.
- 13 Iskakova F. A., Makulbayeva, U. T., Yerbolkyzy, Ə., Nartbayeva, N., Nakhanova, M. (2016) *Almaty zhəne Pavlodar oblystary boynsha tuberkulezden əlim nətizhesi damuynud faktorlyk, taldauy*. [Analysis of the factors of the spread of deaths from tuberculosis in the Almaty and Pavlodar regions]. *Bulletin of the Kazakh National Medical University*, (3), 283-288.
- 14 Kadushin, Charles (2012) *Understanding social networks: Theories, concepts, and findings*. Oxford: Oxford University Press, (Chapters 1, 2, 3).
- 15 Kazhymurat K. (1997) *Ocherki istorii razvitiya nauki Kazakhstana* [Essays on the history of the development of science in Kazakhstan]. *The Eurasian community*, 4.
- 16 Kenzhin Zh. (2011) *Osobennosti formirovaniya i razvitiya rynka nedvizhimosti* [Features of the formation and development of the real estate market]. *Statistics, accounting and auditing*, т3, 3 (42), p. 115-120
- 17 *Compendium sotsial'nogo uchenia Tserkvi* [Compendium of the Social Teaching of the Church]. M, Paoline. 628p.
- 18 Kovalenko Y., Strokova Ye.V. (2010) *Bezdomnost': yest' li vykhod* [Homelessness: is there a way out?]. M.: Fond «The Institute for Urban Economics».
- 19 Kystaubay (2013) *Pravo grazhdanina na dostupnoye zhil'ye i vozmozhnyye puti yego realizatsii* [Citizen's right to affordable housing and possible ways of its implementation]. *Law and the State*, No. 1 (58), p.31-34
- 20 Lester, Salomon M., and Anheier, Helmut (1992) *In search of the non-profit sector I: The question of definitions*. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. 3.2, pp.125-151.
- 21 Makhmutova, M., Akhmetova, A. *Civil society index in Kazakhstan: Strengthening civil society: CIVICUS civil society index 2008 – 2010*. Almaty: Civicus and Public Policy Research Centre (PPRC), 2011.
- 22 Mandel, Ruth. 2002. „Seeding civil society.« In Hann, Chris M. (ed.): *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, 279-296).
- 23 Molchanov A (2006) *Bezdomnost' v Rossii: kompleksnyy analiz i tekhnologiya profilaktiki* [Homelessness in Russia: comprehensive analysis and prevention technology]. Author's abstract of the dissertation.
- 24 Pleace, N. (2016) *Researching Homelessness in Europe: Theoretical Perspectives*. *European Journal of Homelessness*, 10(3), 19-44.
- 25 Ritzer D. *Sovremennyye sotsiologicheskiye teorii* [Contemporary sociological theory]. SPb.: Piter, 2002. – 688 p.
- 26 Ritzer, George (2007) *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Blackwell Publishing.
- 27 Ryzhov R. (2009) *Bezdomnost' v sovremennykh gorodskikh soobshchestvakh sovremennoy Rossii* [Homelessness in modern urban communities of modern Russia]. Author's abstract of the dissertation.
- 28 Smelzer N. (1994) *Sotsiologiya* [Sociology]. M., Feniks, 1994, 688 s.
- 29 Tanekenov A. *Empowering homeless people through employment?: the experience of British social enterprises and lessons for Kazakhstan*.
- 30 The Unaited Nations (2016) *Leaving No One Behind: The Imperative of Inclusive Development*. Report On The World Social Situation.
- 31 Varsopko A., Rinn Ye. (2008) *Bezdomnost' v sovremennoy Rossii: problemy i puti ikh resheniya* [Homelessness in modern Russia: problems and ways to solve them]. *Bulletin of the Interregional Network «For overcoming social exclusion»*. 144 p.

Сарыбаева И.С.¹, Болат Ж.Б.²

¹әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., e-mail: indira-1982@mail.ru

²1-курс магистранты, e-mail: bolat.zhansaya@list.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

МАСКҮНЕМДІКТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ПАТОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТИЛЕРІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ

Бұл мақала әлеуметтік өмірдің маңызды мәселесі маскүнемдіктің пайда болу себептері мен патологиялық ықпалдарын терең талдауға мүмкіндік беруге арналған. Маскүнемдікке алып келетін ішкі және сыртқы факторлардың әсерін зерттеу негізінде, әлеуметтік аурудың қоршаған орта мен салауатты өмір стилін өзгертуге ықпалын талдау маңызды болып табылады.

Жұмыстың мақсаты – маскүнемдіктің әлеуметтік жекешелікке әсері мен тұтынушылықтың тәуелді формасына түсу деңгейін теориялық және эксперименттік негізде эффективті модельмен дәлелдеу. Қазақстанда статистикалық мәліметтерге сәйкес, тұтынушылықтың өсуінің көрінісі ретінде адам басына 12 литр көлемінде ішімдікті пайдалану деңгейі анықталып отыр. Ішімдікке шамадан тыс салынудың патологиялық ықпалдары – психикалық және соматикалық бұзылу, клиникалық ауру түрлері, физикалық қорғаныштың төмендеуі, неврологиялық-эмоциялық іс-әрекет бұзылыстарына тікелей әсер ететіндігі анық. Жас деңгейіне сәйкес ішімдікке салынушылардың көрсеткіші түрлі демографиялық өсім мен аймақтық орналасу ерекшеліктеріне сай өлшенеді. Маскүнемдікке салыну жыныстық ерекшеліктерге байланысты төмен немесе жоғарғы тұтынушылық мөлшерін айқындамайды. Бұл процесс ішімдік құрбандарының нақты есептік көрсеткішін белгілеуге мүмкіндік тұғызбайды.

Зерттеу әдіснамасы статистикалық мәліметтер мен кейс талдау нәтижелері болып табылады.

Әдіснама негізінде маскүнемдікке салынушы халық құрамының әлеуметтік жағдайы мен жеке бас өмірінде туындайтын мәселелер толықтай анықталады. Бұл – өмір сүру жасының кемуі, әлеуметтік рөлден шет қалу, материалдық кірістің жойылуы, тұлғалық менін жоғалту, репродуктивті белсенділіктің төмендеуі немесе мүгедек ұрпақты өмірге әкелу, ауытқыған мінез-құлық формасына икемделу.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері ішімдікке салынушылықтың патологиялық аспектілерін терең талдауға мүмкіндік беруі қажет. Қазақстан немесе шет елдегі маскүнемдікке салынушылықтың деңгейіне салыстырмалы талдау жасау негізінде, әлеуметтік аурудың пайда болуына ықпал етуші факторларды терең талдауға мүмкіндік туады.

Тақырып таңдаудың негізі, халық өсімінің төмендеуі мен өлім көрсеткішінің жоғарылауына әсер ететін тұлғалық бұзылудың формасы – маскүнемдіктің жыныстық ерекшеліктерге (ер, әйел) қарамастан тұтыну деңгейі болды. Тақырыптың өзектілігі маскүнемдік – қоғам үшін ұлттық қауіптің ауыр деңгейі. Зерттеу объектісі маскүнемдікке салынушы халық топтары болып табылады, зерттеу пәні – маскүнемдікке салынушы халық топтарымен реабилитациялық жұмыс жүргізудің механизмдерінің ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу мақсаты маскүнемдік әлеуметтік ғылымдардың зерттеу проблемасы нысанын құрайтындықтан, тәуелділіктің өсуіне итермелеуші стереотип фактісін нақты талдау. Маскүнемдік мінез-құлық көрінісі ретінде әлеуметтік жанжалдың ұйымдасқан жүйедегі рационалды шекарасын құрайды. Зерттеу әдісі контент анализ және статистикалық мәліметтерге шолу жасау негізінде жүргізілді. Осылайша зерттеу әлеуметтік ақпараттар және тәжірибелік біліммен, үйлестіруші құралдармен терең талданды.

Түйін сөздер: маскүнемдік, ішімдік, тәуелділік, халық топтары, жасерекшелік, патологиялық аспект, девиантты мінез-құлық.

Sarybaeva I.S.¹, Bolat Z.B.²

¹Candidate of Sociology, Associate Professor, e-mail: indira-1982@mail.ru

²Masters of the first course, e-mail: bolat.zhansaya@list.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Social-pathological aspects of alcoholism as a form of human behavior

This article is devoted to the possibility to analyze deeply the causes of the onset of alcoholism and pathological influences on it, which were the main problems in a social society. Based on a study of the influence of external and internal factors that led to alcoholism, it became a priority first to analyze the impact of social disease on the environment and its impact on changing the style of a healthy lifestyle.

The aim of the work is to prove theoretically and experimentally the effective model of the influence of alcoholism on social individuality, as well as the decline in the level of dependent form of consumerism. In accordance with the statistical data of Kazakhstan, the growth of consumerism shows a definite picture, according to which it is possible to determine the level of consumption of alcoholic beverages in the volume of 12 liters per person separately. It is clear that the excessive consumption of alcoholic beverages is directly affected by pathological effects, and this: mental and somatic disorders, types of clinical disease, reduced physical support, violation of neurological and emotional activity. According to the age parameter, the indicator of adherence to alcoholic beverages is measured in accordance with the characteristics of different demographic growth and regional location. Adherence to alcoholism does not determine the relationship to gender difference, to its low or high volume of consumerism. This process does not give an opportunity to specify the exact calculated index of victims to drink alcoholic beverages.

The methodology of the study is the analysis of the results of statistical data and the case. The methodology in its basis provides a complete definition of the issues arising from the personal life and social status of the alcoholic himself in the totality of the whole people. This means: shortening the life span, removing from the social role, not receiving material income, losing one's self as a person, reducing reproductive activity or giving birth to unhealthy offspring, adapting to deviant forms of human behavior. The main achievements of research work is that it provides an opportunity to deeply analyze the pathological aspects of alcoholism. Based on a comparative analysis of the level of alcoholism in Kazakhstan and abroad, it becomes possible to carefully analyze the factors influencing the occurrence of a social disease. The basis for choosing this topic was the decrease in population growth and the increase in the death rate of people, as well as the influence of alcoholism on the form of personality decomposition – the level of consumption of alcoholic beverages is independent of gender difference (men and women). The relevance of the topic – drunkenness for society is a retarding level of the national threat. The object of the study are people's groups, carried away by alcoholism, the subject of research is to find the specifics of such mechanisms in order to carry out rehabilitation work with them in people's groups.

The aim of the research was that because social scientists had become an object of research into the problem, it became necessary to carefully analyze the fact of the stereotype that causes the growth of dependence. Drinking as a kind of behavior rationally differentiates the social conflict in an organized system. The research method was carried out on the basis of content analysis and a review of statistical data. Thanks to social information and experienced knowledge, distribution (coordination) tools, this study was deeply analyzed.

Key words: alcoholism, drunkenness, alcoholic beverages, dependence, group of people, age peculiarity, pathological aspect, deviant behavior.

Сарыбаева И.С.¹, Болат Ж.Б.²

¹кандидат социологических наук, доцент, e-mail: indira-1982@mail.ru

²магистрантка 1-го курса, e-mail: bolat.zhansaya@list.ru
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Социально-патологические аспекты алкоголизма как форма поведения человека

В данной статье проанализированы причины возникновения алкоголизма и их патологическое влияние на него, которые явились главными проблемами в социальном обществе. На основании исследования влияния внешних и внутренних факторов, повлекших за собой алкоголизм, стало возможным произвести анализ влияния социальной болезни на окружающую среду и на изменение стиля здорового образа жизни.

Цель работы – на теоретической и экспериментальной основах доказать эффективную модель влияния алкоголизма на социальную индивидуальность, а также падение уровня зависимой формы потребительства. В соответствии со статистическими данными Казахстана, рост потребительства показывает определённую картину, по которой удаётся выяснить уровень

потребления спиртных напитков в объёме 12 литров на каждого человека отдельно. Ясно то, что на чрезмерное потребление спиртных напитков непосредственно влияют патологические воздействия: психические и соматические расстройства, виды клинического заболевания, снижение физической поддержки, нарушение невролого-эмоциональной деятельности. Согласно возрастному параметру показатель приверженности к спиртным напиткам измеряется в соответствии с особенностями различного демографического роста и регионального места расположения. Приверженность к алкоголизму не определяет отношение к половому различию, на его низкий или высокий объём потребительства. Данный процесс не даёт возможности обозначить точный расчётный показатель жертв выпить спиртные напитки.

Методологией исследования является анализ результатов статистических данных и кейса. Методология в своей основе даёт полные ответы на вопросы, вытекающие из личной жизни и социального положения самого алкоголика в совокупности всего народа. Это означает: укорачивание срока жизни, отстранение от социальной роли, непоступление материального дохода, потеря своего «я» как личности, снижение репродуктивной активности или же рождение на свет нездорового потомства, приноравливание к отклонённым формам поведения человека. Основным достижением исследовательской работы явилось то, что в ней даётся возможность глубоко анализировать патологические аспекты алкоголизма. На основе сопоставительного анализа уровня алкоголизма в Казахстане и за рубежом, появляется возможность тщательно проанализировать факторы, влияющие на возникновение социальной болезни. Основанием выбора данной темы стало снижение прироста населения и увеличение показателя смертности людей, а также влияние алкоголизма на форму разложения личности – уровень потребления спиртных напитков независимо от полового различия (мужчин и женщин). Актуальность темы – пьянство для общества является отягчающим уровнем национальной угрозы. Объектом исследования являются народные группы, увлечённые алкоголизмом, предметом исследования – поиск особенностей таких механизмов, с помощью которых проводить с ними реабилитационную работу в народных группах.

Целью исследования явилось то, что из-за того, что у социальных учёных алкоголизм стал объектом исследования проблемы, стало необходимо тщательно анализировать факт стереотипа, который побуждает рост зависимости. Пьянство как вид поведения рационально разграничивает социальный конфликт в организованной системе. Метод исследования был проведён на основе контент-анализа и обзора статистических данных. Благодаря социальной информации и опытным знаниям, раздаточным (координационным) инструментам данное исследование было глубоко проанализировано.

Ключевые слова: алкоголизм, пьянство, спиртные напитки, зависимость, группа людей, возрастная особенность, патологический аспект, девиантное поведение.

Кіріспе

Қоғам құрылымының негізгі санатын халық топтарының үлесі құрайтындықтан, демографиялық өсім мен психофизиологиялық денсаулық деңгейінің қалыпты болуы маңызды көрсеткіш. Әлеуметтік негативті өмір сүру стилінің бір түрі адамның маскүнемдікке салыну негізінде өз тұлғалық менін жоғалтуы маңызды мәселе болып табылады. Қазіргі салауатты өмір сүру формасына кері пропорцияда жүріп отырған халық массасының ішімдікке тәуелді құрамын анықтау мен профилактикалық шараларды жүзеге асыру маңызды жұмыс базасын құрайды. Маскүнемдікке тәуелділіктің ауыр дәрежесінде өмір сүруші отбасы формаларының түрлі ситуациялық жағдайға сәйкес әлеуметтік феномен ретінде құлдырау жағдайлары анықталып отыр. Ішімдікке тәуелді отбасыларда тәрбиеленуші балалардың тұлғалық диспозициясының дұрыс қалыптаспауы, әлеуметтік институттармен

өзара әрекеттестік байланысының төмендеуі белсенді ұрпақтың дамуына кері әсер етеді. Қазақстанда ішімдікті пайдалануға белсенді жастар мен орта жас мөлшеріндегі ер немесе әйел адамдардың патологиясы ұлттық генофонды деградацияға алып келетін фактор болып табылады. Ресми статистикалық мәліметке сүйенсек, Қазақстанда 200 мыңнан астам адам маскүнемдікке шалдыққандығы анықталған. Ал, ресми мәліметтердің сараптауына тіркелмеген аймақтық орналасуына сәйкес тұлғалардың тәуелді үлесі артық екендігі анық.

Ақпарат және әдістер

Шетелдік ғылыми зерттеулерде ішімдікке тәуелділіктің әлеуметтік және клиникалық көріністері, психоздық белгілері мен емдеу жолдары терең зерттелген. Маскүнемдікке тәуелді отбасылардың өсу көрсеткіші тұрмыс деңгейінің төмендігі, экономикалық-қаржылық дағдарыс,

кәсіби білімнің болмауы, психологиялық күйзеліс, мастану арқылы проблеманы жағымды көңіл-күй эпизодына ену негізінде ұмытуға белсендірілу іс-әрекеттерінің ауқымдылығымен айқындалады. Маскүнемдік – күрделі құбылыс ретінде ең алғаш рет Гиппократ пен Галеннің жазбаларында кездеседі. Ішімдікке тәуелділікті егжей-тегжейлі терең зерттеу ХІХ ғасырдың ортасында көптеген ғалымдардың ғылыми еңбектерінде көптеп кездесе бастады. «Алкоголизм» терминін алғаш рет 1861 жылы М. Гаусс «Созылмалы алкогольизм немесе созылмалы алкогольдік аурулар» атты классикалық еңбегінде енгізді (Морозов, Ураков; под ред. Морозова, Рожнова, 2003: 432). Автор ішімдікке тәуелділікті ішімдікті теріс пайдаланудан туындаған ауру ретінде қарастырады және жүйке жүйесінің қауіпті өзгерістерімен жүретін күрделі үрдіс ретінде түсіндіреді. Алкогольге тәуелді болу мен тұтынудың арақатынасының медициналық, әлеуметтік-психологиялық, криминалдық және қылмыстық-құқықтық аспектілерін Ю.М. Антоняна, С.Ш. Ахмедовой, Г.С. Бейсенова, К.И. Батыра, Б.С. Братуся, Ю.С. Бородин, А.С. Бабанова, Н.Н. Григорьева, А.А. Габиани, С. Герберштейналар өз ғылыми зерттеулерінде терең талдаған. Алкоголизм адамның әлеуметтік және моральдық деградациясымен ұшырауымен қатар, алкогольге патологиялық тәуелді болуымен ұғынылады. Ғалым С.В. Дворняк: «Алкоголизм – бұл алкоголь ғана емес, сонымен бірге әрқашан жеке адам ағзасына кері реакция тудыратын заттар жиынтығы. Ішімдікке тәуелділер ұзақ уақыт ішімдікті пайдаланбаса да, ол адам ортасы үшін маскүнем ретінде қалыптасады және ағзасында ішімдікке тәуелділік синдромы уақыт өте келе қайтадан босаңсып шығады» (Братусь, 2002: 301.) Ішімдікке тәуелділіктің ең басты себебін көптеген ғалымдар ішімдіктің ағзаға эйфориялық әсерінен деп түсіндіреді. Россияда жүргізілген зерттеулердің ғылыми нәтижелеріне сәйкес, «кедейшілік мәдениеті» елдің көпшілік бөлігінде әлеуметтік стереотип ретінде қалыптасқан. Бұл қалыптасқан ұғым ел аумағында кедейшіліктің, жұмыссыздық, тұрғын үйдің жетіспеушілігінің ықпалынан пайда болған. Мәдени құлдыраудың себебі, халықтың көпшілік бөлігінің маскүнемдікке шектен тыс салыну іс-әрекетінің даму деңгейімен анықталады. Е.С. Балабанов: «Маскүнемдікке салынушылық мінез-құлықтың даму контексті, халықтың өмірлік позициясын өзгертумен қатар, әлеуметтік-экономикалық құлдыраудың өршу

сатысы, отбасылардың тұрмыстық деңгейін төмендетуге ықпал етеді және жаңа ұрпақтың әлеуметтік қалыптасу фазасына кері әсер етеді». В. Бойков бұл құбылысты ағзаның алкогольді тұтынушылық механизмінің прогресті формасының даму деңгейімен түсіндіреді (Егоров, 2006: 561). Маскүнемдікке салынушылықтың өршу процесі әлеуметтік сәтсіз топтардың қалыптасуы, субмәдениеттің төменгі класстарының көбею жағдайымен, отбасында ажырасу және жетімдіктің кең формада орнығуымен түсіндіріледі. Әлеуметтік дағдарыстың жоғарғы деңгейге жету көрсеткіші, алкогольді тұтынушылықтың әлеуметтік бейімделудің ауру формасы статусына жету деңгейімен анықталады. Алкогольді тұтынушылықтың әлеуметтік мінез-құлық формасы ретінде қалыптасу жағдайлары:

- медико-биологиялық мінез-құлық формасы, бұл маскүнемдікке салынған тұлғалардың биологиялық және физиологиялық денсаулық деңгейінің төмендеу жағдайының ықпалынан, медициналық көмектер мен емдеу шараларын қабылдауға сұраныстың жоғарылауымен анықталады;

- әлеуметтік-мәдени мінез-құлық формасы, жеке тұлғаның әлеуметтік ортада өзінің кәсіби немесе отбасылық рөлдерінен айырылу жағдайының ықпалынан қоғамнан шеттетілу іс-әрекеті;

- ауытқыған мінез-құлық формасы, маскүнемдікке шектен тыс салынушылықтың тұлғаның гуманистік дәрежесі мен адами болмысын жоғалтуына ықпалының кері бағытта жүзеге асу жағдайы.

Гендерлік қатынастардың аспектісінде алкогольді ер адамдармен қатар әйел адамдардың жоғарғы деңгейде тұтыну іс-әрекетінің даму деңгейі анықталады. Әйел адамдардың эмансипациялық қызметінің өзгеруі, әлеуметтік қызмет пен жеке өмір жағдайында түрлі факторлардың ықпалынан кері үрдісте «әйелдер маскүнемдігінің» қалыптасу жағдайының артуымен анықталады. Әйел адамдардың маскүнемдікке салынушылық іс-әрекетінің ауытқыған формада жүзеге асуы келесідей патологиялық мінез поттерндерін қалыптастырады:

- психологиялық дағдарыс – әйелдердің ішкі психоәлеуметтік тұрақтылығын жоғалтуы, яғни, отбасылық жағдай мен экономикалық-қаржылық қамтамасыз етілудің тұрақсыздығы, қызметтік дәреженің төмендеуі факторларының тікелей әсер етуімен байланысты қалыптасады;

- репродуктивті дағдарыс – маскүнемдікке салынған әйел адамдардың биологиялық және

физиологиялық денсаулық деңгейінің төмендеуінің себебінен, бала туу белсенділігін жоғалту жағдайының арақатынасымен анықталады. Маскүнем әйелдің бала туу белсенділігінің төмендеу жағдайымен қатар, мүгедек немесе ауру балаларды өмірге әкелу жағдайы;

– биогигиеналық дағдарыс – әйелдердің жеке жыныстық ерекшеліктерінде потологиялық ауытқулардың пайда болуы және ағзаның биологиялық реттеуші механизмдерінің қызметтік фазасының өзгерісі (Анохина, 2001: 145-152).

Әйелдердің потологиялық іс-әрекет формасында, яғни, алкогольді тұтыну деңгейінде «алкогольдік карьера» дәрежесінің қалыптасуы жүзеге асады. Жасөспірімдік кезеңде алкогольді тұтыну іс-әрекетінің қалыптасуы, жас ағзаның спирттік ішімдікті күнделікті режимді тұтыну азығына айналдыру әрекеті өмірлік маскүнемдік позициясының қалыптасуына әсер етеді. «Алкогольдік карьера» әйелдердің жас ерекшеліктеріне сәйкес алкогольді тұтыну белсенділігін уақыт мерзіміне сәйкес жоғарғы деңгейде пайдалану мақсаттарының ауқымдылығымен айқындалады. «Алкогольдік карьера» категориясының негізгі белгілері: жас ерекшелікке сай алкогольді тұтынудың өсу деңгейі, спирттік ішімдіктерді таңдау ерекшеліктері, отбасылық маскүнемдік типі, ата-анасымен бірге балаларының алкогольді тұтыну белсенділігі.

М.И. Нижегородцев алкогольді тұтынудың жалпы себептерін екі топқа бөлді: жалпы, алдын ала қалыптастырушы және тікелей жетекші. Бірінші топқа келесі факторлар кіреді: материалдық (экономикалық, санитарлық-гигиеналық); моральдық және мәдени (тұрмыстық, кәсіби және отбасылық жағдайлар, мәдени, заңды, моральдық); алкоголь өнімдерін өндіру, әкелу және сатудан тұратын; басқа (климаттық және метеорологиялық әсер, нәсілдік, ұлттық, діни айырмашылықтар, жыныс, жас). Екінші топқа: биологиялық (тұқым қуалайтын, физикалық және психикалық зиян), психикалық (имитациялық, инфекция) және физиологиялық кіреді (Рыбакова, 2011:1-13).

Нәтижелер мен талқылау

Қоршаған ортада туындап отырған мәселелер жеке адамның немесе отбасының моральдық-психологиялық өмір стилін өзгертуге тікелей ықпал етеді. Алкогольге тәуелділіктің ұлғаюы қоғам мүшелерінің денсаулығының төмендеуіне ықпал ететін ең маңызды мәселелерінің бірі

болып табылады. Маскүнемдікке шектен тыс тәуелді адамның денсаулық деңгейінде әртүрлі аурулар типі пайда болып, қоғамға жат мінез-құлықтың ауытқымалы формасы негізінде отбасы мен қызмет жағдайында түрлі негативті іс-әрекеттердің жиі орын алуына алып келеді. Маскүнемдікке тәуелділік өмір стилінің әлеуметтік, психологиялық, биологиялық аспектілеріне тікелей әсер етеді. Алкогольді шектен тыс жиі қолдану салауатты өмір сүру стилін өзгерту барысында адам өмірінде келесідей кері процестің орнығуына тікелей әсер етеді:

– денсаулық деңгейінің төмендеуі (түрлі биологиялық аурулар, онкологиялық дерттер, жүрек-қан тамырлар жүйесінің бұзылуы, асқазан-ішек жолдары өзгерістері, бауыр циррозы, панкреатит, перифериялық невропатия және т.б);

– психологиялық күйзеліске ұшырау, депрессия, тез ашуға берілу, алкоголь кардиомиопатия, психоздық тежелулер, тепе-теңдікті жоғалту іс-әрекеттері, соматикалық аурулар;

– тамақтану режимінің бұзылуы, тәбеттің жоғалуы, күнделікті өмір режимінің бұзылуы, өзгерістерге төтеп бере алмау, ауытқыған мінез-құлықтың пайда болуы, өз-өзіне қол жұмсау немесе өзге субъектіге зиян келтіру;

– отбасы өміріне кері атмосфера қалыптастыру, отбасынан айырылу, ажырасу, қаңғыбас феноменін қалыптастыру;

– қызмет көрсеткішінің төмендеуі, яғни жеке мансаптық өсуден шеттетілу, жұмыс орнынан айырылу, материалдық шығындар;

– рухани құлдырау, әйел адамдардың бала туу көрсеткішінің төмендеуі, патологиялық ұрық негізінде мүгедек балалардың өмірге келуі;

– әйел адамдарда жүктілік кезінде алкогольді ішімдік ішу іс-әрекетінен балаға фетальді зақым келтіру, яғни туа біткен ақаулар мен даму кемістігі және психикалық мүгедек болу;

– орташа өмір сүру жасының төмендеуі, өлім көрсеткішінің жоғарылауы (Уразаева, Мухаметшина, 2005: 96-98).

Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымы бүкіл әлем бойынша қоғамдық денсаулық деңгейінің нашарлауы себептерінің басты негізіне ішімдікке тәуелділікті атап көрсетеді. Маскүнемдікке шектен тыс берілу процесі тұлғаның морфологиялық ерекшеліктеріне, жыныс ерекшеліктері, жас мөлшеріне байланысты қалыптаспайды. Бұл үрдіс жеткіншек, жас немесе орта, егде жас мөлшеріндегі ер мен әйел адамда да жиі кездесуі мүмкін. Ішімдікке салынудың психологиялық салдары отбасы өмірінде теріс

микроклиматтың қалыптасуына ықпал етіп, ажырасудың артуы мен балалардың жетім қалуына себеп болады. Ішімдікке тәуелділіктің алғашқы сатысы:

- барлық мәселені шегеріп, ішімдікке салыну;

- ішімдікті бірінші тұтыну тағамына айналдыру;

- маскүнемдіктің ауыр формасында өзіне немесе басқа тұлғаға физикалық немесе психологиялық залал келтіру;

- ішімдікті өмір мәніне айналдыру, яғни бірінші фазадағы қажеттілік;

- өз-өзіне бақылауды жоғалту (Галстян, 2010: 58-64).

Ішімдікке физиологиялық тәуелділіктің белгілері әртүрлі жағдайлармен көрініс табады: көңіл-күйдің төмендеуі, тыныс алудың тарылуы, демікпе, агрессия, ретсіз тербеліс, галлюцинацияға ұласады. Медицинада алкогольге тәуелділікті созылмалы ауру деп қарастырады. Белгілері: тұтынатын алкоголь мөлшерін бақылай алмау, нормадан жоғары пайдалану, тұтынуға құмарлықтың өсуі, ішімдік ішкеннен кейін денсаулығының ауыр салдарын түсінбей, алкогольді мүмкіндігінше жиі қабылдайды. Алкогольді тұтынадан пайда болатын ауру типтерінің әлеуметтік-медициналық типологиясы түрлі формадағы мінез-құлық жіктемесіне сәйкес бөлінеді. Алкогольмен ауыратын индивидтермен медициналық емдеу шараларын жүргізу барысында түрлі өмірлік ситуациялар мен іс-әрекет ерекшеліктерінің интерпретациясы жұмыс базасының құрылымын құрайды. Адамның түсіндірмелік стилі мінез-құлықтың өзгерісі мен ішкі мотивациялық күштердің жаңа гармониялық байланысын қалыптастыра отырып, көрініс табады. Алкогольді тұтынушылардың мінез-құлық ерекшеліктерінің экстробайланыс және интербайланыс шешім қабылдау түрлеріне сәйкес төрт типі бар:

Жағдайлық тип – жеке шешім шығару іс-әрекеті өз пікірімен шектелмей, (ремиссия 30%) жағдайдың алғышарттарымен нәтижесін талдау арқылы, жан-жақты формада ортақ шешімге келуді қолдайтын индивид. Бұл типтің өкілдерінің маскүнемдікке салынуының себебі, ішкі сезімдердің тұрақсыздығы мен мәселелік жағдайлардың шешімін алкогольді тұтыну арқылы жоюға ұмтылатындығында. Бұл жағдайда индивидке ішкі сезімдердің тұрақтылығы, өзге тұлғалардың кеңестері мен қарым-қатынастары маңызды болып табыла-

ды. Әлеуметтік өмірдің дағдарыстың жағдайы маскүнемдіктің интенсификациясының мүмкіндіктерін күрделендіріп, маскүнемдіктің асқыну жағдайына әсер етеді. Маскүнемдікке салыну барысында ықпал етуші әлеуметтік нормалар индивидтің ішкі күштеріне бақылау жүргізуге мүмкіндік туғыза отырып, жаңа стереотиптердің қалыптасуына негативті формада ықпал етеді. Аталған типтің мінез-құлқына бақылау жүргізу, ішкі факторлармен және қоғамдық санкцияның мүмкіндіктерімен анықталады.

Компенсаторлық тип – өз бетінше шешім қабылдауға интеллектуалдық мүмкіндіктері төмен (ремиссия 15%), психикалық күйзеліске жиі түсетін индивид. Бұл тип өкілдері ішкі күйзелісін жанжал түрінде сыртқы ортаға көрсетуге ұмтылады. Күйзеліске тез бейімделгіш, психикалық күйлерін ішкі ортада тұрақтандыруға икемсіз, тез ашуға берілетін тип өкілдері. Нерв жүйесіндегі психикалық күйзелістердің аффектті бұзылыстары алкогольді шамадан артық тұтыну барысында жиі көрініс табады. Маскүнемдік кезеңінде компенсаторлық мінез-құлық қиын формада жүзеге асады және индивидтің жеке өмірі мен денсаулық жағдайына қауіп тудыратын әсерлері жиі кездеседі. Алкогольді тұтыну барысында индивид өзін белгілі бір уақыт мерзімінде әлеуметтік ортада белсенді қалыптастыруға ұмтылады және әсер етуші әлеуметтік ортаның қысымын қабылдамауға бейімделеді.

Ремиссиондық тип – өз бетінше шешім қабылдауға икемді (ремиссия 35%), белсенді түрде әрекет етуге бейімделген индивид. Аталған тип мінез-құлық формаларының тұрақтылығымен ерекшеленеді, психологиялық күй және әлеуметтік қағидаларды жеке-жеке ұғынады (Разводовский, 2004: 85).

Асоциальды тип – жеке шешім шығару мүмкіндіктерін қоғаммен байланыстыра білетін тип (ремиссия 20%). Бұл топ өкілдері қатысушыларының мінез-сапаларында өзге тұлғалармен қарым-қатынас жасау барысында қағида, норма, жүйе, бағалау, өз-өзін бақылау категориялары кездеседі. Аталған тип өкілдерінің мінез-құлық ерекшеліктері маскүнемдікке ұшырау себептері мен ауру көрсеткіштерін болжауға мүмкіндік береді.

Алкогольді тұтынудың әлеуметтік мінез-құлық формасы ретінде ерекше түрі суррогаттық маскүнемдік болып табылады. Алкогольді масштабты түрде кең қолданудың деңгейі күн сайын артып отыр. Суррогаттық маскүнемдікте қолданылатын препараттар: дәріханалық спирт-

тік препараттар, тұрмыстық химиялық препараттар, иіс су және косметикалық құралдар. Бұл тип өкілдері көпшілігінде спирттік және аналогиялық сусындардың эпизодтық әсер ету белсенділігіне мән береді. Маскүнем аурулар, алкогольді тұтынушы суррогаттар әлеуметтік дезадаптацияның көрінісі болып табылады. Суррогаттық маскүнемдердің жүйелік ортасындағы индивидтердің денсаулығында кездесетін аурулардың асқыну көрсеткіші түрлі деңгейде. Суррогаттық маскүнемдерге медициналық зерттеулер жүргізу барысында мәселенің деффектісі әлеуметтік тұрғыда емес, сонымен қатар биологиялық (медициналық) формада, яғни туа пайда болатын ағзаның ауру белгілерімен туындайтындығы анықталған. Суррогат маскүнемдердің жүйелі түрде алкогольді қабылдауы қоғамдық орындарда жиі кездеседі. Маскүнемдікке салынған индивидтің өзге тұлғалармен әлеуметтік қарым-қатынасы мен араласатын ортасы деградациялық байланыста жүзеге асады. Яғни, жұмыссыздар, қаңғыбастар, кезбелер, қауіпті топтар ретінде өзара байланыс орнатады. Нормаға сәйкес келмейтін қоғамнан оқшауланған топтарды құра отырып маскүнемдер қауіпті іс-әрекеттерді жүзеге асырады. Суррогаттық маскүнемдердің алкогольді тұтыну әрекеті мәдени және асоциальды мінез-құлық ерекшеліктерін жағымсыз формада қалыптастырады. Социологиялық зерттеулердің нәтижелеріне сәйкес, маскүнемдікке салынушылардың көпшілігі жұмыссыз болудың ықпалынан қиын өмірлік жағдайға ұшыраған. Жұмыссыздықтың негізгі себептері: кәсіби білімнің болмауы, қаржылық жетіспеушілік, кәсіби дәрежені өсіруге ұмтылыстың жоқтығы, әлеуметтік даму, өмірлік мақсаттың айқындалмауы, болашаққа сенімнің болмауы және т.б. Тұрмыстық және жеке мәселелерді ұмыту мақсатында маскүнемдер алкогольді мәселенің шешімі ретінде қабылдайды. Қиын өмірлік жағдайларда аурулардың мінез-құлқы күрделі формаға түсе отырып, өз өміріне зиян келтіру, яғни, өз-өзіне қол жұмсау (суйцид) фактілері жиі кездеседі (Кравченко, 2002: 41-47).

Маскүнемдікке тәуелділік әлеуметтік-мәдени феномен ретінде түрлі формада жіктеледі. Ғылыми зерттеулерде ішімдік және ішімдікке тәуелділік ұғымдары жеке мағына ретінде қарастырылады. Ішімдікті тұтыну медико-биологиялық және әлеуметтік мінез-құлық сатысында көрініс тапса, ішімдікке тәуелділік әлеуметтік-мәдени құндылықтарға, ұстанымдарға сәйкес келмейтін кері негативті

іс-әрекет ретінде сипатталады. Ішімдікті тұтыну және ішімдікке тәуелділіктің ұлғаюы отбасында жұмыссыздық, тұрғын үйден айырылу, жетімдік, кедейшіліктің артуына ықпал етеді. Ішімдікке тәуелділіктің халық арасында статистикалық сараптама нәтижесіне сай қанша тәуелді тұлғалар, отбасы, қауіпті топтар, әлеуметтік деградацияға ұшыраушылар санын анықтауға формальді ақпарат беруге дәрменсіз. Медицинада анықталған дифференциалды жүйеде психологиялық және әлеуметтік шараларды іске асыруда, науқастарды сауықтыруға, бейімдеуде әлеуметтік желінің тиімділігі өте зор. Ішімдікке тәуелділіктің шектен тыс формасында тұлға бойында бір ғана психо-физиологиялық тұтынуға құмарлық қалыптасады. Ол ішімдікті тұтыну арқылы өз жүйке жүйесі мен көңіл-күйін қалыпқа түсіру деп түсініледі. Тұтынушы тұлға үшін өмірдің мәні, отбасы құндылығы, жұбайы, балалары немесе жақын туыстары, жұмыс мансабы ешқандай маңызды рөл атқармайды. Бұл процесс адамның өз қолымен әлеуметтік тозуына немесе жойылуына алып келеді. Маскүнемдікке шектен тыс салыну салдарынан ауруға ұшыраған тұлғалар аурухана, наркологиялық орталықтарда, реабилитациялық кешендерде ем қабылдайды. Сауықтыру орталықтарынан ем қабылдаған емделушілердің денсаулық жағдайы жақсарып, материалдық қаржысы тұрақталып, белгілі бір жұмыс орнымен қамтамасыз етіліп, отбасымен қарым-қатынасы тұрақтала түседі. Алкогольді тұтынушы аурулардың әлеуметтік бейімделуі екі негізгі модельде жүзеге асады: активті және пассивті. Әлеуметтік және жеке кей ресурстарға байланысты модельдер түрлі деңгейде ажыратылады, яғни, әлеуметтік көмектердің қолжетімділігі, қиын өмірлік жағдайды шешудің стратегиясын құру. Маскүнемдерді емдеуде көпшілігінде психожүйенің қалыпты қызметінің бұзылысын қалыпқа келтіру мақсатында, социотерапия әдісі кеңінен қолданылады (Альтшулер, 2002: 203-232).

Маскүнемдікке салынушы тұлғалар арасында жасерекшеліктеріне сәйкес түрлі топтар бар. Соңғы уақытта жасөспірімдер мен жастар арасында маскүнемдікке салынушылық іс-әрекеттер жиі кездеседі. Жасөспірімдердің ішімдікті қабылдау эксцестері – өзін үлкен формада қалыптастыру, бос уақытты өткізу, өз қатарластарымен еркін қарым-қатынас орнату болып табылады. Жасөспірімдер ішімдікті ата-ана келісімінсіз, жасырын формада қабылдайды. Маскүнемдерді еңбекпен емдеу профилактикасында емделушілердің өткен өмірін зерттеу

барысында алкогольді тұтынууды жасөспірімдік шақта жүзеге асырғандығы анықталады. Жасөспірімдер алкогольді тұтыну арқылы асоциалды және криминалды топтар құрып, қылмыстық іс-әрекеттер ұйымдастырып, ұрлық жасап, жасырын саудамен айналысады. Жасөспірімдер алкогольді тұтыну жағдайында кері формадағы бұзақылық, күш көрсету, вандализм актілерін жасау, төбелестер, пышақтасу сияқты қауіпті ұйымдастырушылық іс-әрекеттерін жасайды.

Жасөспірімдердің алкогольге деген қатынасы және оны қолдануға мотивациясы бойынша, жасөспірімдер төмендегі типологияға бөлінеді:

- «әуестікпен» ішімдік ішуді бастағандар;
- өзін-өзі тұрақтандыру мақсатында ішімдік ішетіндер;
- «ләззат алуды» жақсы көретіндер;
- «алкогольдік эстеттер»;
- батылдылар;
- ішімдікке тәуелділер (Егоров, 2002:50-54).

Маскүнемдікке салынудың ішкі мотивациясы – тұлға өзінің әлеуметтік және физикалық тәуелділігін ішімдікке бой ұру арқылы жеделдетеді, жеке тұлғаның азғындауына алып келетін девиациялық мінез-құлық көрінісін қалыптастырады.

Адам өзінің ішімдікке тәуелді болу сатысын төмендегідей ұғынады:

1. Абсолютті терістеу. Ішімдікті тұтыну – мәселелерден құтылудың тиімді жолы. Өмір қалыпты деңгейде жүріп жатыр, ішімдікті тұтыну арқылы өзін психологиялық тұрғыда тыныштандыруға бейімделу. Тұтынудың қауіптілігінің төмен екендігін отбасы немесе достарына түсіндірумен қарым-қатынас жасайды.

2. Жартылай қарама-қайшылық. Тұлға өзінің ішімдікті сирек қолданатынын түсінеді және бұл қалыпты іс-әрекет деп санайды. Бұл тәуелділіктен арылудың мүмкін екендігін түсінеді.

3. Мәселені асыра пайдалану. Тұлға өзінің ішімдікке тәуелді екендігін мойындайды. Бірақ, бұл тәуелділіктен құтылудың жолын білмейді. Кей жағдайда бұл тәуелділіктен құтылудың мүмкін еместігін түсінген жағдайда, тұлға өзіне қандай емдік шараларды жүзеге асыру қажеттігін біледі.

Психолог сарапшылар ішімдікке тәуелді ер адамдардың бірнеше психотиптерін ажыратады:

– Көңілді типтер: ішімдікті көңіл-күйді көтеру мақсатында пайдаланушылар, өзін жоғары бағалаушылар, өз-өзіне сенімді тұлғалар, ішімдіктің жаңа дозасын қабылдамас апатияға

түсуі мүмкін, жұмысқа қабілеттілігі төмен, өзін ыңғайсыз сезінуге бейім адамдар.

– Жасырын агрессорлар: қарым-қатынаста аса белсенділік танытпайды, іштей агрессияға беріліп, көңіл-күйін тұрақтандыруға қабілетсіз тұлғалар.

– Жанжалға бойұсынушылар: ішімдікті пайдаланған кезеңнен кейін жанжал шығарып, өзге тұлғаларға қауіп туғызуы мүмкін.

– Агрессияға берілмейтіндер: бұл тұлғалар ішімдікті пайдаланған кезеңде отбасына, жұбайына немесе балаларына кері әсерін тигізбейді, үй жағдайында қалыпты деңгейде іс-әрекеттер жасайды.

– Тынымсыз тұлға: ішімдікті күнделікті жиі тұтынуға бейім адам, мінез-құлқы өзгермелі, ашуға тез берілушілер (Ерышев, Рыбакова, Шабанов, 2002: 192).

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазіргі таңда ішімдікке тәуелді адамдар санының күн санап артуы маңызды мәселе болып табылады. Бұл ағзаның ішімдікті басты тұтыну тағамына айналдыру салдарынан патологиялық тәуелділікке алып келетін әлеуметтік ауру түрінің бірі. Ішімдікке тәуелділікке ұшыраушылардың көпшілігі орта жас мөлшеріндегі ер адамдар мен әйел адамдар. Ішімдікке тәуелділіктен құтылу көпшілігінде арнайы препараттардың көмегімен, яғни медициналық емдеудің көмегімен ұзақ мерзімді реабилитациялау шараларының негізінде жүзеге асады. Маскүнем отбасыларда тәрбиеленуші балалардың жүйке жүйесі мен мінез-құлық сапаларында девиантты іс-әрекеттер жиі кездеседі. Бұған себеп, отбасында көрген зорлық-зомбылық, ата-ана тарапынан жылулықты, қамқорлықты сезінбеу, қалыпты балалық шақты бастан өткермеу, психологиялық қорқынышты жиі сезіну, өмірге қызығушылықтың төмендеуі, жеке сапаларын дамытуға ұмтылмау секілді мәселелер пайда болады. Маскүнемдік адам өмірі мен қоғамның түрлі салаларына әсер ететін күрделі гуманитарлық мәселе болғандықтан, оның әлеуметтік-психологиялық аспектілерін талдау маңызды қызмет болып табылады. Маскүнемдіктің әлеуметтік аспектісін ескере отырып, оның кері ықпалы әлеуметтік-демографиялық өсуге тікелей әсер етеді. Алкоголизмнің әлеуметтік зардабы: отбасы өмірі бұзылып, қылмыс өседі, өмір сүру ұзақтығы кемиді, қоғамның зияткерлік деңгейі төмендейді.

Кеңес қоғамында ер адамдар отбасын тастап маскүнемдікке салынса, қазіргі таңда ер мен әйел адамдар да маскүнемдікке шектен тыс беріліп, балалардың ата-ана қамқорлығынсыз қалу мәселесі маңызды жағдайға айналып отыр. Соңғы мерзімде әйел адамдардың маскүнемдікке салыну іс-әрекеттері жиі көрініс табууда. Әйелдердің

ішімдікке салынуы материалдық қиындықтар, отбасы мәселесі, жыныстық, физикалық зорлық-зомбылық құбылыстарымен байланысты туындап отырады. Мұндай мәселелер әйелдер маскүнемдігінің сипаттамаларын клиникалық және психопатологиялық ерекшеліктеріне байланысты бөледі.

Әдебиеттер

- 1 Алкоголизм: руководство для врачей / Г.В. Морозов, И.Г. Ураков; под ред. Г.В. Морозова, В.Е. Рожнова. – М.: Медицина, 2003. – 432 с.
- 2 Альтшулер В.Б. Клиника алкоголизма. В кн.: Руководство по наркологии / под ред. Н.Н. Иванца. Т. 1. – М.: Медпрактика-М, 2002. – С. 203-232.
- 3 Анохина И.П. Предрасположенность к алкоголизму и наркоманиям: маркеры и перспективы профилактики // Вестник российского гуманитарного научного фонда. – 2001. – №1. – С.145-152.
- 4 Братусь, Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 2002. – 301 с.
- 5 Грязнов А.Н. Социально-психологические особенности образа жизни алкоголиков. – Казань: Медицина, 2006. – 132 с.
- 6 Галагузов А.Н. Социально-педагогическая профилактика алкоголизма несовершеннолетних: дис.канд.пед.наук. – Н.Новгород, 2001. – 198 с.
- 7 Егоров В.В. Делинкветные подростки женского пола: алкоголизация и профилактика раннего алкоголизма // Актуальные вопросы наркологии. – Полтава, 2006. – 561 с.
- 8 Галстян Г.С. Алкоголь и наркотики в суицидальных настроениях несовершеннолетних // Молодые голоса в науке. – 2010. – Выпуск 16. – С. 58-64.
- 9 Егоров А.Ю. Рано начинающийся алкоголизм: современное состояние проблемы // Вопросы наркологии. – 2002. – №5. – С. 50-54.
- 10 Ерышев О.Ф., Рыбакова Т. Г., Шабанов П.Д. Алкогольная зависимость: формирование, течение, противорецидивная терапия. – СПб.: Изд-во «ЭЛБИ – СПб», 2002. – 192 с.
- 11 Кравченко С.Л. Структурно-временные характеристики формирования алкоголизма у женщин // Вопросы наркологии. – 2002. – № 1. – С. 41-47.
- 12 Разводовский Ю. Е. Эпидемиология алкоголизма в Беларуси. Гродно. – 2004. – 85 с.
- 13 Рыбакова Л.Н. Скрытые смыслы алкогольного поведения // Социальные аспекты здоровья. – 2011. – Т. XIX, № 3. – С. 1-13.
- 14 Уразаева, Ф.Х., Мухаметшина, Г.Р. Психологические факторы, приводящие подростка к употреблению алкоголя // Фундаментальные исследования. – 2005. – № 3. – С. 96–98.
- 15 Burk W.J., van der Vorst H., Kerr M., Stattin H. Alcohol intoxication frequency and friendship dynamics: selection and socialization in early, mid- and late adolescent peer networks . Journal of Studies on Alcohol and Drugs – 2012. – 73: 89–98. pmid:22152666.
- 16 Carpenter C., Dobkin C. The effect of alcohol access on consumption and mortality: regression discontinuity evidence from the minimum drinking age. American Economic Journal: Applied Economics. – 2009. – 1. – pp. 164–182. pmid:20351794.
- 17 Brown S.A. A Double-Developmental Model of Adolescent Substance Abuse . Paper presented at the Annual Scientific Meeting of the Research Society on Alcoholism. – Santa Barbara, CA, 1999.
- 18 Chung T., Martin C.S. Classification and course of alcohol problems among adolescents in addictions treatment programs . Alcoholism: Clinical and Experimental Research – 25:1734–1742, 2001. PMID: 11781506.
- 19 Clark D. The natural history of adolescent alcohol use disorders . Addiction 99(Suppl. 2):5–22. – 2004. – PMID: 15488102.
- 20 Giletta M., Scholte R.H.J., Prinstein M.J., Engels R.C.M.E., Rabaglietti E., Burk W.J. Friendship context matters: examining the domain specificity of alcohol and depression socialization among adolescents . Journal of Abnormal Child Psychology. – 2012. – 40: 1027–1043. pmid:22441645.
- 21 Steinglass P. The alcoholic family at home: Patterns of interaction in Dry, Wet, and Transitional Stages of Alcoholism. Arch Gen Psychiatry. – 1981;38:578–84. [PubMed].
- 22 Holder H.D. The cost offsets of alcoholism treatment. In: Galanter M, editor. Recent developments in alcoholism. – New York: Plenum Press, 1998. – pp. 361–74. [PubMed].
- 23 Ray GT, Mertens J.R., Weisner C. The excess medical cost and health problems of family members diagnosed with alcohol or drug problems. – Medical Care, 2007. – 45:116 – 22. [PubMed].
- 24 Haber JR, Jacob T. Alcoholism risk moderation by a socio-religious dimension . Journal of Studies on Alcohol and Drugs. – 2007;68:912 – 922. [PubMed].

- 25 Kelly JF, Magill M, Stout RL. How do people recover from alcohol dependence? A systematic review of the research on mechanisms of behavior change in Alcoholics Anonymous. *Addiction Research & Theory*. – 2009;17:236–259. doi: 10.1080/16066350902770458. [Cross Ref].
- 26 Lloyd D.A., Turner R.J. Cumulative lifetime adversities and alcohol dependence in adolescence and young adulthood. *Drug and Alcohol Dependence*. – 2008;93:217–226. doi: 10.1016/j.drugalcdep.2007.09.012. [PMC free article] [PubMed] [Cross Ref].
- 27 Nash S.G., McQueen A., Bray J.H. Pathways to adolescent alcohol use: family environment, peer influence, and parental expectations. *Journal of Adolescent Health*. – 2005; 37: 19–28. pmid:15963903.
- 28 Mattoo S.K., Chakraborti S., Anjaiah M. Psychosocial factors associated with relapse in men with alcohol or opioid dependence. *Indian J Med Res*. – 2009. – 130:702–8. [PubMed].
- 29 Sartor C.E., Lynskey M.T., Heath A.C., Jacob T., True W. The role of childhood risk factors in initiation of alcohol use and progression to alcohol dependence. *Addiction*. – 2007;102:216–225. [PubMed].
- 30 Obot I.S., Wagner F.A., Anthony J.C. Early onset and recent drug use among children of parents with alcohol problems: data from a national epidemiologic survey. *Drug and Alcohol Dependence*. – 2001. – 6(5). – pp.1-8.

References

- 1 Al'tshuler V.B. (2002) *Klinika alkogolizma [Clinic of alcoholism]*. V kn.: *Rukovodstvo po narkologii /Pod red. N.N. Anokhina I.P. (2001) Predraspolozhennost' k alkogolizmu i narkomaniyam: markery i perspektivy profilaktiki [Predisposition to alcoholism and drug addiction: markers and prospects for prevention]*. Vestnik rossiyskogo gumanitarnogo nauchnogo fonda, 2001, 1, pp.145-152.
- 2 Bratus B.S. (2002) *Anomalii lichnosti [Anomalies of personality]*. M.: Mysl', 2002, 301 s.
- 3 Burk W.J., van der Vorst H., Kerr M., Stattin H. (2012) Alcohol intoxication frequency and friendship dynamics: selection and socialization in early, mid- and late adolescent peer networks. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs* 73: 89–98. pmid:22152666.
- 4 Brown S.A. A (1999) *Double-Developmental Model of Adolescent Substance Abuse.*» Paper presented at the Annual Scientific Meeting of the Research Society on Alcoholism, Santa Barbara, CA.
- 5 Chung T., and Martin, C.S. Classification and course of alcohol problems among adolescents in addictions treatment programs. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research* 25:1734–1742, 2001. PMID: 11781506.
- 6 Clark D. (2004) The natural history of adolescent alcohol use disorders. *Addiction* 99(Suppl. 2):5–22, PMID: 15488102.
- 7 Carpenter C., Dobkin C. (2009) The effect of alcohol access on consumption and mortality: regression discontinuity evidence from the minimum drinking age. *American Economic Journal: Applied Economics*. 1, pp. 164–182. pmid:20351794.
- 8 Egorov V.V. (2006) *Delinkvetnye podrostki zhenskogo pola: alkogolizatsiya i profilaktika rannego alkogolizma [Delinquent teens of the female sex: alcoholization and prevention of early alcoholism]*. Aktual'nye voprosy narkologii. Poltava, 2006, 561 s.
- 9 Egorov A.Yu. (2002) *Rano nachinayushchiysya alkogolizm: sovremennoe sostoyanie problemy [Early alcoholism: the current state of the problem]*. Voprosy narkologii, 2002, 5, S. 50-54.
- 10 Eryshev, O. F., Rybakova, T. G., Shabanov, P. D. (2002) *Alkogol'naya zavisimost': formirovanie, techenie, protivoretsidivnaya terapiya [Alcohol dependence: formation, course, anti-relapse therapy]*. SPb.: Izd-vo «ELBI – SPb», 2002, 192 s.
- 11 Giletta M., Scholte R.H.J., Prinstein M.J., Engels R.C.M.E., Rabaglietti E., Burk W.J. (2012) Friendship context matters: examining the domain specificity of alcohol and depression socialization among adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 40: 1027–1043. pmid:22441645.
- 12 Gryaznov A.N., Rogov, M.G. (2006) *Sotsial'no-psikhologicheskie osobennosti obraza zhizni alkogolikov [Socio-psychological features of the way of life of alcoholics]*. Kazan': Meditsina, 132 s.
- 13 Galaguzov A.N. (2001) *Sotsial'no-pedagogicheskaya profilaktika alkogolizma nesovershennoletnikh [Socio-pedagogical prevention of alcoholism of minors]*. Dis.kand.ped.nauk, Novgorod, N, 2001, 198 s.
- 14 Galstyan G.S. (2010) *Alkogol' i narkotiki v suitsidal'nykh nastroyeniya nesovershennoletnikh [Alcohol and drugs in the suicidal mood of minors]*. Molodye golosa v nauke [Young voices in science]. Vypusk 16, S. 58-64.
- 15 Holder H.D. (1998) The cost offsets of alcoholism treatment. In: Galanter M, editor. *Recent developments in alcoholism*. New York: Plenum Press, pp. 361–74. [PubMed].
- 16 Ray G.T., Mertens J.R., Weisner C. (2007) The excess medical cost and health problems of family members diagnosed with alcohol or drug problems. *Medical Care*, 45:116–22. [PubMed].
- 17 Haber J.R., Jacob T. (2007) Alcoholism risk moderation by a socio-religious dimension. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*, 68:912–922. [PubMed].
- 18 Ivantsa. T. I., M.: *Medpraktika-M*, 2002, S. 203-232.
- 19 Kelly J.F., Magill M., Stout R.L. (2009) How do people recover from alcohol dependence? A systematic review of the research on mechanisms of behavior change in Alcoholics Anonymous. *Addiction Research & Theory*. 17:236–259. doi: 10.1080/16066350902770458. [Cross Ref].
- 20 Lloyd D.A., Turner R.J. (2008) Cumulative lifetime adversities and alcohol dependence in adolescence and young adulthood. *Drug and Alcohol Dependence*. 93:217–226. doi: 10.1016/j.drugalcdep.2007.09.012. [PMC free article] [PubMed] [Cross Ref].

- 21 Kravchenko S.L. (2002) Strukturno-vremennye kharakteristiki formirovaniya alkogolizma u zhenshchin [Structural and temporal characteristics of the formation of alcoholism in women] . *Voprosy narkologii*, 2002, 1, S. 41-47.
- 22 Morozov G.V., Urakov I.G.; pod red. Morozova G.V., Rozhnova V.E. (2003) *Alkogolizm: rukovodstvo dlya vrachey* [Alcoholism: a guide for doctors]. M.: Meditsina, 2003, 432 s.
- 23 Nash S.G., McQueen A., Bray J.H. (2005) Pathways to adolescent alcohol use: family environment, peer influence, and parental expectations. *Journal of Adolescent Health*. 37: 19–28. pmid:15963903.
- 24 Mattoo S.K., Chakraborti S., Anjaiah M. (2009) Psychosocial factors associated with relapse in men with alcohol or opioid dependence. *Indian J Med Res*. 130:702–8. [PubMed].
- 25 Obot I.S., Wagner F.A., Anthony J.C. (2001) Early onset and recent drug use among children of parents with alcohol problems: data from a national epidemiologic survey. *Drug and Alcohol Dependence*, 6(5):1-8.
- 26 Rybakova L.N. (2011) Skrytye smysly alkogol'nogo povedeniya. Sotsial'nye aspekty zdorov'ya [The hidden meanings of alcohol behavior . Social aspects of health]. 2011, T. KhIX, 3, S. 1-13.
- 27 Razvodovskiy Yu. E. (2004) *Epidemiologiya alkogolizma v Belarusi* [Epidemiology of alcoholism in Belarus]. M., Grodno, 2004, 85s.
- 28 Steinglass P. (1981) The alcoholic family at home: Patterns of interaction in Dry, Wet, and Transitional Stages of Alcoholism. *Arch Gen Psychiatry*. 38:578–84. [PubMed].
- 29 Urazaeva F.Kh., Mukhametshina, G.R. (2005) Psikhologicheskie faktory, privodyashchie podrostka k upotrebleniyu alkogolya [Psychological factors that lead a teenager to drink alcohol]. *Fundamental'nye issledovaniya*. 2005, 3, S. 96–98.
- 30 Sartor C.E., Lynskey M.T., Heath A.C., Jacob T., True W. (2007) The role of childhood risk factors in initiation of alcohol use and progression to alcohol dependence. *Addiction*. 102:216–225. [PubMed].

Сарыбаева И.С.¹, Балмағанбет Б.Ж.²

¹Әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., e-mail: indira-1982@mail.ru

²1 курс магистранты, e-mail: beibit_95@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

БАЛАЛАР ҮЙІ ТҮЛЕКТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДЕГІ СҮЙЕМЕЛДЕУ ЖҮЙЕСІ

Бұл мақалада балалар үйі түлектерінің әлеуметтік бейімделу мәселелері мен олардың постинтернаттық сүйемелдеу мәселелері қарастырылған. Қазіргі таңда жетім балалардың санының көбеюі әлемдік ғалымдардың назарын көп аудартуда. Жетім балалардың көбею тенденциясына байланысты түрлі факторлар ғалымдардың зерттеулерінде көрсетілген. Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында, қазіргі таңда жетім түлектердің қоғамға сәтті бейімделу мәселелері мен оларды постинтернаттық сүйемелдеу өзекті тақырыптардың бірі екенін көрсетті. Жұмыстың мақсаты – жетім балалардың балалар үйінен кейінгі қоғамдағы орнын, әлеуметтік бейімделуін теоритико-методологиялық тұрғыда анықтау. Жетім балаларды өз бетінше өмір сүруіне дайындауға қатысты әдебиеттерді талдау кезінде, жетім түлектердің өзіндік дағдыларын қалыптастырудағы ең тиімді технология сүйемелдеу екенін көрсетті. Сүйемелдеу әлеуметтік жұмыстың технологиясы ретінде қарастырылады, оған кіреді: жетім түлектердің бейімделу барысындағы бірнеше мәселелерді шешетін тиімді білімдер жүйесі; диагностикалық мақсатты тұжырымдау негізінде мәселені кезең-кезеңмен шешу. Сүйемелдеу балалар үйі мекемелерінде постинтернаттық кезеңде ұйымдастырылады. Сүйемелдеу технологиясын іске асырудың екі деңгейі бар: жүйелік сүйемелдеу (мәселені оңалту мен түзету) және индивидуалды сүйемелдеу. Сүйемелдеу жүйесі жетім түлектерді өз бетінше өмір сүруіне дайындық бағдарламасын ұсынады. Бұл бағдарламаның жетім түлектердің бейімделу мәселесін шешетін ерекшеліктері көрсетілген.

Түйін сөздер: жетім балалар, өзіндік өмір сүру, сүйемелдеу, технология, бейімделу.

Sarybaeva I.S.¹, Balmaganbet B.Z.²

¹Candidate of Sociology, Associate Professor, e-mail: indira-1982@mail.ru

²Masters of the first course, e-mail: beibit_95@mail.ru
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

System of support in solving problems of social adaptation of graduates of orphanages

The article discusses the problem of social adaptation and post-boarding support of the graduates of orphanage. The analysis of scientific literature on the organization of social adaptation and post-boarding support of graduates showed that today it is one of the most urgent problems in preparing of orphans to the successful socialization. The aim of the work is to determine the place in society and social adaptation of orphans after graduation from the orphanage on the basis of theoretical and methodological foundations. Analysis of literature for preparation of orphans support for independent life has shown that support is the most effective technology for the formation of independent skills in orphanages. Support

is reviewed as technology of social work, which includes: a system knowledge about effective ways of solving the problem (groups of problems) for orphans support in adapting them for the society; gradual solution of the problems on the basis of the diagnostic definition. Support is organized in institutions for orphans and in the post-orphanage period. There are two levels of implementation of the technology support: maintenance of the system (prevention and correction of problems) and case management. System of support includes the development of training programs for orphans for independent life. The features of these programs are marked. The conditions of success of support of orphans in the training for independent life are characterized.

Key words: orphans, independence, support, technology, adaptation.

Сарыбаева И.С.¹, Балмағанбет Б.Ж.²

¹кандидат социологических наук, доцент, e-mail: indira-1982@mail.ru

²магистрантка 1-го курса, e-mail: beibit_95@mail.ru

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Система сопровождения в решении проблем социальной адаптации выпускников детских домов

В статье рассматриваются проблемы социальной адаптации и постинтернатного сопровождения выпускников детских домов. На сегодняшний день рост числа детей-сирот не останется без внимания научных исследователей. В связи с тенденцией увелечения детей-сирот указаны различные факторы в исследованиях ученых. Анализ научной литературы по вопросу социальной адаптации и организации постинтернатного сопровождения показал, что на сегодняшний день это одна из актуальных проблем подготовки выпускников детских домов к успешной социализации. Цель работы – определение места в обществе и социальная адаптация детей-сирот после выпуска из детского дома на основе теоретико-методологических основ. Анализ литературы по подготовке детей-сирот к самостоятельной жизни показал, что наиболее эффективной технологией по формированию самостоятельных навыков у выпускников детских домов является сопровождение. Сопровождение рассматривается как технология социальной работы, включающая в себя: систему знаний об эффективных способах решения проблем выпускников детских домов при адаптации их в обществе; поэтапного решения проблем на основе диагностического целеполагания. Сопровождение организуется в учреждениях для детей-сирот и в постинтернатный период. Существуют два уровня реализации технологии сопровождения: системное сопровождение (профилактика и коррекция проблемы) и индивидуальное сопровождение. Система сопровождения включает разработку программ подготовки для сирот к самостоятельной жизни. Выделены особенности данных программ, способствующие решению проблем социальной адаптации сирот-выпускников.

Ключевые слова: дети-сироты, самостоятельность, сопровождение, технология, адаптация.

Кіріспе

Балалар үйі – өзіне тән жұмыс ерекшелігі бар өте маңызды балалық шақ аумағы. Балалар үйінің жұмысының басқа да білім мекемелерінен – бала-бақша мен мектептен айырмашылығы бар. Балалар үйіндегі басты міндеттер – балаларға жағдай жасау арқылы жанұялық жылу беру және оларды қоғамда өз ісіне жауап бере алатын жеке тұлға ретінде қалыптастыру. Мінез-құлқы әртүрлі балалармен қаншама жұмыс істеу, оларға жаңа білім берумен қатар, махаббат жылуын беру де негізгі міндеттер қатарына жатқызылады. Сондықтан ата-аналары, жақындары сатып кеткен балалар жүрегіне қаяу салмау үшін барлығын алдын ала ойлап, екшелеген дұрыс болады. Олар үлкендерге сенімсіздікпен қарайды. «Мен олар үшін өз адамдары бола аламын ба?», «Мені өз отбаста-

рына қабылдай ма?», «Тырнақтай болса да ата-аналарының орнын баса аламын ба?» деген ойлар жиі мазалайды.

Балалар үйі – ата-анасыз қалған балалар үшін құрылған тәрбие беру мекемесі. Балалар үйін ұйымдастырудың мақсаты – балаларға мемлекет тарапынан пана болу, материалдық, моральдық көмек беру, олардың білім мен тәрбие алуына қолайлы жағдай жасау, мамандық таңдауына көмектесу, тәуелсіз өмір сүруге даярлау. Жалпы білім беретін оқу-тәрбиелік мекемелерде балалар 3 жастан 18 жасқа дейін толық мемлекет қамқорлығында болады. Қазақстанда алғашқы Балалар үйі 1918 жылы ашылды. Кеңес өкіметі кезінде Балалар үйінің: мектепке дейінгі (3–7 жастағы бүлдіршіндер); мектептік (7–14 жастағы балалар); аралас (бүлдіршіндер мен мектеп жасындағылар) және арнаулы (ата-аналары 2-дүниежүзілік соғыс кезінде

қаза тапқан балалар) түрлері болды. 1956 жылы Қазақстан үкіметінің қаулысы бойынша Балалар үйінде болу мерзімі 18 жасқа дейін ұзартылды. Мектептік Балалар үйі мектеп-интернат болып қайта құрылды (1959). Балалар үйіндегі балалар тобының көпшілігі отбасы үлгісінде ұйымдастырылған: ағайынды, апалы-сінділі балалар бірге өмір сүріп, тәрбиеленеді. Тәрбиеленушілер жақын маңда орналасқан мектептер мен оқу орындарында оқиды. Мектеп бітірген соң, арнаулы орта, жоғары оқу орындарына конкурстан тыс қабылдануға құқылы. Мұнда олар жалпы ережелерге сай мемлекет қамқорлығына алынады (<http://www.m.kazpravda.kz>: Почти 34 тысячи детей – сирот проживают в Казахстане).

Балалар үйінің түлектері – абстракттілі ұғым. Балалар үйі түлектерінің бейімделу мәселесі жаңа мәселе болып табылмайды, бұл мәселені «мәңгілік» деп атасақ та болады, себебі жетім балалар әр кезде ерекше жағдайда тәрбиеленеді. Өкінішке орай, жетім балалардың саны азаймай тұр. Еліміздегі статистикаға сүйенетін болсақ, ата-анасыз қалған жетім балалар саны 34 мыңға жуық.

Жетім балалар – кәмелеттік жасқа толмаған, ата-анасының екеуі де немесе біреуі қайтыс болған, сонымен қатар ата-ана құқығынан айырылғандардың балалары; өз баласынан бас тартқан ата-аналар, интернаттық мекемеде тәрбиеленетіндер.

Баланың жабық мекемеде ұзақ уақыт болуы, толықтай мемлекет қарауында болуы, жасанды жақсы жағдайда тәрбиеленуі, оның заманауи қоғамда тұлғалық әлеуметтік-мәдени бейімделуін тежейді. Қалыпты баланың отбасы жағдайында үйренген барлық рөлін, жетім балалар үйінде тәрбиеленген бала бұл рөлдерді білмейді. Сол себептен қазіргі таңда балалар үйі түлектерінің 40 %-ы заң бұзушылық әрекетке барады, 30 %-ы ішімдік немесе нашақорлыққа тәуелді болса, 10 %-ы суицидпен өмірлерін аяқтайды. Түрлі сұраулар, әңгімелесу, статистика, тесттер өткізу әлеуметтік рөлді қабылдаудағы себептерді анықтауға мүмкіндік берді (Прихожан, Толстых, 2005: 400).

Ақпарат және әдістер

Осы анықтамаға сәйкес, біз бала әлеуметтік өзгерістерге әр түрлі жауап береді деп айта аламыз. Бейімделу процесі өмір бойы жалғасады және жетім балаларды мекемеден тыс үлкен өмірге дайындаудағы ең негізгі мәселе – нақты

тәжірибе, еңбекке икемдігі. Сол себептен, мекеме ішіндегі әлеуметтік бейімделудің негізгі міндеттерін көрсетуге болады:

- өмірді қамтамасыз ету – жеке гигиена дағдысы, күн тәртібі, қауіпсіздік және өмірлік әрекеттер ережесі, жол ережесін білу, т.с.с.

- коммуникативтік мәдениет – этикетті игеру, қоғамдық өзін ұстай білу, таныс немесе бейтаныс адамдармен қарым-қатынас нормалары;

- өз-өзіне қызмет көрсету – өз денесіне, киіміне, аяқ-киіміне гигиена ережелері, тұратын, оқитын, ойнайтын орындарын ретке келтіру ережелері, тұрмыстық техниканы пайдалану ережесі, қажет заттарды сатып алу ережесі;

- бос уақыт – салауатты өмір салтын ұстану, спортпен, өнермен шұғылдану, өз уақытын тиімді ұйымдастыру (Шипицына, 2005: 300).

Жетім балалар үйінде тәрбиеленетін балада іс жүзінде өзін «жетімдік» рөлінен басқа рөлді сезінетін мүмкіндік жоқ. Ол балада басқа да рөлдердің бар екендігі туралы ақпарат та аз болады.

Жетім балаларға арналған мамандандырылған мекеменің және балалар үйінің түлегіне қысқаша әлеуметтік-психологиялық мінездеме берейік. Ол 14-18 жастағы қыз немесе ер бала, оған тән қасиеттер:

- жұмыс барысында, қызмет көрсету сферасында адамдармен әлеуметтік байланыстың жоқтығы;

- үлкендермен немесе өз қатарластарымен қарым-қатынастағы қиыншылықтар;

- сезімталдық сфераның дамуындағы бұзушылықтар, басқаларды түсінбеу, қабылдамау, өз сезімі мен тілегіне ғана сену;

- әлеуметтік интеллекттің төменгі деңгейі, өмірлік дағдылардың болмауы (тұрмыстық, экономикалық, әлеуметтік, еңбектік);

- еңбектенуге деген қажеттіліктің қалыптаспауы;

- біреудің есебінен күн көру, өмірдің материалдық жағдайын түсінбеу;

- жеке тұлғалық қасиеттің дұрыс дамымауы;

- өз ісіне жауапкершіліктің әлсіз дамуы;

- денсаулығы нашарлығы;

- туыстарына, мемлекетке, қоғамға деген тұтынушылық қарым-қатынас психологиясы;

- өз-өзіне сенімсіздік, өзін төмен бағалау, тұрақты достарының, олардың көмегінің болмауы;

- болашаққа өмірге деген мақсат қоя білудің қалыптаспауы;

- өмірлік жоспардың қалыптаспауы (Владиминова, Спаньярд, 2007 : 30).

Аддиктивті мінез-құлыққа бейімділігі – психоактивті заттарды қолдану (темекі, ішімдік, наша, дәрілік препараттар, т.б).

Балалар үйі түлектерінің постинтернаттық кезеңде өз бетінше өмір сүруге бейімделуі барысында көптеген мәселелер тән. Ең алғашқы және ең бастысы – өз бетінше әрекет ете алмау және біреуге арқа сүйеушілік. Барлық эксперттердің айтуы бойынша, жетім балаларды балалар үйінде қаншалықты отбасылық жағдай типіне келтіріп тәрбиелегенімен, балалар үйі түлектері өз бетінше өмір сүруге дайын емес. Оларды мемлекет қанша жерден тәрбиелеп, үйдегідей жағдайын жасап, тамағын, киімін, үймен қамтамасыз еткенімен, бәрібір отбасы қатынасы атмосферасындай бола алмайды. Үйдегі ата-ана жылуын сезіне алмайды. Балалар үйі түлектерінің өз бетінше өмір сүруге деген негативті жағдайы түрлі жағдайларда көрініс табады:

- тұрмыстық жағдайда (тұратын жерін жинау, тамақ жасау, кір жуу, ақшаны пайдалана білу);

- коммуникативтік жағдайда (жетім балалар кәдімгі балаларға қарағанда тұйық болады, оларда қандай да бір мәселе туындаған жағдайда ешкіммен талқыға салуға келіспейді);

- білім алу жағдайында (жетім балалар басым көпшілігі мектеп бітірмейді. Себебі, мектеп қабырғасында бір қиын мәселеге жолыққан жағдайда, бала күйзеліске шалдығып, оқудан қуылады);

- кәсібилік жағдайда (жұмыс жасауға дайын емес).

Эксперттердің ойы бойынша, бұл жағдай баланың «жасанды» ортада әлеуметтену процесі жүріп жатқанымен түсіндіріледі (Гарашкина, Дружинина, 2014:139-147).

Қалыптасқан күн тәртібі, мекемедегі қызметкерлердің іс-әрекеттері балада үлкеннің қадағалау, бақылау әдетін қалыптастырады, бұл әдеттің артында балада ерікті таңдау қабілеті мен өз-өзіне жауап беру мен шешім қабылдау қабілеттерін тарылтады.

Арқа сүйеушілік мәселесі – мемлекет тарапынан өзінің әлеуметтік жетімдік статусын асыра сілтеп пайдалану – ең ауыр және шешу қиын мәселенің бірі. Мемлекеттегі саясат жүйесіне сәйкес қолдау көрсету жүйесі жетімдерді үйде тәрбиеленген балаларға лайықты етіп көмегін көрсетеді, материалдық, білім, мәдениет, т.б. жағдайларды жасайды. Жетім балалар бұндай жағдай жасала берген сайын, олар әрқашан мемлекетке тәуелді болуы мәселелері туындайды.

Ата-анасыз қалған жетім балалардың ең көп таралған аумақты мәселелерінің бірі – эмоционалды-психологиялық еркіндік сферасының дамуының тоқтауы мен спецификасы; отбасылық әлеуметтену тәжірибесінің болмауы; ортамен және басқа адамдармен қарым-қатынас тәжірибесінің болмауы; адамдар мен материалдық құндылықтарға деген тұтынушылық қатынас; өз-өзін бағалаудың адекваттық емес қатынасы; тұйықтық; жалғыздық; т.б. А.М. Прихожина мен Н.Н. Толтой ғалымдардың ойы бойынша, балалар үйінде тәрбиеленетін балалардың психикалық даму спецификасы «норма-патология» критерийі бойынша анықталмайды (Бобылева, Заводилкина, 2015: 6-15). Көптеген елдерде жүргізілген зерттеулерде отбасыдан тыс кезде баланың дамуы ерекше жолмен жүреді және ол баланың мінезінде, іс-әрекеттерінде, спецификалық мінездер қалыптасады.

Балалар үйінде тәрбиеленетін балалардың даму ерекшеліктерінде олардың әлеуметтік бейімделуінің қиындығы жатыр. Әлеуметтік бейімделуі мағынасында адамның қоғамға интеграция жүйесі жатыр, нәтижесінде өзіндік сана-сезім мен рөлдік іс-әрекет, өзін бақылау мен өзіне қызмет көрсету қабілеттері, ортамен адекватты қатынас қалыптасады.

Жетім балаларға өз бетінше өмір сүру процесі басталған кезде екі қажетті міндет тұрады: тәжірибе барысында өз бетінше өмір сүруге, өзін қамтамасыз етуге және өзінің жаңа кеңістігінің шекарасын нақтылау.

Балалар үйінен шыққан кейінгі алғашқы жылда түлектер қолдауды қажет етеді. 50 %-дан арта түлектер өз бетінше өмір сүру барысында қасында біреудің болуын қажет етеді, әйтпесе шарасыздықты сезінеді. Сондықтан да балалар үйі түлектеріне алғашқы жылдары көмек көрсету маңызды болып табылады.

Балалар үйінің балаларының әлеуметтенуі бірнеше факторларға байланысты қиындай түседі:

1. Бірге тұрудың ерекшелігі, кейбір балалармен бірге тұрудың «заңдылығы».

2. Мамандық таңдаудың мүмкіндігінің жоқтығы. Бүгінгі күнде әлеуметтік қызметтермен байланысы бар, жатақханамен қамтамасыз етілген колледж немесе лицейлерде ғана білім ала алады.

3. Өз тұрғын үйінің болуының қадірін бағалай алмау. Тұрмыстық-үй жағдайына олақ болу.

4. Қоршаған ортаның көзқарасына деген төмен деңгейлі қарым-қатынас.

5. Көптеген түлектер қиын жағдайда қалыптасқан конструктивті емес іс-әрекет моделіне ие: олар болған жағдайды талдай алмайды, жағдайды бағалауды білмейді. Мәселені шеше алмау дезадаптацияға әкеледі.

6. Бейімделуге кері әсерін тигізетін физикалық қауіптің барын сезінуі. «Қауіпті топ» адамдарымен байланыста болу, қаржылай ресурстың жеткіліксіздігі.

Сонымен қатар түлектердің сәтті бейімделуіне септігін тигізетін бірнеше факторларды да айта кеткен жөн:

1. Балалар үйінде тұрған тәжірибесі, оның ата-анадан ерте айырылғаны, өз бетінше өмір сүру барысында, оның қиын жағдайда тек өзіне ғана сенім сезімін қалыптастырады. Ол тек өз күшіне сенеді. Көмекті ешкімнен

күтпейтінін түсіне отырып, бейімделудің қалыпты аспектісі болып табылатын, ол өзіндегі белсенділікті ынталандырады. Балалар үйінің түлегі біреу келіп, оның мәселесін шешіп береді деп ойламайды, ол өз өмірі өз қолында екенін түсінеді.

2. Түлектер өз эмоцияларын ашық көрсетуден қорықпайды. Олар қарсылық көрсетуге, өз ойларын ашық жеткізуден ұялмайды. Кернеуді түсіру – денсаулық психикасын жақсы жағдайда сақтайды.

Балалар үйі түлектерінің постинтернаттық әлеуметтік бейімделуіндегі сүйемелдеудің стратегиялық жоспары 2 кезеңнен тұрады, шарт бойынша баланың жекелік дамуының міндетті жастары: 16-18 жас – қалыптастырушы кезең, 18-23 жас – сүйемелдеу кезеңі.

1-кесте – Жеке тұлғалық постинтернаттық әлеуметтік бейімделу кезеңдері

Жоғарғы	Ортаңғы	Төменгі
Ұжымдық өмірдің нормаларын саналы түрде қабылдау және орындау	Ұжымдық өмірдің нормаларына конформизм	Ұжымдық өмірдің нормаларын қабылдамау
Индивидуалды және әлеуметтік баланс	Индивидуалдылықтың немесе әлеуметтіктің басымдылығы	Индивидуал мен әлеуметтік дисбалансы
Үлкендермен және өз қатарластарымен қарым-қатынас гармониясы	Ортамен сенімсіз қарым-қатынас	Қоршаған ортамен конфликтті қатынас
Педагогикалық ықпалға адекватты қатынас	Педагогикалық ықпалға қайшы қарым-қатынас	Педагогикалық ықпалға адекватты емес қарым-қатынас
Іс-әрекетін өзіндік бақылау	Іс-әрекетті сыртқы бақылау	Басқарылмайтын іс-әрекет
Ұжым өміріне белсенді қатысу	Ұжым өміріне оқтын-оқтын қатысу	Ұжым өміріне пассивті қатысу
Өз статусы мен қарым-қатынастарына қанағаттану	Өз статусы мен қарым-қатынасына жартылай қанағаттану	Өз статусы мен қарым-қатынасына қанағаттанбау

Қалыптастырушы кезеңнің міндеттері болып:

1. Балалар үйі тәрбиленушісінің заманауи қоғамға сәтті интеграциялауына жол беретіндей белсенді азаматтық позициясын қалыптастыру.

2. Мамандық туралы ойларды, кәсіби өсу, мамандықты таңдау ережелерін білуді, осындай әлемнің бар екенін қалыптастыру.

3. Өз өмірінің дағдылары мен қызметін жеке тұлға ретінде, отбасы мүшесі ретінде, азамат ретінде, кәсіби тұлға ретінде қалыптастыру.

4. Әлеуметтік және педагогикалық қолдау (Mike Stein and Kate Carey, 1986: 200).

Сүйемелдеудің мазмұнды компоненті медико-әлеуметтік және психологиялық көмектерді қосады:

1. Түлектерге индивидуалды және топтық психологиялық көмек көрсету.

2. Медико-әлеуметтік комиссиясымен қарым-қатынас.

3. Балалар үйі түлектерінің ішінен қиын өмірлік жағдайларға тап болған немесе әлеуметтік қиын жағдайдағы жас отбасылар мен жалғызбасты аналарды табу.

4. Түлектерге қиын жағдайға түскен кезде уақытша тұрғын үймен қамтамасыз ету.

5. Түлектер қатарынан жас отбасыларға, жалғызбасты аналарға, психолого-педагогикалық және медико-әлеуметтік көмек көрсету.

6. Түлектердің постинтернаттық бейімделуіне бағытталған әлеуметтік жобаларға қатысу.

Нәтижелер мен Талқылау

Статистикалық ақпараттардың айтуы бойынша, жабық мекемелердегі тәрбиеленуші балалар, әдетте, интеллектуалды дамудың төменгі деңгейде болуы, олардағы психикалық және танымдық әрекеттердің қалыптаспауы, яғни ойлау қабілеті, көңіл аудару, есте сақтау мен қиялдау секілді әрекеттермен ерекшеленеді. Бұндай балаларда өзін төмен бағалау дамыған және бұлар болашақта қандай мәселелермен жолығатынын білмейді.

Барлық балалар үйі мен интернат мекемелерінің барлығы балаға тәрбиеленуші және оқушы рөлін нақты орындауды міндеттейді. Қатал регламент, өмір сүру, тамақтану, оқу, ойын режимдері, баланың «жеке кеңістігі» болмауы, балада өз-өзіне жауап беру, еңбектену, адамдарды ажырата білу секілді қасиеттерді қалыптастыруға жол бермейді. Одан да сорақысы, балада әлеуметтік біліксіздік пен «қоршаған ортаға сенімсіздік» тундайды, балада коммуникативтік мәдениет дамымайды.

Көптеген ата-анасыз қалған балаларды қоғамға дайындау мәселесімен айналысатын зерттеушілер (И.А. Бобылева, М.И. Буянов, И.Ф. Дементьева, И.В. Дубровина, Е.И. Казакова, Л.Л. Митяев, В.С. Мухина, Л.Я. Олиференко, Л.М. Шипицына, Т.И. Шульга, Н.Н. Юдинцева, т.б.) айтуы бойынша, балалар үйі түлектерінде балалар үйі мекемесінен тыс өз-өзін қамтамасыз ете алу дағдылары дамымаған (Рожков, Байбородова, Сапожникова, 2010: 101). Интернат немесе балалар үйі, басқа да мекемелердің түлектерінде кәсіби оқыту мекемелерінде, жұмысқа тұру барысында, үй алу кезінде, адамдармен қарым-қатынаста, заңдық және экономикалық білімдердің төменгі деңгейі ерекшелеп тұрады.

Нәтижесінде елдің кейбір аймақтарында әрбір екінші балалар үйінің түлегі қауіпті топқа жатады (қаңғыбас болады, заң бұзушылық жазаға тартылады, т.б.)

Түлек жетім балалардың өз бетінше өмір сүруге дайындаудағы әдебиеттерді талдай келе, олардың өз бетінше дағдыларын қалыптастырудағы эффективті технология «сүйемелдеу» екені анықталды.

«Сүйемелдеу» түсініктемесіне авторлар әр түрлі анықтама береді:

– пайда болған мәселені диагностикалайтын кешенді әдіс, мәселені шешу мүмкіндігі туралы

ақпараттар; мәселені қабылдау мен шешу жолында кеңес берулер; жоспарды орындаудағы алғашқы көмек;

– мемлекеттік және қоғамдық институттардың кешенді әрекеттері;

– әлеуметтік педагог пен жетім баланың өзара берлескен әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттері.

Кейбір жұмыстарда сүйемелдеуді шығарып салушы мен бала арасындағы, өмірлік мәселелерді шешуге бағытталған өзара қарым-қатынас ретінде қарастырады.

Н.В. Гарашикино мен А.А. Дружининаның әлеуметтік жұмыстағы технологиясына берген анықтамасына сүйене отырып, біз сүйемелдеуді әлеуметтік жұмыстың технологиясы ретінде қарастырамыз, оған: жетім балалардың қоғамда бейімделу мәселесін шешетін тиімді тәсілдер жүйесі кіреді (Абдрашитова, Паточкина, 2015: 3-5.)

Балалар үйі түлектерін сүйемелдейтін жүйе жетім баланың тұлғалық дамуына жақсы жағдай жасауды, өз бетінше мәселелерді шеше алу дағдылары мен болашақта табысты болуға бағытталған.

Жетім балаларды сүйемелдеу жүйесінде екі негізгі топ міндеттері қарастырылады:

1) балалардың тұрмыстық жағдайын жақсарту, отбасылық жағдай жасау; өз бетінше өмір сүруге дайындайтын бағдарлама жасау, тәрбиеленушілердегі әлеуметтік, қоғамға белсенді бейімделуге бағытталған дағдыларды қалыптастыру;

2) табысты бейімделуді ұйымдастыру; үймен қамтамасыз ету; белсенді рыноктық ортада жұмыспен қамту.

Жетім балаларды сүйемелдеу технологиясы екі деңгейде жүргізіледі:

– жүйелік сүйемелдеу (мәселені оналту мен түзету, балаларға қажет білім мекемелерін құру, оналту-түзету бағдарламасын жасау).

– баланың нақты мәселесіне байланысты индивидуалды сүйемелдеу.

Баланы сүйемелдеудегі басты қағидаларға жатады:

– сүйемелдеушінің ұсыныс мінездемесі;

– сүйемелделуші қызығушылығының артықшылығы;

– мультидисциплинарлылық.

Л.М. Шипицына, Е.И. Казакова, Л.В. Мардахаваның зерттеу негізінде сүйемелдеудің технологиясының нұсқасын қарастырайық:

1. Диагностикалық этап: баланың мәселесін бағалау, әлеуметтік қызметкермен мәселені шешу жолын қарастыру.

2. Кеңес беру: мәселені шешудегі технологияны таңдау, мәселені талқылау, мотивация.

3. Іс-әрекет: таңдалған технологияны іске асыру.

4. Бағалау: нәтижені талдау (Шипицына, 2005: 300).

Жетім балаларды сүйемелдеу технологиясы әлеуметтік қызметкер тарапынан диагностикалық, аналитикалық, мониторингтік сараптама, кеңес беру секілді жүреді.

Қорытынды

Осылайша, балалар үйі өз бетінше өмір сүруін жақсы жолға қалыптастыруда, интеграция мәселесін шешуде, тиімді бейімделуі үшін, оларға әлеуметтік жұмыстың сүйемелдеу технологиясы тиімді болып табылады. Себебі, олар балалар үйі қабырғасынан қоғам жайлы ақпарат алып, қоғаммен қалай байланыс орнатуы қажет екенін біліп шығады. Болашақта бұл білімдері, олардың бейімделу жолында жақсы құрал болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Абдраштова И.И., Паточкина Н.А. Проблемы социальной адаптации выпускников детских домов и интернатов // Вестник совета молодых ученых и специалистов Челябинской области. – 2015. – № 1. – С. 3–5.
- 2 Астоянц М. С. Политический дискурс о сиротстве в советский и постсоветский период: социальная интеграция или социальное исключение? // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – Т. 4. – № 4. – С. 475–500.
- 3 Бобылева И.А., Заводилкина О.В. Подготовка воспитанников интернатных учреждений к самостоятельной жизни // Вестник МГОУ. Серия: Психологические науки. – 2015. – № 1. – С. 6-15.
- 4 Бобылева И.А. Основные подходы к созданию региональной системы сопровождения выпускников интернатных учреждений // Постинтернатное сопровождение детей-сирот: успешные практики, технологии, нормативное обеспечение: материалы, межрегиональной научно-практической конференции. Ч.1. 22-23 июня, г. Смоленск / под ред. И.А. Бобылевой. – М., 2010. – С. 9-28.
- 6 Владимирова Н.В., Спаньярд Х. Шаг за шагом: индивидуальное консультирование выпускников детских домов и школ-интернатов. – М., 2007. – С. 30.
- 7 Гарашкина Н.В., Дружинина А.А. Социальная работа по решению проблем самовольных уходов несовершеннолетних из семей: технологический подход // Социально-экономические явления и процессы. – Тамбов, 2014. – Т. 9. – № 9. – С. 139-147.
- 8 Деева Е.В. Социально-педагогическая деятельность с несовершеннолетними, склонными к самовольным уходам из семей и специальных учебно-воспитательных учреждений // Социально-экономические явления и процессы. – Тамбов, 2014. – Т. 9. – № 10. – С. 202-208.
- 9 Ерёмченко Т. В. Постинтернатное сопровождение детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, как приоритетное направление социальной защиты // Гуманитарные и социальные науки. – 2014. – № 2. – С. 288–291.
- 10 Комплексное сопровождение и коррекция развития детей-сирот: социально-эмоциональные проблемы / под науч. ред. Л.М. Шипицыной, Е.И. Казаковой. – СПб., 2000. – С. 58.
- 11 Прихожан А.М. Психология сиротства / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.
- 12 Рожков М.И., Байбородова Л.В., Сапожникова Т.Н. Взаимодействие субъектов постинтернатного сопровождения детей-сирот. – Калининград, 2010. – С. 101.
- 13 Розуван А.М., Редикульцева Е.Н. Правовое регулирование обеспечения жилищных прав детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей: актуальные проблемы и возможные пути их решения // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2013. – № 1. – С. 88–93.
- 14 Услуга «Социально-психолого-педагогическое сопровождение выпускников организаций для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в условиях самостоятельного проживания (подготовка к независимой жизни)». Кн.26/ под ред. М.О. Егоровой. – М., 2013. – С. 98.
- 15 Шипицына Л.М. Психология детей-сирот. – СПб., 2005. – 300 с.
- 16 Browne K. In association with Save the Children and the Better Care Network The Risk of Harm to Young Children in Institutional Care. – 2012.
- 17 Eddy J. Walakira et al. Residential Care For Abandoned Children And Their Integration into a family-based setting in Uganda: Lessons for Policy and Programming in Infant Mental Health Journal, 2012. – Vol. 00(00). – s. 1–7.
- 18 John Bowlby. The attachment theory. – 1982. – P. 58.
- 19 Mike Stein and Kate Carey. Leaving care. – 1986. – P.200.
- 20 Michael Rutter. Helping troubled children. – 1999. – P. 432.
- 21 Neil Joseph Smelser. – 1994. – Sociology. – P. 316.
- 22 Pierre E. France: formation du jeune telespectateur // L'education aux medias / Responsable de la publication Zaghoul Morsy. – Paris: UNESCO, 1984. – //http://www.quarterly.uz.ua. P. 299 – 313.
- 23 Stein and SOS Children's Villages. When Care Ends: Lessons from Peer Research' Executive Summary. – 2012. – P. 64.
- 24 Tobis David, Moving from Residential Institutions to Community-Based Social Services in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. – 2000. – pp. 62.

- 25 <http://www.m.kazpravda.kz> Почти 34 тысячи детей – сирот проживают в Казахстане.
 26 UNICEF. Changing Minds, policies and lives. – 2003. – P. 101.

References

- 1 Abdrashitova I.I., Patochkina N.A. (2015) Problemy socialnoi adaptatsii vypusnikov detskih domov I internatov [Problems of social adaptation of graduates of orphanages and boarding schools]. Vestnik of the Council of Young Scientists and Specialists of the Chelyabinsk Region. 1, pp. 3-5.
- 2 Astoyanc M.S. (2006) Politicheskii diskurs o sirotstve v sovetskii I postsovetskii period: socialnaya integraciya ili socialnoe iskluchenie? [Political discourse on orphanhood in the Soviet and post-Soviet period: social integration or social exclusion?]. Journal of Social Policy Studies. T. 4, 4, pp. 475-500.
- 3 Bobyleva I.A. (2010) Osnovnye podhody k sozdaniyu regionalnoy systemy soprovozhdeniya vypusnikov internatnykh uchrezhdenii [The main approaches to the creation of a regional system for accompanying graduates of residential institutions]. Post-service support of orphan children: successful practices, technologies, regulatory support: materials, interregional scientific and practical conference. Part 1. June 22-23, Smolensk, pp. 9-28.
- 4 Bobyleva I.A., Zavidilkina O.V. (2015) Podgotovka vospitannikov internatnykh uchrezhdenii k samostoyatelnoi zhizni [Preparation of pupils of boarding schools for independent life]. Vestnik MGOU. Series: Psychological sciences. No.1, pp. 6-15.
- 5 Browne K. In association with Save the Children and the Better Care Network (2009) The Risk of Harm to Young Children in Institutional Care.
- 6 Deeva E.V. (2014) Socialno-pedagogicheskaya deyatel'nost' s nesovershennoletnimi, sklonnymi k samovol'nym uhdam iz semei I special'nykh uchebno-vospitatel'nykh uchrezhdenii [Socio-pedagogical activity with minors prone to unauthorized care from families and special educational institutions]. Socio-economic phenomena and processes. Tambov, T. 9. No.106, pp. 202-208.
- 7 Egorova M.O. (2013) Usluga «Socialno-psichologo-pedagogicheskoe soprovozhdenie vypusnikov organizatsii dlya detei sirot i detei, ostavshyhsya bez popecheniya roditel'ei, v usloviyah samostoyatel'nogo prozhivaniya (podgotovka k nezavisimoy zhizni)» [Service «Socio-psychological-pedagogical support of graduates of organizations for orphans and children left without parental care, in conditions of independent living (preparation for an independent life)». M., P.98.
- 8 Eremenko T.V. (2014) Postinternatnoe soprovozhdenie detei sirot I detei, ostavshyhsya bez popecheniya roditel'ei, kak prioritnoe napravleniye social'noy zashchity [Post-institutional accompaniment of orphans and children left without parental care as a priority direction of social protection]. Humanities and Social Sciences. 2, pp. 288-291.
- 9 Garashkina N.V., Druzhinina A.A. (2014) Socialnaya rabota po resheniu problem samovol'nykh uhdov nesovershennoletnih iz semei: technologicheskii podkhod [Social work to solve problems of unauthorized withdrawals of minors from families: a technological approach]. Socio-economic phenomena and processes. Tambov, T. 9. No.9., pp. 139-147.
- 10 Eddy J. Walakira et al. (2014) Residential Care For Abandoned Children And Their Integration into a family-based setting in Uganda: Lessons for Policy and Programming in INFANT MENTAL HEALTH JOURNAL, Vol. 00(00), 1–7.
- 11 John Bowlby (1982) The attachment theory. 58 p.
- 12 Michael Rutter. (1999) Helping troubled children. 432 p.
- 13 <http://www.m.kazpravda.kz> Почти 34 тысяч детей – сирот проживают в Казахстане
- 14 Mike Stein and Kate Carey. (1986) Leaving care. P.200.
- 15 Neil Joseph Smelser. (1994) Sociology P. 316.
- 16 Prihozhan, A.M. (2005) Psihologiya sirotstva [Psychology of orphanhood]. A.M.Prihozhan, N.N.Tolstyh. SPb: Piter. P. 400.
- 17 Shipicyna I.M. (2005) Psihologiya detei sirot [Psychology of orphans]. SPb., 300 p.
- 18 Pierre E. (1984) France: formation du jeune telespectateur / L'education aux medias / Responsable de la publication Za-ghloul Morsy. Paris: UNESCO, //http://www.quarterly.uz.ua. P. 299 – 313.
- 19 Rozhkov M.I., Baiborodova L.V., Sapozhnikova T.N. (2010) Vzaimodeistvie sub'yektov postinternatnogo soprovozhdeniya detei sirot [Interaction between subjects of post-institutional accompaniment of orphans]. Kaliningrad, P.101.
- 20 Rozuvan A.M., Redikulceva E.N. (2013) Pravovoe regulirovaniye obespecheniya zhilishnykh prav detei sirot, ostavshyhsya bez popecheniya roditel'ei: aktualnye problemy I vozmozhnyye puti ih resheniya [Legal regulation of the provision of housing rights for orphans and children left without parental care: actual problems and possible solutions to them]. Vestnik Vyatka State Humanitarian University, 1, pp. 88-93.
- 21 Shipicyna L.M., Kazakova E.I. (2000) Kompleksnoe soprovozhdenie i korrektsiya razvitiya detei sirot: socialno-emotsional'nyye problemy [Integrated support and correction of development of orphans: social and emotional problems]. SPb., P.58.
- 22 Stein and SOS Children's Villages. (2012) When Care Ends: Lessons from Peer Research' Executive Summary. P.64.
- 23 Tobis David (2000) Moving from Residential Institutions to Community-Based Social Services in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union pp. 62.
- 24 UNICEF. (2003) Changing Minds, policies and lives. 101 p.
- 25 Vladimirova N.V., Snaryad H. (2007). Shag za shagom: individualnoye konsultirovaniye vypusnikov detskih domov i shkol – internatov [Step by step: individual counseling for graduates of orphanages and boarding schools]. M., P.30.

Төлегенов А.Т.

1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abyulai.0911@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАР АРҚЫЛЫ
ҚОҒАМДАҒЫ ҮШ ТІЛДІК САЯСАТ ТУРАЛЫ
ҚОҒАМДЫҚ ПІКІРЛЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ**

Қазақстандағы үш тілдік саясаттың дамуындағы қоғамдық қатынасының рөлін анықтау және әлеуметтанулық зерттеу арқылы қазақ тіліндегі интернет-ресурстарындағы пікір таластарының әсері дәлелденді. Зерттеу міндеттері:

- тіл саясатының дамуындағы қоғамдық пікір мен қоғамдық қатынастың рөлін зерттеудегі әлеуметтанулық, социолингвистикалық, философиялық және басқа әлеуметтік концептуалды тәсілдерін анықтау;
- үш тіл саясатының білім беру және мәдениет салаларында енгізілуінің ерекшеліктерін қарастыру;
- Қазақстандағы тіл саясатының даму деңгейлерін және өзекті мәселелерінің мағынасын сипаттау;
- қазақ тіліндегі интернет-ресурстардың және оның ішіндегі электрондық БАҚ және әлеуметтік желілердің даму тарихының ерекшеліктері мен қиыншылықтарын айқындау.

Зерттеу жұмысының жаңалығы: Үш тіл мәселесі туралы қоғамдық пікірдің қазіргі таңдағы зерттеулері жоқтың қасы. Сонымен қатар, адамдардың көпшілігі белгілі бір мәселеге байланысты өз пікірін білдіргісі келсе, интернет кеңістігі арқылы жаза алады, оның ойын көрушілер ауқымы өте кең және де сол пікір арналған адамына тез жетеді. Үш тіл саясатына байланысты интернет-ресурсындағы қоғамдық пікірлерді зерттеулер жоқ. Алайда зерттеу жұмысының жаңалығы үш тіл саясатына байланысты интернет-ресурстардың қоғамдық пікірді контент және критикалық дискурс талдау арқылы зерттеуінде.

Тәжірибелік маңыздылығы: Қазақ тілдің құзыреттілігіне үш тілдік саясаттың әсері және де қазіргі таңда бұл саясат қалай қабылданып жатыр деген сұрақтар туындайды. Осындай сұрақтарға жауап беру мақсатында интернет кеңістіктегі белсенді қолданушылар, олардың ішінде ата-аналар, студенттер, мұғалімдер және т.б. үш тіл саясаты туралы талқылауда. Өйткені бүгінгі күні өз ойын ашық білдіруде интернет жақсы рөл атқарады, сол себепті де үш тілділік қызу талқылануда.

Түйін сөздер: қоғамдық пікір, үш тілдік саясат, тілдік саясатқа қоғамның қатынасы, интернет-ресурстар, контент-талдау, критикалық дискурс.

Tolegenov A.T.

Master of 1 course in sociology, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: abyulai.0911@mail.ru

**Forming public opinion on the policy of trilingualism through
Kazakh-language Internet resources**

To define the role of the society attitude in the development of the trilingual policy in Kazakhstan and to reveal an influence of the discussion in the Kazakh-language Internet resources by means of the sociological research. The objectives of the research:

- to determine the sociological, sociolinguistic, philosophical and other social conceptual approaches to the research of the role of public opinion and attitude of the society in the development of language policy;

– to consider the features of adoption of the trilingual policy in the spheres of education and culture;
– to characterize the topical problems and stages of language policy in Kazakhstan;
– to reveal the peculiarities and difficulties of developing the Kazakh-language Internet resources, including electronic media and social networks.

Scientific novelty of the research: the diploma work is devoted to sociological study of the attitude formation process of the Kazakhstan society to the trilingual policy introduced by the state in education and culture. Such Internet resources as electronic media and social networks are chosen as an object of the research. It allows to study the discussion of the trilingual policy by the population and formation of public opinion on this issue.

Practical significance: in the work the need of studying the process of formation of the public opinion of the population about the trilingual policy is justified as conditions of its successful realization. On the basis of it recommendations about information policy in the matter are proposed. The necessity of conducting a content analysis and critical discourse analysis as methodologies of sociological research of the formation of the public opinion and in general the attitude of the society to the trilingual policy is proved.

Key words: public opinion, trilingual policy, attitude of the society towards the language policy, Internet resources, content analysis, critical discourse.

Төлегенов А.Т.

магистрант 1 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: abyalai.0911@mail.ru

Формирование общественного мнения о политике трехязычия через казахоязычные интернет-ресурсы

Цель исследований – определить роль отношения общества в развитии политики трехязычия в Казахстане и выявить влияние дискуссии в казахоязычных интернет-ресурсах посредством социологического исследования.

Задачи исследования:

- определить социологический, социолингвистический, философский и другие социальные концептуальные подходы к исследованию роли общественного мнения и отношения общества в развитии языковой политики;
- рассмотреть особенности внедрения политики трехязычия в сферах образования и культуры;
- охарактеризовать актуальные проблемы и этапы языковой политики Казахстана;
- выявить особенности и сложности развития казахоязычных интернет-ресурсов, включая электронные СМИ и социальные сети.

Научная новизна исследования: работа направлена на социологическое изучение процесса формирования отношения казахстанского общества к политике трехязычия, внедряемой государством в образование и культуру в последний год. В качестве объекта исследования выбраны такие интернет-ресурсы как электронные СМИ и социальные сети. Это позволяет изучить обсуждение политики трехязычия населением и формирование общественного мнения по данному вопросу.

Практическая значимость: в статье обоснована необходимость изучения процесса формирования общественного мнения населения к политике трехязычия как условия ее успешной реализации. На основании этого предложены рекомендации по информационной политике в данном вопросе. Также обосновывается необходимость использования контент-анализа и критического дискурс-анализа как методологии социологического исследования формирования общественного мнения и в целом отношения общества к политике трехязычия.

Ключевые слова: общественное мнение, политика трехязычия, отношение общества к языковой политике, интернет-ресурсы, контент-анализ, критический дискурс.

Кіріспе

Қазіргі таңдағы қоғамда тіл аспектілері ең негізгі және маңызды мәселе болып табылады. Тұлғаның әлеуметтік интеграция процесі кезінде тіл адамның әлеуметтенуіндегі бірден бір тәсіл ретінде рөл ойнайды. Қазіргі әлемде, соның ішінде кибер кеңістікте көп тілділік

құбылысы жаппай сипат алууда. XX және XXI ғасырларда жаһандану процесінің жылдам және қайтымсыз өсуіне байланысты шет тілдерді білу тек қана интеллигенциялар мен қоғамды билеуші элиталарға емес, сонымен қатар, басқа да әлеуметтік топтарға білу қажеттілігі артып отыр. Филология ғылымдарының профессоры В.М. Смокотиннің айтуынша, көпшілік

адамдардың екі тілді білуі иммиграцияға байланысты катал қажеттілік негізінде пайда болады деген. Олай болса, шет тілді үйрену көбінесе қолайсыз ортада және тіл тосқауылдарын өту арқылы жүзеге асады. Әлеуметтанушылар Б. Сеймуор және Дж. Дористің зерттеулеріндегі мәліметке сүйенсек, АҚШ еліндегі иммигрант отбасыларындағы балалар өз туған тілдерінде білім алу деңгейі төмен болса, шет тілді үйрену және әлеуметтенудің жаңа жағдайларына үйрену қиын және ұзақ уақытты алады. Осылайша, Латын Америка елінен келген иммигранттардың үлгерімдері төмен болғаннан кейін, зерттеушілерді, мектеп жасындағы балаларды көптілге үйрету баланың жалпы дамуына кері әсерін тигізеді деген қорытындыға келтірді. Бұл мәліметтер адамдардың тәжірибе барысындағы тіл үйренудегі жетістіктердің әр түрлі қиындықтарын көрсетеді (Назарбаев, 2014).

Алайда канадалық нейрохирург У. Пенфильд кішкентай жастағы балалардың шет тілді үйрену қиындықтары теориясын жоққа шығарды. Бірнеше тілдерде сөйлейтін балаларды тестілеу барысында, ол балалар өздерінің құрдастарын ақыл-есі жағынан асып түсіп және тілді үйренуге тікелей қатысы жоқ әр түрлі дағдыларда жоғарғы нәтиже көрсеткен болатын (Смокотин, 2012б, 30). «Билингвтер» деп аталатындарды тәрбиелеуде ата-аналардың қызығушылықтарын бүгінгі күні әр түрлі коммерциялық ұйымдар қолдау көрсетеді.

Тілдердің плюрализм қағидасы ең көп танымал болған территория Европалық одақ. Бұл жерлерде мультимәдениет қоғамын құру жолында бірнеше қиыншылықтар болғанымен, көптілді білу қазіргі және табысты Европалық одақ азаматының ең маңызды қасиеті ретінде мойындалған. 1996 жылдан бастап Европа одағына мүше елдердің халықтары арасындағы мәдени және тілдік кедергілерді жеңілдету әрекеттері белсенді түрде жүзеге асты. Уақыт өте келе, Европалық одақтың заң шығарушылары әр европалық кем дегенде екі тілді білу керек деген нәтижеге келді. Көптеген зерттеушілер көптіл концепциясын Европалық одақтың «жарқын бейнесінің» саясаты және мәдениеттің ерекшелігін бейнелейді деп белгілеп көрсетеді. Европалық одақ басшыларының ең маңызды мақсаты көптілділік қағидаларын заң шығару деңгейінде бекітіп ғана қоймай, «бір тіл менталитетін» одақтағы қарапайым азаматтар деңгейінде түбірімен жою көзделген (Назарбаев, 2014).

Негізгі бөлім

Тарих бойынша көп тілділік қоғам элитасының артықшылығы болатын, өйткені, білім алу және саяхат жасау кедейлер мен халықтың тұрмысы төмен жіктердің қолы жетпейтін. Осы себепке байланысты қоғамда көп тілділікке байланысты көп адамдардың қолы жетпейтін ерекше құбылыс ретінде пікірлер қалыптасты. Тұрғындарды шет тілдерді сапалы оқытуда заң шығарушылар білім беру тәсілін толығымен өзгерту керек болды. Қазіргі жаңа интерактивті технологияларды қолдану арқылы, бала өмірінің бастапқы этаптарында ғана емес, сонымен қатар үздіксіз өмір бойы білім алу мүмкіндігі пайда болды. 1995 жылы Европарламент Европалық одақтың әр мектеп оқушыларын өздерінің ана тілдерінен бөлек кем дегенде екі шет тілін үйрену керектігін мәлімдеді. Сонымен қатар, көптілділікке байланысты қоғамдық пікірді жақсарту және тіл саясатының әртүрлілігін қолдау мақсатында әр түрлі жобалар қабылданған болатын. Университеттер европалық билингвизмнің қалыптасуында орталық рөлді ойнады. Көптілділікті қолдау үшін жасалған әр түрлі семинарлар, конференциялар және мәдени шаралар кең ауқымда баспасөздерде және басқа да бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін қоғамда екі тіл орын алған болатын, бірақта әлемдік тенденцияға, өзгерістерге және жаһандануға байланысты «2011-2020 жылдарға арналған Тілдердің дамуы мен жүзеге асуының мемлекеттік бағдарламасына» сәйкес 2019 жылға дейін білім беру жүйесі үш тілге өтіп болу керектігі айтылған.

Қазіргі таңда тілдік плюрализм қағидаларын тіпті дәстүрлі мономәдениет саясатын ұстанушы елдер мойындап жатыр. Алайда, тәжірибе көрсеткендей тілдердің көптілдік саясатының нәтижелі болу әрекеті кей кездері айтарлықтай қиындықтармен байланысты болады. Европалық одақтың бар болуы шын мәнінде ресми тілдер сандарының көп болуымен шиеленіседі. Бірақта, ресми тілдер әрдайым бір бағдар бойында орналаспайды, кейде тілдердің теңсіздігі орын алады.

Қазақ тілін өркендеуін жүйелі мемлекеттік шараларының іске асырыла бастауы. Мемлекеттік тіл саясатының негізгі міндеті республика ауқымында қазақ тілінің тұтастығын сақтау болып табылады. Оның мәнісі мынада: мемлекеттік тіл бір аймақта үстемдік етіп, ал екінші бір аймақта толық іске қосылмай

қалуына жол бермеу. Оңтүстік аймақта өзбек тілі, солтүстік аймақта орыс тілі қолданыста басымы болып қалмауына, яғни мемлекеттік тілді барлық аймақта теңдей болуын қадағалау. Ал, екінші мәселе – қазақ тілінің өмірдің барлығы салаларында қолданылу қажеттілігі. Бірақ ол әліде болса азаматтарымыздың және мемлекеттік ұйымдарының қарым-қатынастарында тиісті дәрежеде қолданыс таппай келеді. Мемлекеттік тіл саясатының басты бағыттарының бірі – мемлекеттік тілді барлық азаматтардың арнайы белгіленген көлемде меңгеру үшін жағдай туғызу болып табылады. Осы мақсатта халық топтарының этикалық, демографиялық, кәсіби ерекшеліктеріне сәйкес ақысыз оқыту орталықтарын құру қажет т.б. іс-шараларды жүзеге асыру қолға алынууда.

Корпаративтік әдіс саяси-құқықтық тәжірибеде әр елде тілдің дамуын және тіл саясатының бірнеше варианттарын көрсетеді. Тіл саясатын жүргізуге шетелдік озық тәжірибелерге көңіл қойып, зер салған жөн.

Осыдан бір хасыр бұрын ұлы Абай «Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі» – деген еді. Рухани атамыздың бұл өсиетінің маңызы бүгінде жойылған жоқ. Орыс тілінің қызмет аясының сақталуы Қазақстанның интеграциялық процестерге бет алуымен, ТМД елдерімен біртұтас мәдени және білім беру кеңістігін сақтауы арқылы қамтамасыз етіледі. Еліміздің тіл Заңының ең басты қасиеттерінің бірі, оның демократиялық сипатында. Оның «Осы Заңын реттейтін мәселесі» деп аталатын екінші бап айқын дәлелдеп тұр. Онда былай делінген: «мемлекеттік, мемлекеттік емес ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметінде тілдерді қолдануға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастар осы Заң реттейтін мәселе болып табылады. Осы заң жеке адамдар арасындағы қатынастарда және діни бірлестіктерде тілдердің қолданылуын реттемейді».

Басқаша айтқанда, мемлекеттік тіл барлық уақытта әрбір азаматқа зорлықпен таныла бермейді. Азаматтардың жеке қатынастарында және діни уағыздарда тілдің еркіндігі сақталады. Заңның демократиялығы, міне, осында.

Тіл Заңның орындауда мемлекеттік ұйымдар мен өзін-өзі басқару органдарында елеулі тірліктер жүзеге асуда. Республиканың барлық облыстарында іс-қағаздар жүргізу мемлекеттік тілге көшті және әрбір органның құқықтық міндеттері анықталды. Заңның 23-бабын-

да «нақты мамандар мен қызметтегі адамдар үшін қазақ тілін білу міндетті» деп көрсетілді. Заңда Қазақстан Республикасында тілдердің қолдануының құқықтық негіздері, мемлекеттік олардың оқып-үйрену мен дамыту үшін жағдай жасау жөніндегі міндеттері белгіленген, сондай-ақ заң еліміздегі барлық тілге бірдей құрметпен қарауды қамтамасыз етеді. Қалай болғанда да негізгі жұмыстар «Тіл туралы» Заң талаптарына сәйкес жүргізілуі тиіс. Бұл мәселеде біраз кемшіліктері жол беріліп отыр. Мәселен, осы Заңның 4-бабында мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісі және іс-қағаздарын жүргізу тілі екені айқын жазылған. Ал, осы Заңның «Тілдердің қолданылуы» деген 8-бабына сәйкес мемлекеттік тіл Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, ұйымдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жұмыс және іс-қағаздарын жүргізу тілі болып табылады. Өкінішке орай, іс жүзінде бұл талаптарға әзірге қол жеткізе алмай келеміз.

Көп тіл қағидасы әлемдік тілдердің жүйесіне әсері туралы айтылғанда С.К. Гураль және В.М. Смокотин А.де Сваананың концепциясын қарастырады. Осыған сәйкес, алты мың тілдер бір жүйеге келістірілген. Де Сваан әлем тілдерін иерархиялық топтарға бөліп, соның ішіндегі жоғарғы деңгейді гиперорталық тілдер алады.

Осындай тілдерді бөлу көп тіл саясатын тіл және білім беру салаларында жүзеге асыру қиындықтарымен түсіндіріледі. А.де Сваанның мәлімдеуінше иерархияның жоғарғы деңгейінде тілдерді үйрену жиі болады дейді. Оның ойынша, жоғары «коммуникативті потенциалына» ие адамдар тілдерді үйрену үшін ресурстар салуды дұрыс көреді дейді. Қазіргі уақытта үйренуі бойынша әлемде ең танымал бірінші шет тілі ағылшын тілі болып табылады. Г. Уиддоусон ағылшын тілі жер шары бойынша шынайы тіл ретінде тарап жатқан жоқ, виртуальды тарап жатқан сияқты, өйткені, оның нормалары көп жағдайда қабылданбайды және сақталмайды, оның бейімделуі жүзеге асады деп көрсеткен болатын (Разумова, 2013: 21).

Ағылшын тілінің кең тарауы, соның ішінде интернет желісі арқылы тарауы көптеген дамыған және дамушы елдердің азаматтары үшін күнделікті өмірлеріне айналып, «көп ұқсастылық» феномені пайда болады. Алайда, С.К. Гураль және В.М. Смокотин халықаралық тілді коммуникативті мақсат үшін қолдану мәдени ұқсастықты білдіру үшін ұлттық тілдің

жойылуына әкелмейді деп белгілеп айтады. Индивидуальды көп тілдің тұрақтылығы екі және бірнеше тілдердің қолдану саласындағы диглоссидің (билингвизмнің ерекше түрі, белгілі бір территорияда немесе қоғамда екі тілдің немесе бір тілдің екі формасы қатар өмір сүруі) бөліну жағдайында жүзеге асады (Гураль, 2014: 4-9).

Кәсіби тілдердің дамуын айта кету керек, оған себеп көпшілік елдерде қолдау тапқан халықаралық жүйенің стандартизациясы. Мысалға, IT-технология саласында көптеген терминдер басқа тілдерге аударылмайды және де кәсіби жаргон сөздердің өзі ағылшын тілі жүйесінен алынған кірме сөздер болып табылады.

Көптеген ғалымдар мен саяси қызметкерлер ағылшын тілінен алынған кірме сөздердің көптігіне шын мәнінде алаңдап отыр, алайда, А.В. Плотниковтың мәлімдеуінше қазіргі замандағы жаһандану жағдайында бұл табиғи процес деп көрсетеді (Плотников, 2016: 55-56).

Осыған сәйкес Қазақстанда білім беру жүйесінде тіл саясатына байланысты көптеген өзгерістер болып жатыр, соның біреуі білім беру жүйесіне үш тілді енгізу. 2017 жылдың наурыз айында Білім және ғылым министрі үш тілге өту саясатын жариялағаннан кейін, интернет кеңістіктегі ақпараттық сайттарда бірнеше талқылаулар мен хабарламалар пайда болған еді.

Соған сәйкес зерттеудің өзектілігі қазіргі таңда елімізде әлемдегі білім берудің қазіргі кездегі маңызды мақсаты – түлектерді халықаралық сапалық көрсеткішке жеткізу, көптұғырлы тілдік компетенцияға бағдарлау, яғни мемлекеттік тілді, ана тілін және шет тілдерін игеру арқылы көптілділікке негізделген полимәдени сананы дамыту болып табылады. Осы орайда үштұғырлы тіл идеясы тілдік саясаттың жаңа тұрпаты ретінде пайда болмағанын, ол заманауи қажеттіліктен туындаған қажеттілік екенін ескерген жөн сияқты. Бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейтеді. Бұл Қазақстанды бүкіл әлем халқы үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде танытудың басты факторы болып табылады. Яғни: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлт-аралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға кіру тілі. Мемлекеттік

тілді дамыта отырып, орыс тілін қолдаймыз, ал ағылшын тілін үйренеміз (Шаукенова, 2015: 12).

XXI ғасырда жаһандану процесінің өсуіне байланысты шет тілдерді білу тек интеллигенция және қоғамдағы билік элитасына емес, сонымен қатар, басқа адамдарға да қажет болып отыр. Қазақ тілдің құзыреттілігіне үш тілдік саясаттың әсері және де қазіргі таңда бұл саясат қалай қабылданып жатыр деген сұрақтар туындайды. Осындай сұрақтарға жауап беру мақсатында интернет кеңістіктегі белсенді қолданушылар, олардың ішінде ата-аналар, студенттер, мұғалімдер және т.б. үш тіл саясаты туралы талқылауда. Өйткені бүгінгі күні өз ойын ашық білдіруде интернет жақсы рөл атқарады, сол себепті де үш тілділік қызу талқылануда.

Электрондық БАҚ-тарда үш тіл саясатын жариялануы және үш тілділік туралы оқырмандардың ойлары, үш тіл саясатын жүзеге асыру үшін ұсыныстары қандай деген зерттеу сұрақтарына жауап іздеу мақсатында 2017 жылдың 1 наурыз бен 30 қараша айлары аралығында «үш тіл саясаты» туралы Conter Zero интернет статистикасы бойынша ең танымал алты ақпараттық сайттарға (nur.kz, tengrinews.kz, ratel.kz, informburo.kz, 365info.kz, caravan.kz) қазақ және орыс тілді нұсқаларына салыстырмалы түрде контент-талдау және сол сайттардағы пікірлерге критикалық дискурс талдау жасалған болатын. Алты ақпараттық сайттарда «үш тіл саясатына» қатысты орыс және қазақ тілінде 108 хабарламалар мен талқылаулар алынды. Бұл мәселе Қазақстанда бұрын зерттелмеген. Отандық зерттеушілерден З.К. Шаукенова, С. Садуақас тіл мәселелерін әлеуметтанулық тұрғыдан қарастырған. Ал қазақ тіліндегі электрондық БАҚ-тарына Серік Бейсембаев «Қоғамдық-саяси бағыттағы қазақ тілді сайттарға контент-талдау» атты тақырыбында алғашқылардың бірі болып контент-талдау жүргізген болатын.

Талдау барысында ақпараттық сайттардың қазақ тіліндегі нұсқаларында «үш тіл саясаты» туралы 49 хабарламалар мен талқылаулар болса, орыс тілді нұсқаларында 59 болды (Гумбольдт, 2012: 22). 1-кесте бойынша үш тіл саясатына қатысты қазақ тілінде көп хабарламалар жариялаған www.nur.kz сайты болса, ал орыс тілді нұсқаларында www.informburo.kz сайты болды. www.informburo.kz және www.ratel.kz сайттарында қазақ тілі нұсқасы жоқ.

1-кесте – Үш тіл саясатына байланысты ақпараттық хабарламалардың саны

Сайттың атауы	Жарияланымдар		
	Қазақша	Орысша	Жалпы саны
Nur.kz	19	8	27
Informburo.kz	-	14	14
Tengrinews.kz	7	11	18
365info.kz	15	7	22
Caravan.kz	8	12	20
Ratel.kz	-	7	7
Барлығы	49	59	108

Ақпараттық сайттардағы хабарламалар мен талқылауларға контент-талдау үшін келесі категориялар алынып, сандық талдау жүргізілді:

- белгілердің саны (аралықсыз),
- қарап шығу саны,
- мақаланың авторлық құқығы,
- басылым авторы,
- мақаланың түрі.

2017 жылдың наурыз айында Білім және ғылым министрінің мәлімдемесі бойынша интернет кеңістікте бұл мәселе бойынша сәуір айында қызу талқыға түскен болатын (Юсселер, 2015: 200). Зерттеу барысында алты ақпараттық сайттың қазақ тілі және орыс тілі нұсқаларында сәуір айында үш тіл саясатына байланысты ақпараттық хабарламалар жиі шығып тұрған. Ал мамыр айы мен маусым айында екі немесе төрт хабарлама жарыққа шыққан. Ал басқа айларда үш тіл саясаты бойынша жарияланымдар төмендеген (Тард, 2010: 24-32). Талдау барысында сәуір айында сайттардың көптеген оқырмандары негативті көзқараста болады, яғни үш тілде білім беру процесіне қарсы болады. Ал қыркүйек және қазан айларында үш тілді енгізу саясатына деген көзқарастары өзгере бастайды (Байер, 1968: 402). Бұл құбылысты оқырмандар, ата-аналар, мұғалімдер және т.б. сол мәселе

бойынша дұрыс ақпараттанбауының себебі деп түсіндіруге болады. Яғни бұл саясатты интернет кеңістікте дұрыс жеткізе алмауында.

Контент талдау барысында үш тіл саясаты тақырыбы бойынша материалдарын қарап шығу көрсеткіші тіркелді. Төмендегі 2-кесте бойынша www.nur.kz сайтынан басқа сайттарда қарап шығу көрсеткіші белгілеп көрсетілген (Густав, 2011: 238). Талдау барысында бір мақаланы кем дегенде (минимум) оқырмандар үш рет қарайды екен. Ал максимум 35903 рет қарап шығады екен (Бодаргус, 1951: 265). Үш тіл саясатына қатысты жарияланымдарды қарап шығу көрсеткіші бойынша www.tengrinews.kz сайтына тиесілі. Яғни қазақ және орыс тілді оқырмандардың көбісі жаңалықтарды tengrinews.kz сайтынан оқиды (Штампс, 1968: 452). Барлық материалдарды қарап шығу көрсеткіштері жоғары. Алайда, қарап шығу санына байланысты сайттардың қазақ және орыс тілді нұсқаларын салыстыруда жаңалықтарды қарап шығу санының жоғарғысы орыс тілді нұсқаларына тиесілі. Бұл ақпараттық сайттарды белсенді түрде қолданатын оқырмандардың қазақ тілін білмеуімен және сайттардың қазақ тілді нұсқаларының танымалдығының аздығымен түсіндіруге болады (Шумпетер, 2015: 54).

2-кесте – «Үш тіл саясаты» тақырыбы бойынша материалдардың қарап шығу көрсеткіші

Сайттың атауы	Орташа қарап шығу көрсеткіші			Минимум		Максимум	
	Қазақша	Орысша	Жалпы	Қазақша	Орысша	Қазақша	Орысша
tenrnews.kz	1205	3378	4583	155	3	3925	35903
informburo.kz	-	1790	1790	-	201	-	10658
ratel.kz	-	6330	6330	-	95	-	29170
365info.kz	691	4730	5421	22	605	3494	22172
caravan.kz	315	1438	1753	91	432	912	4237

Сандық талдау барысында ақпараттық сайттарда «үш тіл саясаты» бойынша жарияланымдарды сайттың жеке материалы және басқа интернет – сайттардан алынған ақпараттар деп бөлуге болады (Чарльз, 1966: 254). Төмендегі кестеден көріп отырғанымыздай, тек www.sagavan.kz сайты ғана басқа интернет сайттарынан алынған ақпараттарына сілтеме көрсетіп, мақаланы жариялайды. Ал қалған сайттар жариялаған мақалаларының жартысынан көбісін өзінің жеке материалы деп айтуға еш күмән келтіргізбейді (Горшков, 2012: 383).

Ақпараттық сайттардың қазақ және орыс тілді нұсқаларында оқырмандардың «үш тіл саясаты» бойынша пікірлеріне критикалық дискурс талдау әдісі қолданылған болатын. Критикалық дискурс талдау ақпараттық сайттардағы оқырмандардың ментальды бейнесін көруге, пікірлерінің айтылу механизмдерін және оны жеткізудің дұрыс оқылуына көмектеседі (Садуақас, 2009: 16-25). Критикалық дискурс талдауға лингвистикалық және риторикалық элементтер кіреді. www.365info.kz сайтынан бөлек бес ақпараттық сайттардағы оқырмандардың қазақ және орыс тілді нұсқаларының жалпы пікірлеріне критикалық дискурс талдау жасалып, екі макропропозицияға бөлінген болатын. Біріншісі үш тіл саясатының енгізілуін қолдайтындар, ал екіншісі қарсы пікір деп бөлінген болатын (Смокотин, 2012: 4-32). Ақпараттық сайттың қазақ тілді нұсқаларында үш тіл саясатының енгізілуін қолдайтын пікір мыналар:

– Қазіргі жаһандану кезінде үш тіл білу өте керекті нәрсе, өйткені балаларымыз жақсы өмір сүріп, білімді болғанын қаласақ үш тілде білім беру дұрыс;

– Үш тілді білу қазіргі кездегі басты шаруалардың бірі болып кетті, сол себепті дұрыс жол деп ойлаймын;

– Меніңше жақсы ой. Себебі барлығымыз білетіндей дамыған заманда шет елден білімін толықтыратын, тәжірибе алмасатын білімді азаматтарымыз көп. Сондықтан үш тілді білу шарт.

Оқырмандар үш тіл саясатының қазіргі әлемде өзгерістерге байланысты, үш тілді өз балаларына үйрету өте керекті және пайдалы екенін айтады (Коробайников, 2013: 22). Және де осы саясаттың енгізілуін жаһандану процесімен тікелей байланыстырып мәлімдейді. Сонымен қатар, интернеттің арғы жағында пікір жазып отырған ата-аналар, мұғалімдер, оқушылар және т.б. үш тілді білсе, болашағы жарқын және кепілді болады және де шет елдерде емін-еркін тұрып, жақсы білім алуына толықтай келісіп үш

тіл саясатының енгізілуінің дұрыстығын айтады (Шаукенова, 2010: 12-20). Ал сайттың орыс тілді нұсқаларында үш тіл саясатын қолайтын пікірлер мыналар:

– Бәсекеге қабілетті болу үшін, біз өз мүмкіндігімізден көбірек істеуіміз керек;

– Адамдарды түсінбеймін. Үш тіл қазіргі таңда керек. Ия олар белгілі бір өзгерістерден қорқады, бірақ жүйені толығымен өзгертпесек бізге артта қалып қою қаупі бар;

– Қазіргі уақытта ағылшын тілі кеңістігінде көптеген ғылыми ақпараттар бар.

Орыс тілі нұсқаларында оқырмандар ағылшын тілінің маңыздылығы мен оның әлемде қандай орын алатынын ескере отырып, үш тіл саясатының толықтай енгізілуіне қарсы емес. Сонымен қатар, оқырмандар өзгерістерден қорықпай, оны жүзеге асуына қолдау көрсету керектігін белгілеп көрсетеді (Биекенов, 2006: 52).

Ақпараттық сайттардың қазақ тілді нұсқаларында үш тіл саясатының енгізілуіне қарсы пікірлер мыналар:

– Қазақшаны 25 жылда білмесе, ағылшынша қанша уақыт оқиды?;

– Қазақ тілі көлеңкеде қалып бара жатыр;

– Онсыз да сабақтары өте қиын. Енді қалғаны осы жетпей тұр еді...; Оданда кітаптардағы қателерін жөндей ме...

Қазақ тілді оқырмандар үш тілді енгізбес бұрын, ең алдымен қазақ тілін толығымен үйреніп алу керек және қазақ тілі көлеңкеде қалып бара жатқанын айтады (Хасенов, 2013: 45-52). Бұл үш тілді енгізу арқылы қазақ тіліне көп көңіл бөлінбейді және де ол қазақ тілінің құзіреттілігі төмендеп кетеді деген қорқынышты білдіреді (Сулейменова, 2014: 3).

Ал орыс тілді нұсқаларындағы қарсы пікірлер:

– Мамандар үлкен рөл ойнайды. Көптеген ақша бөліп, мемлекеттік тілді үйрете алмады. Енді келіп үш тілде сабақ беретін мұғалімдерді таппақ;

– Қазақ тіл туралы көптеген мәселелер бар, ал олар енді қалғаны ағылшын тілін енгізбек. Одан да мұғалімдердің жалақысын көтермей ме?!

– Ертеңге болашақта химия және физика сабақтары ағылшын тілінде балама пайдасы бола ма? Бес жылдан кейін қытайша оқымайтынымызға кім кепіл? Ата-аналарға ағылшын тілін үйрену керек пе?

Яғни орыс тілді оқырмандар қазіргі реформалардың тез өзгеруін сынға алып, олардың тұрақты түрде жұмыс жасамайтынын ай-

тады (Липман 2004: 96). Білім және ғылым министрлігі бастауыш сыныптан бастап үш тілде сабақ беретінін мәлімдегеннен кейін, кішкентай балаларға ата-аналар ағылшын тілін білмесе, сабақты қалай түсіндіреді деген сұрақтар оқырмандарды мазалап отыр (Нозль-Нойман, 1996: 125). Белгілі бір сабақтар тек ағылшын тілінде оқытылғаннан кейін, ол сабақтар балаға болашақта пайдасын тигізетініне ата-аналар күмән келтіріп және мұғалімдердің жалақысын көтеру керектігін көрсетеді.

Қазақ және орыс тілді оқырмандардың үш тіл саясатын қолдайтындарына салыстырмалы талдау барысында жаһандану процесінде ағылшын тілінің маңыздылығын, балалардың ағылшын тілін үйрену арқылы болашақтарына кепілдік беретінін, тілдерді үйрену арқылы ғылымның дамуына әсер етуінде ортақ пікірлерге келетінін белгілеп айта кету керек (Назарбаев, 2012: 1-5). Ал үш тіл саясатына қазақ және орыс тілді нұсқаларындағы қарсы пікірлерге талдау жасау барысында ешқандай айырмашылық жоқ, өйткені екі тілде де айтатын қорқыныштары мен күмәндарының барлығы бірдей болып шықты (Бондаренко, 2006: 19-21). Сонымен қатар қазақ тілді нұсқаларында тек ғана қазақша пікірлер жазылған жоқ, сонымен қатар орыс тілінде де пікірлер жазылған. Және де бұл орыс тіліндегі нұсқаларында да байқалады (Тамерьян, 2014: 460). Қазақ тіліндегі материалдарды орыс тілді адамдар да оқып өз ойын білдіре алады және де керісінше, яғни орыс тіліндегі материалдарды қазақ тілді оқырмандар оқып өз ойын қазақ тілінде білдіріп қалдыра береді.

Қорытынды

Қазақ және орыс тілді сайттардағы оқырмандардың пікірлеріне салыстырмалы талдау барысында тіл саясатының дамуы бой-

ынша мынандай ұсыныстар келтірді. Үш тілді енгізу саясатының тез, әрі сапалы еместігіне оқырмандардың көпшілігі назар аударып, кезең-кезеңмен жүргізу керектігін айтады. Яғни белгілі бір дәрежеде бұл процес оқушыға, ата-анаға және мұғалімдерге де кері әсерін тигізуін айтады. Көптеген ата-аналар қазіргі таңда ағылшын тілін білмейді. Сол себепті үй тапсырмасын ата-аналар өз балаларына қалай түсіндіру керектігін білмей, сапалы білім болмайды деген күдікте.

Білім беру жүйесінде үш тілге өту үшін жақсы мамандарды дайындау керек. Қазақстанда кейбір арнайы мектептерде ғана үш тілде сабақ беріледі. Ал басқа мектептерде үш тілде білім беретін мұғалімдер жоқтың қасы. Осыған орай, оқырмандар ең алдымен үш тілде өте сауатты білім беретін мамандар керектігін айтады.

Ауылдық жерлерде үш тілді енгізу саясатын мұғалімдердің тілдік білімін көтеру керек. Ауылдық жерлерде мектептерде үш тілде сабақ беру үшін белгілі бір дәрежеде мұғалімдерді дайындау қажет. Ол үшін арнайы бағдарламалар құрып, мұғалімдердің жалақысын көтеріп ауылдық жерде жұмыс жасау үшін барлық жағдайын қарастыру қажет.

Білім беру жүйесінде үш тілде сабақ беру әдіснамасы мен әдістерін құру. Ол үшін екі немесе одан да көп тілге негізделген басқа елдердің білім беру жүйесіндегі әдістер мен әдіснамасына сүйене отырып, өзіміздің мәдениетімізге, салт-дәстүрімізге байланысты құру қажет.

Үш тілді қолдайтындар әлем өзгеріп жатқанын және де жаһандану процесіне кіру мақсатында үш тілдің маңыздылығын түсініп, білім беру жүйесінде балалардың үш тілді білуін болашаққа бастар жол деп түсінеді. Сол себепті үш тілді меңгеру қабілеті өзінің болашағын Қазақстан қоғамының дамуымен байланыстырады.

Әдебиеттер

- 1 Bogardus E.S. The Making of Public Opinion. N.Y.: Association press, 1951. – 265 p.
- 2 Bauer R.A., Greyser S.A. Advertising in America: The Consumer View. – Boston: Harvard University, 1968. P. 398-399.
- 3 Charles S.Johnson Shadow of the Plantation Chicago: University of Chicago Press, c. 1934/reprinted 1966. – 254 p.
- 4 Gustave Le Bon The Psychology of Politics and Social Defense: Academy project. – 2011.–238p.
- 5 Stamps W. Public Sociology: Research, action and change. – Chicago press, 1968. – 452 p.
- 6 Биекенов К.У. Язык как социальный институт // «Пути реализации основных приоритетов». – Алматы: КазНПУ им.Абая, 2006. – С. 15-25.
- 7 Бисембаев С. «Контент-анализ казахскоязычных сайтов общественно-политической направленности» Аналитический доклад. – Алматы, 2013. – С. 8.
- 8 Бондаренко Т.А. Виртуальная реальность: социально-философский анализ. – Ростов н/Д., 2006. – С. 15-19.

- 9 Смокотин В.М. Европейское многоязычие: от государств-наций к многоязычной и поликультурной Европе. – Томск: Издательство Томского университета. – 2012. – с. 4-32.
- 10 Горшков М.К. Общественное мнение: История и современность. – М.: Политиздат, 2012. – 383 с.
- 11 Гумбольдт В.Ф. Тіл білімінің таңдамалы еңбектері. Лингвистикадағы еңбектер жинағы. – 149-159 б.
- 12 Гураль С.К., Смокотин В.М. Язык всемирного общения и языковая и культурная глобализация // Язык и культура. – № 1 (25). – 2014. – С. 4-9.
- 13 Коробайников В.С. Генезис и особенности духовного общения через средства массовой информации. – дис. д-ра филос. наук. – М., 2013. – С. 569-575, 590.
- 14 Разумова Л.В. Политика мультикультурализма и современные этнокультурные и языковые процессы (Электронный ресурс) http://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/4_razumova.pdf, с.21-27.
- 15 Липман У. Общественное мнение. – М., 2004. – с.16.
- 16 Назарбаев Н.Ә. «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Жолдауы. – 14.12.2012. – С. 1-5.
- 17 Нозль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. – М., 1996. – С. 59-69.
- 18 Плотников А.В. Глобализация и устойчивость языков // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – № 6. – С. 55-56.
- 19 Послание Главы государства Назарбаева Н.А. народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» // Наш Костанай. – 2014, 21 января. – С. 2-16.
- 20 Садуақас С. Языковая социализация и формирование социального поведения личности. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 392 б.
- 21 Садуақас С. Повышение статуса социологии языка как процесса: дис.д-ра соц. наук. – 2009. – 163 с.
- 22 Юсселер М. Социоллингвистика. Язык как социальное явление / перевод с нем. Ю. А. Двухжилова; под ред. Жлуктенко Ю.А. – Киев: Вища школа, 2015. – 200 с.
- 23 Сулейменова Э.Д. Очерк политики языкового Ренессанса в Казахстане // Вестник КазНУ. Сер.филологическая. – Алматы, 2014. – №4(76). – С. 30-35.
- 24 Тамерьян Т.Ю. Языковая модель поликультурного мира: интерлингвокультурный аспект: дисс. д-ра филол. наук. – Нальчик, 2014. – С. 460.
- 25 Тард Г. Общественное Мнение и толпа // Социология толп. – М.: Ин-т социология РАН, КСП+, 2010.
- 26 Швейцер А.Д. Теория перевода статус проблемы аспекта – М. Наука, 2014. – 215 б.
- 27 Хасенов Е.А. Социоллингвистические проблемы урбанизации (по материалам исследования языковой эволюции г. Алматы от основания до обретения независимости). – Алматы, 2013. – С. 25-28.
- 28 Шаукенова З.К. Социальное взаимодействие этносов в современном казахстанском обществе. – Астана, 2010. – С. 10.
- 29 Шаукенова З.К., Ракишева Б.И. Государственный язык в сфере государственного управления // Казахстан-Спектр. КИСИ при Президента РК. – 2015. – №2. – С. 10-15.
- 30 Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. <http://www.bibliotekar.ru/capitalizm-socializm-demokratiya/40.htm>, С. 54.

References

- 1 Bauer R.A., Greyser S.A. (1968) Advertising in America: The Consumer View. Boston: Harvard University, pp. 398-399.
- 2 Biekenov K.U. (2006) Jazyk kak social'nyj institut [Ways of realizing the main priorities]. Almaty: KazNPU im.Abaja, pp.15-25.
- 3 Bisembaev S. (2013) Kontent-analiz kazahskojazychnyh sajtov obshhestvenno-politicheskoy napravlenosti» Analiticheskij doklad [Content analysis of Kazakh-language socio-political sites» Analytical report]. Almaty, p.8.
- 4 Bogardus E.S. (1951) The Making of Public Opinion. N.Y.: Association press, p.265.
- 5 Bondarenko T.A. (2006) Virtual'naja real'nost': social'no-filosofskij analiz [Virtual reality: social and philosophical analysis]. Rostov on-Don, pp. 15-19.
- 6 Charles S.Johnson (1966) Shadow of the Plantation Chicago. University of Chicago Press, p.254.
- 7 Gorshkov M.K. (2012) Obshhestvennoe mnenie: Istorija i sovremennost' [Public opinion: History and modernity]. M.:Politizdat, p.383.
- 8 Gumbol'dt V.F. (2012) Til biliminiñ tandamaly enbektepi [Selected Works on Linguistics], pp. 149-159.
- 9 Gural' S.K., Smokotin V.M. (2014) Jazyk vsemirnogo obshhenija i jazykovaja i kul'turnaja globalizacija [Language of world communication and language and cultural globalization]. Language and Culture, no 1, (25), pp. 4-9.
- 10 Gustave Le Bon (2011) The Psychology of Politics and Social Defense: Academy project. p.238.
- 11 Hasenov E.A. (2013) Sociolingvisticheskie problemy urbanizacii (po materialam issledovanija jazykovoj jevoljucii g.Almaty ot osnovanija do obretenija nezavisimosti) [Sociolinguistic problems of urbanization (based on the research of the language evolution of Almaty from the ground up to gaining independence)]. Almaty, pp.25-28.
- 12 Jusseler M. (2015) Sociolingvistika. Jazyk kak social'noe javlenie [Sociolinguistics. Language as a social phenomenon]. Kiev, p.200.
- 13 Korobajnikov V.S. (2013) Genезis i osobennosti duhovnogo obshhenija cherez sredstva massovoj informacii: dis. d-ра филос. наук [Genesis and features of spiritual communication through the media]. Moskva, pp. 569-575, 590.

- 14 Lipman U. (2004) *Obshhestvennoe mnenie* [Public opinion]. Moscow, p.16.
- 15 N.A.Nazarbaevtyн «Zhana onzhyldyk – zhana jekonomikalyk orleu – Kazakstannyn zhana mumkindikteri» Zholdauy (2012) [«New Decade-New Economic Recovery -New Opportunities in Kazakhstan» Message]. pp. 1-5.
- 16 Nojel'-Nojman Je. (1996) *Obshhestvennoe mnenie. Otkrytie spirali molchanija* [Public opinion. Opening a spiral of silence]. Moskva, pp.59-69.
- 17 Plotnikov A.V. (2016) *Globalizacija i ustojchivost' jazykov* [Globalization and the sustainability of languages]. *Modern science-intensive technologies*, no 6, pp. 55-56.
- 18 Poslanie Glavy gosudarstva Nazapbaeva N.A. napodu Kazaxstana «Kazaxstanskij put' – 2050: Edinaja cel', edinye intepesy, edinoe budushhee» [Message from the Head of the State NA Nazarbayev to the people of Kazakhstan «The Kazakhstani Way – 2050: The One-Purpose, One-Purpose, One-Future»]. *Our Kostanay*, 21 january, pp. 2-16.
- 19 Razumova L.V. (2013) *Politika mul'tikul'turalizma i sovremennye jetnokul'turnye i jazykovye processy* [Politics of multiculturalism and modern ethnocultural and linguistic processes]. pp. 21-27. (Electronic resource) – http://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/4_razumova.pdf.
- 20 Saduakas S. (2009) *Povyshenie statusa sociologii jazyka kak processa: dis.d-ra soc. nauk.* [Raising the status of the sociology of language as a process:]. p.163.
- 21 Saduakas S. (2017) *Jazykovaja socializacija i formirovanie social'nogo povedenija lichnosti* [Language socialization and the formation of social behavior of the individual]. *Almaty: Kazakh univercity*, p.392.
- 22 Shaukenova Z.K. (2010) *Social'noe vzaimodejstvie jetnosov v sovremennom kazahstanskom obshhestve* [Social interaction of ethnoses in modern Kazakhstan society]. *Astana*, p.10.
- 23 Shaukenova Z.K., Rakisheva B.I. (2015) *Gosudarstvennyj jazyk v sfere gosudarstvennogo upravlenija* [State language in the sphere of public administration]. *Kazakhstan-Spektr, KISI pri Prezidenta RK*, 2, pp.10-15.
- 24 Shumpeter J. *Kapitalizm, socializm i demokratija* [Capitalism, Socialism and Democracy]. <http://www.bibliotekar.ru/capitalizm-socializm-demokratiya/40.htm>, p.54.
- 25 Shvejcer A.D.(2014) *Teorija perevoda status problemy aspekta* [Theory of Translation the status of the aspect problem]. *Moskva, Nauka*, p.215
- 26 Stamps W. (1968) *Public Sociology: Research, action and change*. Chicago press, p.452.
- 27 Sulejmenova Je.D. (2014) *Ocherk politiki jazykovogo Renessansa v Kazahstane* [Essay on the policy of language Renaissance in Kazakhstan]. *Vestnik KazNU. Ser.filologicheskaja*. *Almaty*, 4(76), pp. 30-35.
- 28 Tameryan T.Yu. (2014) *Jazykovaja model' polikul'tupnogo mira: intepingvokul'tupnyj aspekt: diss. d-pa filol. nauk.* [Language model of the polycultural world: intrapelvokulturny aspekt: diss. Dr. phylol. sciences.]. *Nal'chik*, p. 460.
- 29 Tard G. (2010) *Obshhestvennoe Mnenie i tolpa* [Public Opinion and the crowd]. *In-t sociology RAN, KSP*.
- 30 V.M.Smokotin (2012) *Evropeiskoe mnogojazychye: ot gosudarstv-nactyi k mnogojazychnoi I polikulturnoi Evrope* [European multilingualism: from nation-states to multilingual and multicultural Europe]. *Tomsk university*, pp. 4-32.

3-бөлім
ШЕТЕЛДІК ӘРІПТЕСТЕРДІҢ МАҚАЛАЛАРЫ

Раздел 3
СТАТЬИ ЗАРУБЕЖНЫХ КОЛЛЕГ

Section 3
ARTICLES OF FOREIGN COLLEAGUES

**Vinnikov D.¹, Romanova Zh.², Dushpanova A.³, Absatarova K.⁴,
Utepbergenova Zh.⁵, Ualiyeva A.⁶, Dr. Kaushal K Tiwari⁷**

¹MD, PhD, MPH, e-mail: denisvinnikov@mail.ru

²MD, PhD, e-mail: Zhanna.Romanova@kaznu.kz

³MD, PhD, Acting assistant Professor, e-mail: Anar.Dushpanova@kaznu.kz

⁴Master of Mathematics, e-mail: Karashash.Absatarova@kaznu.kz

⁵MPH, e-mail: Zhazira.Utepbergenova@kaznu.kz

⁶MPH, e-mail: Aliya.Ualiyeva@kaznu.kz

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

⁷MD, MS, IMCS, PhD, Associate Professor, Kathmandu University College of Medical Sciences,
Teaching Hospital Bharatpur, Chitwan Nepal

**PREDICTORS OF PHYSICAL ACTIVITY
IN KAZAKHSTAN UNIVERSITY STUDENTS**

Assessing physical activity in Kazakhstan university students and identifying its predictors may help plan, advocate and implement effective public health interventions. This cross-sectional survey of 889 students of all years of study at al-Farabi Kazakh National University was completed in May 2017. Selected variables were tested in adjusted logistic regression models to predict regular physical activity (RPA) or walking 6 km every day. Sixty-one percent of female and 54% of male students ($p < 0.05$) walked 6 km a day. 54% of female and 72% of male students ($p < 0.001$) exercised at least 3 times a week for 40 min. Being a male (adjusted odds ratio (OR) 2.04 (95% confidence interval (CI) 1.47;2.84) and sleeping for 8 hours predicted RPA (OR 1.47 (95% CI 1.07;2.01)). Alcohol use (OR 0.44 (95% CI 0.30;0.65)), waterpipe smoking (OR 0.53 (95% CI 0.37;0.75) and sleeping 8 hours (OR 1.67 (95% CI 1.20;2.33)) predicted walking 6 km a day or more. Identified health disparity between female and male students should guide public health interventions in the university students' community.

Key words: physical, training, university, health behavior, tobacco, students

**Винников Д.¹, Романова Ж.², Душпанова А.³, Абсатарова К.⁴,
Утепбергенова Ж.⁵, Уалиева А.⁶, Dr. Kaushal K Tiwari⁷**

¹PhD, MPH, e-mail: denisvinnikov@mail.ru

²М.Ф.К., e-mail: Zhanna.Romanova@kaznu.kz

³PhD, доцент м.а., e-mail: Anar.Dushpanova@kaznu.kz

⁴Математика магистрі, e-mail: Karashash.Absatarova@kaznu.kz

⁵MPH, e-mail: Zhazira.Utepbergenova@kaznu.kz

⁶MPH, e-mail: Aliya.Ualiyeva@kaznu.kz

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

⁷MD, MS, IMCS, PhD, доцент, Катманду университетінің медицина ғылымдарының колледжі,
Бхаратпур педагогикалық ауруханасы, Читван, Непал

**Қазақстандық жоо студенттерінің
физикалық белсенділігінің предикторлары**

ЖОО студенттерінің физикалық белсенділігінің деңгейін арттыруға бағытталған қоғамдық денсаулық сақтаудың тиімді бағдарламаларын жоспарлау, қорғау және жүзеге асыру үшін өмір сүру салтының аталған компонентін бағдарлау қажет. Ұсынылып отырған зерттеуге ҚазҰУ барлық білім алу деңгейлерінің 889 студенті қатысты. Біз регрессиялық талдау арқылы тұрақты физикалық белсенділіктің (ТФБ) және күнделікті 6 километр жаяу жүрудің жеке предикторларының рөлін бағаладық. Күнделікті қыздардың 61% және жігіттердің 54% ($p < 0,05$) 6 км-ден жаяу жүретіні анықталды. Қыздардың 54% және жігіттердің 72% ($p < 0.001$) кем дегенде 40 минут бойы

аптасына кем дегенде 3 рет тұрақты физикалық белсенділікпен айналысады. Ерлер жынысы (түзетілген мүмкіндік коэффициенті (МҚ) 2,04 (95% сенім аралықтары (СА) 1,47;2,84) және күніне 8 сағат ұйқы (МҚ 1,47 (95% СА 1,07; 2,01) ТФБ-пен ассоциацияланған болып шықты. Алкоголь ішу (МҚ 0,44 (95% СА 0,30;0,65)), кальян шегу (МҚ 0,53 (95% СА 0,37;0,75) және тәулігіне 8 сағат ұйқы (МҚ 1,67 (95% СА 1,20;2,33)) күнделікті 6 км жаяу жүрумен байланысты екені анықталды. Анықталған физикалық белсенділік деңгейінің жынысқа байланысты айырмашылықтары университеттер студенттері арасында салауатты өмір салтын насихаттау бойынша іс-шараларды жоспарлауға көмектеседі.

Түйін сөздер: физикалық белсенділік, университет, салауатты өмір салты, темекі шегу, студенттер.

Винников Д.¹, Романова Ж.², Душпанова А.³, Абсатарова К.⁴,
Утепбергенова Ж.⁵, Уалиева А.⁶, Dr. Kaushal K Tiwari⁷

¹PhD, MPH, e-mail: denisvinnikov@mail.ru

²к.м.н, e-mail: Zhanna.Romanova@kaznu.kz

³MD, PhD, доцент, e-mail: Anar.Dushpanova@kaznu.kz

⁴магистр математики, e-mail: Karashash.Absatarova@kaznu.kz

⁵MPH, e-mail: Zhazira.Utepbergenova@kaznu.kz

⁶MPH, e-mail: Aliya.Ualiyeva@kaznu.kz

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
⁷MD, MS, IMCS, PhD, доцент, колледж медицинских наук Университета Катманду,
университетская клиника Бхаратпур, Читван, Непал

Предикторы физической активности студентов казахстанского вуза

С целью планирования, адвокации и реализации эффективных программ общественного здравоохранения, направленных на повышение уровня физической активности студентов ВУЗов, необходим мониторинг этого компонента образа жизни. В настоящее поперечное исследование было включено 889 студентов КазНУ всех уровней обучения. Мы оценивали роль отдельных предикторов регулярной физической активности (РФА) и ежедневного прохождения 6 километров с помощью множественного регрессионного анализа. 61% девушек и 54% парней ($p < 0,05$) ежедневно проходили 6 км. 54% девушек и 72% парней ($p < 0,001$) занимались РФА, по меньшей мере, 3 раза в неделю в течение, по меньшей мере, 40 минут. Мужской пол (скорректированное отношение шансов (ОШ) 2,04 (95% доверительный интервал (ДИ) 1,47;2,84) и сон в течение 8 часов в день (ОШ 1,47 (95% ДИ 1,07;2,01) были значимо ассоциированы с РФА. Употребление алкоголя (ОШ 0,44 (95% ДИ 0,30;0,65)), курение кальяна (ОШ 0,53 (95% ДИ 0,37;0,75) и сон в течение 8 часов в день (ОШ 1,67 (95% ДИ 1,20;2,33)) были значимо ассоциированы с ежедневным прохождением 6 км. Выявленные половые различия в уровне физической активности помогут спланировать будущие мероприятия по продвижению здорового образа жизни среди студентов университетов.

Ключевые слова: физическая активность, университет, здоровый образ жизни, курение, студенты.

Introduction

Physical activity is one of the most meaningful constituents of lifestyle and health behaviors, whereas moderate or vigorous activity are amongst the basic recommendations to reduce the burden of a number of medical conditions and complications (Milton 2014: 369–381). Moderate and vigorous physical activity levels range substantially between countries, with a trend towards lower activity in high-income countries. Abundant epidemiological evidence confirms a strong link between physical inactivity and all-cause mortality, cardiovascular disease, diabetes and even cancer, similarly relevant for low-income countries (Milton 2014: 369–381). Despite apparent association of healthier lifestyle

and more physical activity with improved health outcomes, relevant health policy to sustain these lifestyle attributes are largely lacking in many low-income countries worldwide (Lachat 2013: e1001465).

Various scales are proposed to monitor physical activity in both sexes, but they all yield consistent conclusions on low physical activity of both men and women in Central Asia and in Kazakhstan in particular. In Kazakhstan, economy in transition, the population is believed to have low physical activity scores, and such evidence was drawn from a series of epidemiological surveys (Atkinson 2016: 40–45). Despite increasing number of existing amateur health clubs and fitness centers in Kazakhstan (Moldasheva 2016: 53–57), the prevalence of

physical inactivity still remains unacceptably low, such as 13.6% in men and 11.9% in women (Guthold 2008: 486-494). Using alternative metrics, they report somewhat 25% men involved in vigorous and 42% in moderate activities, whereas these estimates equal 13% and 34% in women (Bosdriesz 2012: 110). Such low physical activity is most alarming given growing economic opportunities in Kazakhstan sometime in mid-2000s, especially when compared to greater physical activity levels in the neighboring Kyrgyzstan with poorer resources (Cockerham 2004: 1409–1421).

These epidemiological surveys report on the representative samples; however, no specific study was conducted or published in Kazakhstan university students to date. Moreover, we found no data in the literature on the multivariate analysis of predictors of selected levels of physical activity in Kazakhstan university students, which would help address public health policy gaps in engaging students in more active lifestyle, as recommended by the WHO (Organization WH 2012). In addition, given likely association of students' physical activity with tobacco use, the association of tobacco consumption with levels of physical activity in Kazakhstan university students would be of great interest, especially if to consider very high prevalence of waterpipe use in Kyrgyzstan students, shown recently (Mahalik 2007: 2201–2209). Therefore, the aim of this study was to assess physical activity in Kazakhstan university students and identify its predictors in order to plan, advocate and implement effective public health interventions.

Methods

Study design

This was a cross-sectional survey using a self-administered questionnaire. Students of all years of study from al-Farabi Kazakh National University (N total 889) were invited to participate and fill the questionnaire in either Russian or Kazakh. The university is the number one rated university in Republic of Kazakhstan and located in the center of Almaty, the largest city in the country. The university offers undergraduate and graduate education in a wide range of specialties, including, but not limited to physics, chemistry, biology, biotechnology, political science, social science, philosophy, language studies, history, IT, ecology and public health. We completed data collection in spring 2017. Questionnaire was offered to a selected sample of the university students off classes; all questionnaires were anonymous, and no personal

information was collected in this study. The study protocol was approved by the Committee on Bioethics of the School of Public Health.

Questionnaire

We have created our own questionnaire with 45 questions mainly focused on lifestyle and health behavior. On inception, the questionnaire was compiled in Russian, but later translated to Kazakh and validated with back translation in focus groups. Demographic data part consisted of five questions on the date of birth, school, sex, year of study and the date, followed by three questions on socioeconomic status. The latter asked whom the responder lives with, preferred method of transportation to the study venue (walking, public transportation or driving), and the cumulative monthly income. The following seven questions were a detailed history of cigarette smoking status, including willingness to cease smoking. We then asked about waterpipe smoking and the use of electronic cigarettes or snus (chewed smokeless tobacco). This section also inquired about the attitudes, such as «How sure are you that smoking cigarettes is associated with a number of chronic conditions, including almost all cancer, chronic obstructive pulmonary disease and other?».

Alcohol consumption was verified with two questions, also with details on the choice of beverage. Three more questions asked about compliance with the recommendation to sleep 8 hours a day, the time of going the bed and any daytime sleepiness. Physical activity part was the broadest section in the questionnaire. We first asked whether the student walked the recommended 10,000 steps or roughly 6 km a day including weekends, and whether he/she was engaged in a moderate or strenuous physical activity off campus at least 3 times a week for 40 min or more in another question. For convenience in data interpretation, we named the latter outcome as regular physical activity (RPA). These two variables were then treated as the outcomes in this study. In the following set of questions, we offered a list of types of RPA, such as volleyball, soccer or basketball; gym or powerlifting; dancing; yoga and other. This section ended with a question whether the student used a sport gadget, what kind of sports supplements he/she used, and what the individual perceived reasons for engaging in RPA he/she was considering.

Statistical analysis

There were two independent outcomes in the study treated as binary variables, including walking at least 10,000 steps or 6 km every day including weekends, and engagement in RPA. A set of demographic and lifestyle attributes, all transformed into binary variables were tested as predictors in two

separate models. Age, number of smoked cigarettes and smoking duration were the only continuous variables, which we tested for normality. Age was considerably left-skewed, therefore analyzed using non-parametric methods and reported as median with the corresponding interquartile range (IQR). Otherwise, data are presented as means with the standard deviation of the mean, whereas the probability of chance in univariate comparisons was tested using t-test. In univariate comparisons, binary data were tested for the probability of chance between groups using 2*2, 2*3 and so on contingency tables with χ^2 and the corresponding p-value.

Selected variables with p-value below 0.05 were then tested as predictors of two outcomes in separate models. We report both crude and adjusted odds ratios (OR) with their 95% confidence intervals (CI). Adjustment was done for confounders identified as significant predictors in crude models. In these adjusted models, all confounders were included, thus blocking their confounding in order to yield true exposure-outcome effects of significant predictors. We completed all calculations in NCSS 11 (Utah, USA).

Results

The current sample of university students were predominantly young females (Table 1). Year of study distribution was left-skewed, with 70% of students from undergraduate years 1 and 2. Most of them lived in the university dormitories, which were located at or near the campus, therefore, 76% of students walked from the dormitories to classrooms. Most students were from low-income settings, and only 2% had 100,000 tenge or more a month (about 300 USD). On average, there were quite few smokers in this sample (10%), with substantial difference in cigarette smoking prevalence between males and females. Up to 50% of male students ever tried waterpipe smoking, and the overall waterpipe ever-smoking was identified in 30% students. 71% students never tried alcohol, however, alcohol consumption patterns dramatically differed between males and female students. Twenty-eight percent of students slept recommended 8 hours a day and 59% of students were engaged in voluntary physical activity or complied with 6 km daily walking.

Table 1 – Demographic and lifestyle descriptors of the sample under study

Variables	All	Females	Males	p
N (%)	889 (100)	618 (70)	271 (30)	
Age, years (median (IQR))	19 (2)	19 (1)	20 (2)	0.001 [#]
Year of study				
Year 1, N (%)	349 (39)	263 (43)	86 (32)	0.001 (2*6)*
Year 2, N (%)	276 (31)	189 (31)	87 (32)	
Year 3, N (%)	157 (18)	10 (17)	49 (18)	
Year 4, N (%)	77 (9)	44 (7)	33 (12)	
Year 5, N (%)	17 (2)	10 (2)	7 (3)	
Year 6, N (%)	13 (1)	4 (0)	9 (3)	
Residence				
With parents, N (%)	101 (11)	61 (10)	40 (15)	0.001 (2*3)*
Dormitory, N (%)	646 (73)	483 (78)	163 (60)	
Renting apartment, N (%)	142 (16)	74 (12)	68 (25)	
Reaching university from home daily				
Walking	677 (76)	495 (80)	182 (67)	0.001 (2*3)*
Public transportation	149 (17)	96 (16)	53 (20)	
Driving	63 (1)	27 (4)	36 (13)	
Monthly income				
Less than 25,000 tenge, N (%)	399 (47)	302 (49)	97 (36)	0.001 (2*5)*
25-50,000 tenge, N (%)	295 (34)	200 (33)	94 (35)	
51-100,000 tenge, N (%)	144 (17)	89 (14)	55 (20)	
101-500,000 tenge, N (%)	40 (1)	19 (3)	21 (8)	
More than 500,000 tenge, N (%)	11 (1)	7 (1)	4 (1)	

Variables	All	Females	Males	p
Cigarette smoking				
Never cigarette smokers, N (%)	716 (81)	558 (90)	158 (58)	0.001*
Daily smokers, N (%)	88 (10)	23 (4)	67 (25)	0.001*
Cigarettes a day ⁻¹	10.5±15.2	10.6±9.8	10.4±6.2	0.90
Smoking duration, years	2.6±1.7	2.6±1.7	3.0±1.6	0.30
Waterpipe smoking				
Ever-smokers, N (%)	271 (30)	138 (22)	133 (49)	0.001*
Sessions per month ⁻¹ (median (IQR))	1 (2)	1 (1)	2 (3)	0.001#
Electronic cigarette regular users, N (%)	56 (6)	20 (3)	36 (13)	0.001*
Smokeless tobacco daily-users, N (%)	39 (4)	16 (3)	23 (8)	0.001*
Alcohol consumption				
Never, N (%)	626 (71)	498 (81)	128 (47)	0.001 (2*4)*
Seldom, N (%)	191 (21)	101 (16)	90 (33)	
Moderate, N (%)	51 (6)	14 (2)	37 (14)	
At least once a week, N (%)	21 (2)	5 (1)	16 (6)	
Alcoholic beverage, N (%)				
Beer, N (%)	106 (40)	28 (23)	78 (55)	0.001 (2*4)*
Wine, N (%)	88 (33)	63 (54)	25 (18)	
Liqueur, martini, N (%)	48 (17)	26 (22)	22 (15)	
Cognac, vodka, N (%)	26 (10)	9 (1)	17 (12)	
Sleep				
8 hours or more, N (%)	245 (28)	171 (28)	74 (27)	0.76 (2*3)
6-8 hours, N (%)	491 (55)	345 (56)	146 (55)	
6 hours or less, N (%)	153 (17)	102 (16)	50 (18)	
Walking 6 km daily, N (%)	526 (59)	380 (61)	146 (54)	0.03*
Engaged in regular physical activity, N (%)	526 (59)	332 (54)	194 (72)	0.001*

Note: # – significant difference using Mann-Whitney U-test; * – significant difference using 2*2, 2*3, 2*4, 2*5 or 2*6 test

Almost all lifestyle attributes were distributed differently in men compared to women. Significantly more male students lived with their parents, used public transportation or drove as opposed to walking. All kinds of tobacco products use and alcohol were more prevalent in male students, however, physical activity pattern had almost opposite directions in men compared to women. Significantly more women walked the recommended 6 km daily, however, 72% male students were doing some sort of regular physical activity compared to 54% girls. These two metrics of physical activity (RPA and walking) were further analyzed separately with regard to their predictors (Table 2). In the univariate comparisons, sex, waterpipe ever-smoking, electronic cigarette use, alcohol and sleep duration predicted RPA. 6-km walking every daily had somewhat different set

of predictors in the similar univariate comparison (Table 2). In this analysis, almost all selected variables could predict compliance with walking 6 km a day, including cigarette smoking, alcohol and even residence at the dormitory. Additionally, the need to walk to classrooms from the dormitory also contributed to the cumulative 6 km a day.

We then selected significant variables to test their predicting role in two distinct metrics of physical activity using crude and adjusted models. For RPA, adjustment to all included variables in the model eventually blocked all tobacco products use prediction, and only male sex and sleeping 8 hours a day increased the odds of participation in the voluntary physical activity almost twice and by half correspondingly (Table 3). With regard to walking 6 km a day, no residence in the dormitory or monthly income were associated with the outcome in the

adjusted model. The need to walk to the university or residence in the dormitory were blocked in these models, yielding a set of three significant predictors for this outcome. Waterpipe ever-smoking and

alcohol use were inversely associated with walking mandatory 6 km a day, whereas sleeping 8 hours a day or more increase the odds of walking 6 km by 67%.

Table 2 – Baseline lifestyle determinants in relation with two scales of students' physical activity

	Regular physical activity			Walking 6 km a day		
	Yes	No	p	Yes	No	p
N (%)	526	363	n/a	526	363	n/a
Age below 19, N (%)	132 (25)	93 (26)	0.86	144 (27)	81 (22)	0.06
Male sex, N (%)	194 (37)	77 (21)	0.001	146 (28)	125 (34)	0.03
Residence, with parents, N (%)	61 (12)	40 (11)	0.79	53 (10)	48 (13)	0.05
Residence, in the dormitory, N (%)	374 (71)	272 (75)	0.21	420 (80)	226 (62)	0.001
Residence, renting, N (%)	91 (17)	51 (14)	0.19	53 (10)	89 (25)	0.001
Walking to the university, N (%)	393 (75)	284 (78)	0.23	444 (84)	233 (64)	0.001
Using public transportation, N (%)	89 (17)	60 (17)	0.89	58 (11)	91 (25)	0.001
Driving, N (%)	44 (8)	19 (5)	0.07	24 (5)	39 (11)	0.001
Monthly income below 50,000 tenge, N (%)	400 (76)	294 (81)	0.08	440 (84)	254 (70)	0.001
Never cigarette smokers, N (%)	417 (79)	299 (82)	0.25	462 (88)	254 (70)	0.001
Daily cigarette smokers, N (%)	59 (11)	31 (9)	0.19	33 (6)	57 (16)	0.002
Waterpipe ever-smoking, N (%)	174 (33)	97 (27)	0.001	110 (21)	161 (44)	0.001
Electronic cigarette regular smoking, N (%)	42 (8)	14 (4)	0.01	31 (6)	25 (7)	0.55
Smokeless tobacco daily smoking, N (%)	29 (6)	10 (3)	0.05	22 (4)	17 (5)	0.72
Never-drinkers, N (%)	355 (67)	271 (75)	0.02	427 (81)	199 (55)	0.001
Seldom-drinkers, N (%)	133 (25)	58 (16)	0.001	73 (14)	118 (33)	0.001
Moderate-drinkers, N (%)	29 (6)	22 (6)	0.73	20 (4)	31 (9)	0.003
Once-a-week-drinkers, N (%)	9 (2)	12 (3)	0.12	6 (1)	15 (4)	0.004
Sleeping 6 hours of less, N (%)	85 (16)	68 (19)	0.03	75 (14)	78 (21)	0.005
Sleeping 6-8 hours, N (%)	279 (53)	212 (58)	0.05	285 (54)	206 (57)	0.45
Sleeping 8 hours or more, N (%)	162 (31)	83 (23)	0.01	166 (32)	79 (22)	0.001
Believe in 100% evidence smoking is related to morbidity, N (%)	402 (76)	294 (81)	0.05	439 (83)	257 (71)	0.001

Table 3 – Logistic regression of selected predictors for RPA or walking 6 km a day

Predictors	Outcome: RPA		Outcome: walking 6 km a day	
	Crude	Adjusted	Crude	Adjusted
Sex (reference: female)	2.17 (1.60;2.95)	2.04 (1.47;2.84)	0.73 (0.55;0.98)	1.25 (0.89;1.77)
Age (reference: 19 and older)	Not included		Not included	
Residence in the dormitory (reference: all other)	Not included		2.40 (1.78;3.24)	0.95 (0.56;1.60)
Walking to the university (reference: all other)	Not included		3.02 (2.20;4.15)	1.76 (0.99;3.13)
Monthly income below 50,000 tenge a month	Not included		2.20 (1.59;3.03)	0.93 (0.61;1.43)
Daily cigarette smoking (reference: all other)	Not included		0.36 (0.23;0.56)	0.96 (0.56;1.67)
Waterpipe ever-smoking (reference: all other)	1.34 (1.00;1.79)	1.04 (0.73;1.47)	0.33 (0.24;0.44)	0.53 (0.37;0.75)

Predictors	Outcome: RPA		Outcome: walking 6 km a day	
	Crude	Adjusted	Crude	Adjusted
Electronic cigarette regular use (reference: all other)	2.16 (1.16;4.02)	1.40 (0.71;2.76)	Not included	
Smokeless tobacco daily use (reference: all other)	2.06 (1.00;4.28)	1.25 (0.56;2.79)	Not included	
Alcohol (reference: never-drinkers)	1.42 (1.05;1.91)	1.05 (0.72;1.51)	0.28 (0.21;0.38)	0.44 (0.30;0.65)
Sleeping 8 hours or more (reference: less than 8 hours)	1.50 (1.10;2.04)	1.47 (1.07;2.01)	1.66 (1.22;2.26)	1.67 (1.20;2.33)
Believe in 100% evidence smoking is related to morbidity	Not included		2.08 (1.51;2.87)	1.25 (0.86;1.81)

Note: data are presented as odds ratios (ORs) with 95% confidence intervals (CI); RPA – regular physical activity.

Discussion

This is the first report of the patterns of regular physical activity and their predictors in Kazakhstan students. Using cross-sectional design with all years of study coverage, we identified significant differences in almost all lifestyle attributes in male and female students. Moreover, we found that regular physical activity and walking 6 km a day were different priorities for men and women, where the first was more prevalent in male students with the opposite trend in females. In adjusted for a set of predictors models, we found that only male sex and sleeping 8 hours a day predicted engagement in physical activity, whereas alcohol and waterpipe use coupled with adherence to sleeping minimum of at least 8 hours a day could predict compliance with walking 6 km a day. We also found that on average, almost 60% of interviewed students were engaged in RPA and the same number was walking enough to comply with a recommendation of reaching a 10,000 steps minimum.

This study yielded surprising results. First and foremost, the understanding of RPA and walking 6 km a day were different in both sexes. In general, male students prioritized doing sports, whereas women considered walking a priority. Greater involvement of men in RPA is consistently found in other studies in young people, where male sex is a predictor of greater activity even in adjusted models. In a Swedish study, student's sex was a significant predictor of greater physical activity (Schmidt 2012: 1). In a small sample of Turkish dental students using Health-Promoting Lifestyle Profile II questionnaire, they also found that male students had a significantly greater physical activity score compared to female counterparts (Peker 2011: 413–420). Mexican study confirmed that male sex was also a predictor for more intense physical activity (Ulla Díez 2009: 85-

93), along with marital status and mother's education. The interactions between ego, beliefs that effort produced success, and parental orientation may be quite complex in both sexes (Biddle 2003: 1–20), but male perceptions of masculinity may play critical role in greater commitment of men to RPA (Mahalik 2007: 2201–2209). In the latter study, they found that social norms of behavior, including exercising were more important to men than women, which explained the difference we found for two selected outcomes. For Kazakhstan university male students, exercising in the gym and group sports perform as social norm, whereas walking was equally important for male and female students.

The overall prevalence of engagement in physical activity of Kazakhstan university students is somewhat greater when compared to German students (40%) (Keller 2008: 189–195) or elsewhere (Von Ah 2004: 463–474), however lower physical activity of female students in our study is alarming. Coupled with worse socioeconomic status, this lower activity may predict apparent health disparity, already obvious at a time of university period in life. Greater vulnerability of women in oriental societies may put them at risk of poorer health outcomes as a result of limited access to service or insufficient exercise already in the university, as we show herein. These varying social norms may preclude women from achieving better health outcomes in future. In contrast, up to 66% of women in the Western world may meet the recommended physical activity goals (Quintiliani 2010: 134–137). Altogether, identification of these lifestyle disparities should promote active public health intervention targeted at women already in the university.

Despite quite low overall cigarette smoking prevalence in our study, somewhat 50% prevalence of waterpipe smoking in men should be addressed by the policy makers considering not only waterpipe

health effects, but its inverse association with compliance with walking 10,000 steps a day. Growing waterpipe prevalence has also become a matter of concern in the neighboring Kyrgyzstan, where similar trends were identified recently (Brimkulov 2017: 625). Poor knowledge on health effects of waterpipe smoking, coupled with poor regulation help waterpipe spread in Central Asia, where heavy burden of cancer and chronic obstructive pulmonary disease from waterpipe smoking are yet to come in future. The evidence from our study shows that waterpipe smoking ban should be advocated for a variety of reasons, including its inverse association with recommended physical activity.

Our study has a number of distinct limitations. First, its cross-sectional design apparently hampers verification causality and the direction of the associations. Thus, we are not sure we can properly identify the direction the association of good sleep with RPA in our adjusted model. Such cross-sectional design is the design of choice in the majority of reports on students' lifestyle and has a number of advantages, such as low cost and fast results. Secondly, we used our own questionnaire for lifestyle attributes, which may complicate direct comparison with other studies of the similar kind, constructing their surveys on standardized tools. We believed that, on the one hand, those conventional instruments may be too lengthy and would need validation in Kazakh language, whereas on the other, we aspired to take a deeper look at the attributes of physical activity with our additional set of questions. Finally, as in many other studies of this kind, some unmeasured confounding was also present, and collecting comprehensive data on those may be almost impossible in questionnaires like this. Of note, adjusted regression models in other studies, where standardized tools were applied, reported the R^2 of around 0.10-0.20, whereas our adjusted

analysis of all eligible variables in regression yielded R^2 of somewhat 0.40. With some level of certainty, this means we could identify almost half of predictors, explaining the final variability of the outcome, leaving about the other half unmeasured.

The sample size of almost 900 students should be considered a strength of our survey. This enables to obtain high statistical power in almost all our models. Moreover, a deeper analysis of physical activity is another potential strength allowing for deeper reviewer of comparisons between men and women and other subgroups with each other. Finally, our sample of university students, given the leading role of the university in Kazakhstan ranking, may serve a good representation of the youth structure within the country, because the university students were quite equally distributed as to their region of origin within the country.

Conclusion

In conclusion, this first cross-sectional survey estimating the level of physical activity of Kazakhstan university students showed that up to 60% of students were physically active, either engaged in voluntary sports or walking at least 6 km a day. Female students, however, may experience future health vulnerability because of the associated lower engagement in regular physical activity compared to men when studying at the university. Combined public health interventions tailored at smoking cessation and better sleep may result in greater physical activity of the university students in order to help them reach better fitness plans.

Conflict of interest

The authors declare that they have no conflict of interest.

Funding

There was no specific funding for this study.

References

- 1 Atkinson, K., Lowe, S., Moore, S. (2016) Human development, occupational structure and physical inactivity among 47 low and middle income countries. *Preventive Medicine Reports*, 3, pp. 40-45.
- 2 Biddle, S., Wang, C.J., Kavussanu, M., Spray, C. (2003) Correlates of achievement goal orientations in physical activity: A systematic review of research. *European Journal of Sport Science*, 3(5), pp. 1–20.
- 3 Bosdriesz, J.R., Witvliet, M.I., Visscher, T.L., Kunst, A.E. (2012). The influence of the macro-environment on physical activity: a multilevel analysis of 38 countries worldwide. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 9, pp. 110.
- 4 Brimkulov, N., Vinnikov, D., Dzhilkiadarova, Z., Aralbaeva, A. (2017) Tobacco use among Kyrgyzstan medical students: an 11-year follow-up cross-sectional study. *BMC Public Health*, 17(1), pp. 625.
- 5 Cockerham, W.C., Hinote, B.P., Abbott, P., Haerpfer, C. (2004) Health lifestyles in central Asia: the case of Kazakhstan and Kyrgyzstan. *Social Science & Medicine*, 59(7), pp. 1409–1421.
- 6 Guthold, R., Ono, T., Strong, K.L., Chatterji, S., Morabia, A. (2008). Worldwide Variability in Physical Inactivity: A 51-Country Survey. *American Journal of Preventive Medicine*, 34(6), 486–494.

- 7 Keller, S., Maddock, J.E., Hannöver, W., Thyrian, J.R., Basler, H-D. (2008) Multiple health risk behaviors in German first year university students. *Preventive Medicine*, 46(3), pp. 189–195.
- 8 Lachat, C., Otchere, S., Roberfroid, D., Abdulai, A., Seret, F.M.A., Milesevic, J., et al. (2013) Diet and Physical Activity for the Prevention of Noncommunicable Diseases in Low- and Middle-Income Countries: A Systematic Policy Review. *PLOS Medicine*, 10(6), e1001465.
- 9 Mahalik, J.R., Burns, S.M., Syzdek, M. (2007) Masculinity and perceived normative health behaviors as predictors of men's health behaviors. *Social Science & Medicine*, 64(11), pp. 2201–2209.
- 10 Milton, K., Macniven, R., Bauman, A. (2014) Review of the epidemiological evidence for physical activity and health from low- and middle-income countries. *Global Public Health*, 9(4), pp. 369–381.
- 11 Moldasheva, A.B., Atasheva, D.O., Muratova, D.B. (2016). The Market of Fitness Services in Kazakhstan: Problems and Directions of Development. *Wschod Czas Nauk*, 7(4), pp. 53–57.
- 12 Organization WH. (2012) Young and physically active: A blueprint for making physical activity appealing to youth. (Electronic resource) – http://http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/175325/e96697.pdf?ua=1
- 13 Peker, K., Bermek, G. (2011) Predictors of health-promoting behaviors among freshman dental students at Istanbul University. *Journal of Dental Education*, 75(3), pp. 413–420.
- 14 Quintiliani, L., Allen, J., Marino, M., Kelly-Weeder, S., Li, Y. (2010) Multiple health behavior clusters among female college students. *Patient Education and Counseling*, 79(1), pp. 134–137.
- 15 Schmidt, M. (2012) Predictors of self-rated health and lifestyle behaviours in Swedish university students. *Global Journal of Health Science*, 4(4), p. 1.
- 16 Ulla Díez, S.M., Pérez-Fortis, A. (2009) Socio-demographic predictors of health behaviors in Mexican college students. *Health Promotion International* 25(1), pp. 85–93.
- 17 Von Ah, D., Ebert, S., Ngamviroj, A., Park, N., Kang, D-H. (2004) Predictors of health behaviours in college students. *Journal of Advanced Nursing*, 48(5), pp. 463–474.

Литература

- 1 Atkinson, K., Lowe, S., Moore, S. Human development, occupational structure and physical inactivity among 47 low and middle income countries // *Preventive Medicine Reports*, 2016. – 3. – 40-45.
- 2 Biddle, S., Wang, C.J., Kavussanu, M., Spray, C. Correlates of achievement goal orientations in physical activity: A systematic review of research // *European Journal of Sport Science*, 2003. – 3(5). -pp. 1–20.
- 3 Bosdriesz, J.R., Witvliet, M.I., Visscher, T.L., Kunst, A.E. The influence of the macro-environment on physical activity: a multilevel analysis of 38 countries worldwide // *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 2012. – 9. – pp. 110.
- 4 Brimkulov, N., Vinnikov, D., Dzhilkiadarova, Z., Aralbaeva, A. Tobacco use among Kyrgyzstan medical students: an 11-year follow-up cross-sectional study // *BMC Public Health*, 2017. – 17(1). – pp. 625.
- 5 Cockerham, W.C., Hinote, B.P., Abbott, P., Haerpfer, C. Health lifestyles in central Asia: the case of Kazakhstan and Kyrgyzstan // *Social Science & Medicine*, 2004. – 59(7). – pp. 1409–1421.
- 6 Guthold, R., Ono, T., Strong, K.L., Chatterji, S., Morabia, A. Worldwide Variability in Physical Inactivity: A 51-Country Survey // *American Journal of Preventive Medicine*, 2008. – 34(6). – pp. 486–494.
- 7 Keller, S., Maddock, J.E., Hannöver, W., Thyrian, J.R., Basler, H-D. Multiple health risk behaviors in German first year university students // *Preventive Medicine*, 2008. – 46(3). – pp. 189–195.
- 8 Lachat, C., Otchere, S., Roberfroid, D., Abdulai, A., Seret, F.M.A., Milesevic, J., et al. Diet and Physical Activity for the Prevention of Noncommunicable Diseases in Low- and Middle-Income Countries: A Systematic Policy Review. // *PLOS Medicine*, 2013. – 10(6).- e1001465.
- 9 Mahalik, J.R., Burns, S.M., Syzdek, M. Masculinity and perceived normative health behaviors as predictors of men's health behaviors // *Social Science & Medicine*, 2007. – 64(11). – pp. 2201–2209.
- 10 Milton, K., Macniven, R., Bauman, A. Review of the epidemiological evidence for physical activity and health from low- and middle-income countries // *Global Public Health*, 2014. – 9(4). – pp. 369–381.
- 11 Moldasheva, A.B., Atasheva, D.O., Muratova, D.B. The Market of Fitness Services in Kazakhstan: Problems and Directions of Development // *Wschod Czas Nauk*, 2016. – 7(4). – pp. 53–57.
- 12 Organization WH. Young and physically active: A blueprint for making physical activity appealing to youth. - 2012. – (Electronic resource) – http://http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/175325/e96697.pdf?ua=1
- 13 Peker, K., Bermek, G. Predictors of health-promoting behaviors among freshman dental students at Istanbul University // *Journal of Dental Education*, 2011. – 75(3). – pp. 413–420.
- 14 Quintiliani, L., Allen, J., Marino, M., Kelly-Weeder, S., Li, Y. Multiple health behavior clusters among female college students. *Patient Education and Counseling*, 2010. – 79(1) – pp. 134–137.
- 15 Schmidt, M. Predictors of self-rated health and lifestyle behaviours in Swedish university students. *Global Journal of Health Science*, 2012. – 4(4) – p. 1.
- 16 Ulla Díez, S.M., Pérez-Fortis, A. Socio-demographic predictors of health behaviors in Mexican college students. *Health Promotion International*, 2009. – 25(1). – pp. 85–93.
- 17 Von Ah, D., Ebert, S., Ngamviroj, A., Park, N., Kang, D-H. Predictors of health behaviours in college students. *Journal of Advanced Nursing*, 2004. – 48(5). pp. 463–474.

Ли А.В.¹, Аймаганбетова О.Х.², Короткова-Рикварт Н.³

¹докторант PhD Университета «Туран», Казахстан, г. Алматы, e-mail: alexina.li@mail.ru

²доктор психологических наук, профессор кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: alnara25@mail.ru

³кандидат психологических наук, Ассоциация Казан-Перрошод, Франция, г. Берк-сюр-Мер, e-mail: korotkovaneuro@orange.fr

КОГНИТИВНО-БИХЕВИОРАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ИССЛЕДОВАНИЮ ОСОБЕННОСТЕЙ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ В КАЗАХСТАНЕ

Данная статья посвящена эмпирическому исследованию суицидального поведения подростков в контексте когнитивно-бихевиорального направления. За рубежом А. Бек, Г. Браун, Э. Венцель, С. Джагер–Химен и др. уже доказали эффективность этого направления при диагностике, терапии, а также в профилактике суицидального поведения. В то время как в Казахстане впервые проводятся подобного рода исследования. Необходимо помнить о том, что подростковому возрасту характерно импульсивное поведение, что ведет за собой наличие большего количества попыток суицидов по сравнению со взрослым населением. Все исследования проводились в общеобразовательных учреждениях города Алматы с согласия учителей, родителей и самих участников.

Целью данной работы было изучение иррациональных установок, которые порождают когнитивные искажения и являются предикторами суицидальных мыслей и поведений, а также определение когнитивно-поведенческих стратегий суицидальной личности.

Методы исследования – «СР-45» П.И. Юнацкевича, «Методика диагностики иррациональных установок» А. Эллиса, «Методика диагностики когнитивно-поведенческих стратегий преодоления», разработанная И.Г. Сизовой и С.И. Филиппенковой и психологического вербально-коммуникативного метода «Беседы». По результатам исследования были обнаружены использование суицидальных личностей неконструктивных стратегий совладающего поведения, а именно «Фокусированная на эмоциях стратегия», «Уход или бегство из трудной ситуации» и «Предвосхищающая печаль», и наиболее часто используемые когнитивные искажения в виде иррациональных установок, таких как «Фрустрационная толерантность», «Долженствование в отношении себя», «Долженствование в отношении других» и «Катастрофизация», в связи с чем и низкая самооценка, и иррациональность мышления в целом.

Ключевые слова: суицидальное поведение, когнитивно-бихевиоральное направление, подростки, когнитивные искажения.

Li A.V.¹, Aimagambetova O.Kh.², Korotkova-Rikvart N.³

¹PhD student of the «Turan» University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alexina.li@mail.ru

²Doctor of Psychology, Professor of the Department of General and Applied Psychology, Kazakh National University al-Farabi, Kazakhstan, Almaty, e-mail: alnara25@mail.ru

³Candidate of psychological sciences, Association Kazan-Perroshod, France, Berk-sur-Mer, e-mail: korotkovaneuro@orange.fr

Approach to the study of the specific features of suicidal behavior of adolescents in Kazakhstan

The given article is devoted to an empirical research of suicidal behavior in adolescence in cognitive-behavioral direction. Abroad A.Beck, G.Brown, E.Vencel, S.Jagger-Heman, etc. had already proved the efficiency of this direction in diagnostics, therapy and also suicidal prophylaxis. While the researches of this kind are conducted in Kazakhstan for the first time. It is necessary to remember that adolescence

is featured by impulsive behavior, which leads to the larger amount of suicide attempts in comparison with adult population. All of the researches were conducted in general education institutes of Almaty city with permission of teachers, parents and the participants.

The aim of the provided work was a study of irrational tendencies, which cause cognitive distortion and predict suicidal thoughts, behavior, and which also define cognitive-behavioral strategies of a person.

Methods used in research are «SR-45» of P.I. Yunatskevich, «Methods of Diagnostics of Irrational Tendencies» by A. Ellis, «The Diagnostics Technique of Cognitive-Behavioral Overcoming Strategies», developed by I.G. Sizovaya and S.I. Filippchenkovaya and psychological verbal-communicative method «Conversations». According to the research results it was discovered that the usage of non-constructive strategies of coping behavior by suicidal personalities, «Strategy focused on emotions», «Escape from a complicated situation» and «Prevenient sadness» to be exact, and cognitive distortions used most oftenly as irrational tendencies such as «Frustration tolerance», «Obligations to others» and «Catastrophisation», lead to low self-rating and irrationality in thinking in general.

Key words: suicidal behavior, cognitive-behavioral direction, adolescents, cognitive distortions.

Ли А.В.¹, Аймағанбетова О.Х.², Короткова-Рикварт Н.³

¹«Тұран» университетінің PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alexina.li@mail.ru

²психология ғылымдарының докторы, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alnara25@mail.ru

³психология ғылымдарының кандидаты, Қазан-Перрошод Ассоциациясы, Франция, Берк-сюр-Мер қ., e-mail: korotkovaneuro@orange.fr

Қазақстандағы жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеудегі когнитивті-бихевиоралды амал

Бұл мақала жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлығын когнитивтік-бихевиоралды бағыт тұрғысынан эмпирикалық зерттеуге арналған. Шетелде А. Бек, Г. Браун, Э. Венцель, С. Джагер-Химен және т.б. бұл бағыттың диагностика, терапия жасаудағы, суицидтік мінез-құлықты алдын алуға тиімділігін дәлелдеді. Қазақстанда бұндай зерттеулер алғаш жүргізілуде. Жасөспірімдік жасқа ересектермен салыстырғанда суицидтік әрекет басымдылық беретін импульсивті мінез-құлық тән екендігін ескеруіміз қажет. Барлық зерттеулер Алматы қаласының жалпы білім беру мекемелерінде мұғалімдер, ата-аналар мен қатысушылардың келісімімен жүргізілді.

Ұсынылған жұмыстың мақсаты когнитивті бұрмалауды туындатып, суицидтік ойлар мен мінез-құлықтың негізі болып табылатын иррационалды ұстанымдарды зерттеу, сонымен қатар суицидтік тұлғаның копинг-стратегияларын анықтау.

Зерттеу әдістері – П.И. Юнацкевичтің «СР-45», А. Элистің «Иррационалды бағдарды диагностикалау әдістемесі», И.Г. Сизованың «Когнитивті-әрекеттік стратегияларды еңсеруді диагностикалау әдістемесі». С.И. Филиппченкованың психологиялық вербалды-коммуникативтік «Әңгіме» әдісі. Зерттеу нәтижелері бойынша суицидальды тұлғалардың конструктивті емес стратегияларын меңгергендігі, оның ішінде «Эмоцияға стратегияларының бағытталуы», «Қиын жағдаяттан кету немесе қашу», «Қайғыдан бас тарту» және жиі қолданылатын «Иррационалды қондырғылар түріндегі когнитивті бұрмалаулар «Фрустрационалды толеранттылық», «Өзіңе қарыздану», «Өзге қарыздану», «Апаттық», осыған сәйкес өзін-өзі төмен бағалау және толықтай иррационалды ойлау.

Түйін сөздер: суицидальды мінез-құлық, когнитивті-бихевиоралды бағыты, жасөспірімдер, танымдық бұрмалаулар.

Введение

Согласно Всемирной организации здравоохранения, ежегодно погибают 800 000 человек от самоубийства. Самоубийство – это 15-я ведущая причина смертности во всем мире, на которую приходится 1,4% всех смертей, и вторая ведущая причина смертности среди 15-29-летних в мире (World Health Organisation, 2015). При этом около восьми тысяч из них – казахи, другими словами, каждый час в нашей

стране кто-то заканчивает жизнь самоубийством. В связи с этим постоянно увеличиваются исследования в данной области. Проблемой суицидального поведения на сегодняшний день занимаются многие направления в психологии, такие как психоанализ, гештальтпсихология, гуманистическая психология, экзистенциальная психология и другие. В данном же исследовании будет рассмотрено суицидальное поведение в контексте когнитивно-бихевиорального направления.

За рубежом когнитивно-бихевиоральная терапия (КБТ) уже доказала свою эффективность в разрешении проблем суицида такими учеными, как Beck A. (Beck 1999), Brown G.K. (Wenzel, 2009), Wenzel A. (Wenzel A. 2012), Tarrier N. (Tarrier, 2008), Groot M. (de Groot, 2007), Gandy M. (Gandy, 2014), Morley K.C. (Morley, 2014), Rudd M. (Rudd, 2015), Slee N. (Slee, 2008), Wagner B. (Wagner, 2014), Mewton L. (Mewton, 2015) и другими. Батлер А.К. (Butler, 2006: 17-31) вместе со своими коллегами доказал, что когнитивно-бихевиоральная терапия эффективна в снижении симптомов психических заболеваний, связанных с повышенным риском самоубийства, включая депрессию, беспокойство и психоз.

В русле КБТ было обнаружено, что суицидальные личности проявляют более высокий уровень безнадежности (Браун, 2006:53-74), имеют иррациональные убеждения (Эллис, 2006:75-90), перфекционизм (Хейвит, 2006:215-236) и дефицит решения проблем (Рейнеке, 2006:237-260). Браун Г.К. и Бек А.Т. считают, что когнитивные искажения играют неотъемлемую роль в развитии и поддержании идей и поведения суицида (Wenzel, 2009). Все эти данные были учтены в исследовании и на основе результатов зарубежных ученых был проведен скрининг в нашей стране среди современных подростков.

Как мы знаем, подростковый суицид зачастую характеризуется импульсивностью действий, в связи с гормональными изменениями в организме и становлением на пути ко взрослости. Другими словами, существуют различные внутренние и внешние факторы, являющиеся предикторами суицидального поведения у подростков. И некоторые из них были выявлены в нашем исследовании.

Основная задача текущего исследования состояла в том, чтобы, опираясь на предварительные исследования, выяснить, имеют ли подростки, совершившие неудавшиеся попытки самоубийства или склонные к суицидальному поведению, когнитивные искажения в виде иррациональных установок, а также имеют ли они неконструктивные когнитивно-поведенческие стратегии.

Цель исследования

Цель исследования состояла в изучении суицидального поведения в контексте когнитивно-бихевиорального направления. В ходе исследования были выделены 2 основных маркера для диагностики: когнитивные искажения в виде

иррациональных установок и непродуктивные когнитивно-поведенческие стратегии, используемые суицидально направленным подростком.

Методы исследования

Первая методика, которая была использована в нашем исследовании, методика выявления склонности к суицидальным реакциям (СР-45) П.И. Юнацкевича, предназначенная для выявления склонности к суицидальным реакциям. Все вопросы данной методики являются адекватными суицидальным проявлениям. Использование данных вопросов и утверждений в качестве стимульного материала позволяет при проведении обследования выявлять тех учащихся, которые имеют склонность к суицидальным реакциям, что способствует формированию из них группы риска. П.И. Юнацкевич (Юнацкевич, 1998) выделил группы социальных и социально-психологических факторов, оказывающих влияние на суицидальный риск, опираясь на зарубежные исследования К. Лукаса (Лукас, 2000), Э. Шнейдмана (Шнейдман, 1996) и российские разработки психологов С.В. Кондричина (Кондричин, 1997), А.А. Давыдова (Давыдов, 2015), Д.И. Шустова (Шустов, 2005), М.Б. Данилова (Данилов, 1987), О.В. Бровчук (Бровчук, 2006).

Следующая методика, это «Методика диагностики иррациональных установок» А. Эллиса (Ellis, 2010:3-22). Все наши негативные эмоции появляются не вследствие произошедших событий, а вследствие негативной интерпретации из-за иррациональных убеждений, усвоенных от ближайшего окружения с детства или в течение жизни. Данная методика призвана выявить в себе эти самые иррациональные установки, а также осознать их отрицательное влияние на эмоции и тем самым приблизить личность к состоянию эмоционального благополучия.

Третья методика, которую мы использовали, была «Методика диагностики когнитивно-поведенческих стратегий преодоления», разработанная И.Г. Сизовой и С.И. Филиппченковой (Сизова, 2002) и предназначенная для диагностики преобладающей стратегии совладающего поведения. В рамках данной методики выделяется 3 класса стратегий, из них – конструктивные преобразующие стратегии: «Когнитивная репетиция», «Коррекция ожиданий и надежд», «Идущее вниз сравнение», «Идущее вверх сравнение», «Антиципирующее преодоление» и «Превосходящая печаль». Далее к классу конструктивных приспособительных страте-

гий относятся: «Позитивного истолкования», «Придание ситуации нетривиального смысла», «Изменения личностных свойств», «Идентификация со счастливыми». И третий класс стратегий составляют неконструктивные стратегии: «Фокусированная на эмоциях стратегия», «Уход или бегство из трудной ситуации» и «Стратегия отрицания». Основной акцент в данном исследовании был сделан на 3 класс стратегий, поскольку при использовании неконструктивных стратегий субъект считает, что негативные события являются для него неустрашимыми. Эти стратегии направлены на борьбу с эмоциональными нарушениями, вызванными травмирующим событием (Шнейдман, 1996).

И наконец, четвертый метод, который был использован в ходе проведения исследования – психологический вербально-коммуникативный метод «Беседа», являющийся по своей сущности направленным наблюдением, концентрированным вокруг ограниченного количества вопросов, представляющих важность в данном исследовании и предполагающих собой непринужденное общение с участниками. Соответствующие варианты отношений участников к задаче беседы представляют собой психологически разные ситуации и требуют как разного включения в эти

ситуации, так и различные тактики и формы ведения беседы (Айламазьян, 1996).

Основная часть

Общий объем выборки исследования составил $n = 100$, среди них юношей = 54 и девушек = 46, в возрасте 15-17 лет ($M = 16,4$), из них 14% составляют 15-летние подростки, 29% являются 16-летние подростки и 17-летних подростков было 57%. Изначально, вся выборка была поделена на 2 группы: экспериментальную группу (50%) составили те, у кого была попытка к суициду, либо возникали суицидальные мысли, а в контрольную группу (50%) вошли все остальные. Экспериментальную группу мы отобрали в процессе беседы с учителями и с самими подростками и на основе результатов тестирования. Все участники были школьниками общеобразовательных учреждений города Алматы.

В рамках данного исследования мы провели констатирующий эксперимент и получили следующие данные. Анализ первой методики «СР-45» П.И. Юнацкевича показал процентное соотношение уровня склонности к суицидальным реакциям, которые можно посмотреть на рисунках 1 и 2.

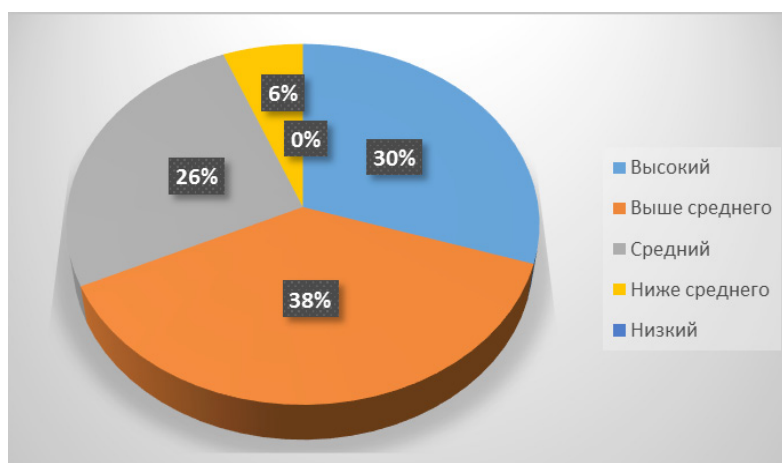

Рисунок 1 – Уровень склонности к суицидальным реакциям в экспериментальной группе

Как видим из рисунка 1, в экспериментальной группе преобладает количество подростков с выше средним и высоким уровнем проявления склонности к суицидальным реакциям (68%), это означает, что при нарушениях адаптации

возможна суицидальная попытка или реализация саморазрушающего поведения и ситуация внутреннего и внешнего конфликта, т.е. такие подростки нуждаются в медико-психологической помощи.

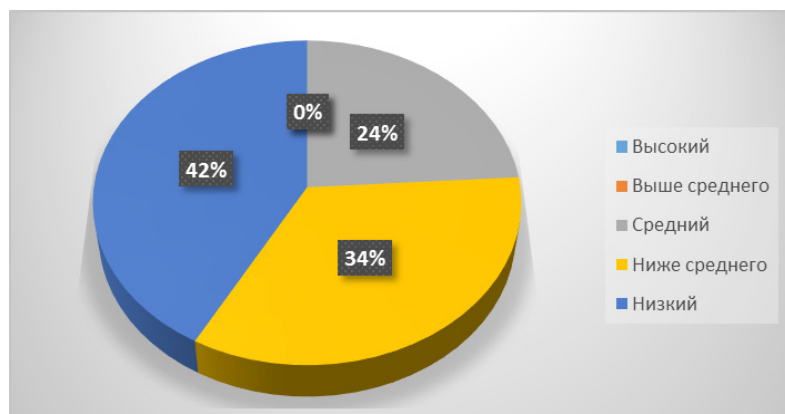

Рисунок 2 – Уровень склонности к суицидальным реакциям в контрольной группе

При интерпретации полученных данных следует помнить, что методика констатирует лишь начальный уровень развития склонности личности к суициду в период ее обследования. При наличии конфликтной ситуации, других

негативных условий и деформирующейся мотивации витального существования (ослабление мотивации дальнейшей жизни) эта склонность может развиваться (Каменюкин, 2008: 201-205).

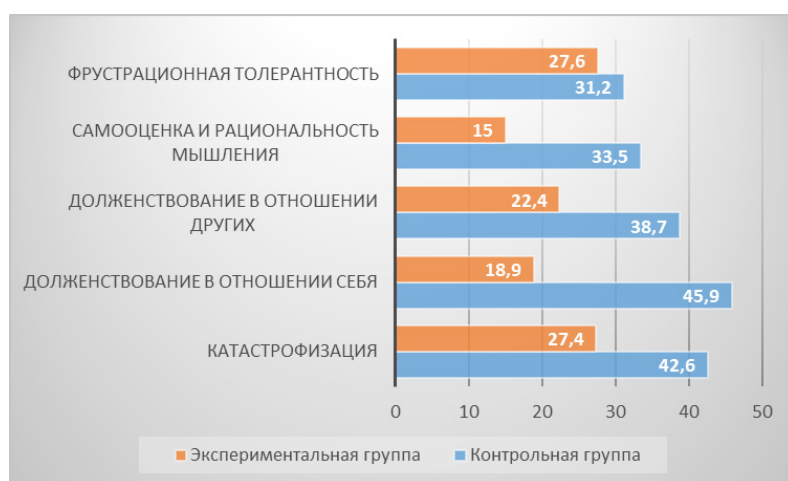

Рисунок 3 – Результаты методики диагностики иррациональных установок А. Эллиса

Исходя из 2 рисунка, мы видим, что в контрольной группе большее преобладание идет на ниже средний и низкий уровень склонности к суицидальным реакциям (76%). Это говорит о том, что суицидальная реакция может возникнуть только на фоне длительной психической травматизации и при реактивных состояниях психики или не возникнуть вовсе.

Анализ следующей методики показал выраженные различия средних показателей в кон-

трольной и экспериментальной группах, которые мы можем увидеть на рисунке 4.

Исходя из результатов 2 методики, мы наглядно можем увидеть наличие иррациональных установок в экспериментальной группе. У многих наблюдается фрустрационная толерантность $X_{ср.} = 27,6$ (выраженное наличие иррациональной установки), долженствование в отношении себя $X_{ср.} = 18,9$ (выраженное наличие иррациональной установки), долженствование в отно-

шении других $X_{ср.} = 22,4$ (выраженное наличие иррациональной установки) и катастрофизация $X_{ср.} = 27,4$ (выраженное наличие иррациональной установки).

Шкала «катастрофизации» отражает восприятие людьми различных неблагоприятных событий. Низкий балл по этой шкале свидетельствует о том, что человеку свойственно оценивать каждое неблагоприятное событие как ужасное и невыносимое, в то время как высокий балл говорит об обратном. Показатели шкал «долженствование в отношении себя» и «долженствование в отношении других» указывают на наличие либо отсутствие чрезмерно высоких требований к себе и к другим. «Оценочная установка» показывает то, как человек

оценивает себя и других. Наличие такой установки может свидетельствовать о том, что человеку свойственно оценивать не отдельные черты или поступки людей, а личность в целом. Другие 2 шкалы – оценка фрустрационной толерантности личности, которая отражает степень переносимости различных фрустраций (т.е. показывает уровень стрессоустойчивости), и общая оценка степени рациональности мышления (Сизова, 2002).

Следующая методика, которую мы использовали, была «Методика диагностики когнитивно-поведенческих стратегий преодоления», разработанная И.Г. Сизовой и С.И. Филиппенковой, результаты которой отображены на рисунках 4 и 5.

Рисунок 4 – Показатели диагностики преобладающей стратегии совладающего поведения экспериментальной группы

Согласно рисунку 4, мы видим, что группа, склонная к суицидальному поведению, наиболее часто использует стратегию «Уход или бегство из трудной ситуации», $X_{ср.} = 15,1$ (очень часто используемая стратегия). Эта стратегия может осуществляться не только в практической, но и в чисто психологической форме – путём внутреннего отчуждения от ситуации или подавления мыслей о ней. Субъекты «ухода» – это индивиды, пережившие много разочарований и неудач. Будучи достаточно способными, они могут отказаться от повышения по службе и заманчивого предложения, мотивируя это тем, что таким образом они избегут связанных с этим осложнений и проблем. Избегание всех сомнительных ситуаций становится у таких людей личной особенностью. И тогда они

стараются избегать ситуации, подобной той, в которой они когда-то оказались не на высоте. Конечно, в определённых случаях такая стратегия может быть оправданной и конструктивной, но в любом случае она остаётся пассивной, без стремления человека что-либо сделать для своего благополучия.

Далее стратегия «Фиксированная на эмоциях стратегия», $X_{ср.} = 13$ (очень часто используемая стратегия). Это стратегия психологической борьбы с негативными эмоциями и болезненными ощущениями. Человек не может ни практически преобразовывать ситуацию, ни уйти от источника опасности и страдания. Такие ситуации часто возникают в сфере здоровья. И тогда человек «не замечает» симптомов болезни, старается относиться с юмором к своему положе-

нию, надеется на помощь сверхъестественных сил. Примерами этой стратегии могут служить случаи, когда люди верят в то, что смертельно больные люди излечиваются чудесным образом, что одним желанием выздороветь, поверив в излечение, можно искоренить смертельную болезнь. Эти приёмы неконструктивны в том, что не устраняют трудную проблему, но всё же они адаптивны, поскольку облегчают психологическое состояние человека. И третья, наиболее часто используемая стратегия подростками 1 груп-

пы, – это стратегия «Предвосхищающая печаль» (Хср. = 12,3 (очень часто используемая стратегия)). Используя данную стратегию, человек начинает думать о том, что произойдёт, если он вдруг останется без близких людей или лишится одного из родственников. Это является мощной психологической защитой в случае, если данное событие произойдёт в реальной действительности. И совсем иные результаты были в экспериментальной группе, которые мы можем проследить на рисунке 5.

Рисунок 5 – Показатели диагностики преобладающей стратегии совладающего поведения контрольной группы

Как мы видим, во второй группе подростки чаще всего используют стратегию «Изменение личностных свойств», Хср. = 13,2 (очень часто используемая стратегия). Данная стратегия направлена на изменение собственных характеристик личности. В трудной ситуации, чтобы не снизить самооценку и не относить неудачу к самому себе, человек зачастую принимает на себя определённую роль и ведёт себя в соответствии с этой ролью. Ролевое поведение является одним из эффективных примеров преодоления трудностей человеком с некоторыми нежелательными чертами личности, например, застенчивостью. Вместе с тем он выявляет влияние роли на личность. Как бы ни отчуждал от себя человек разыгрываемую им роль, она всё равно изменяет личность. Далее – стратегия «Придание ситуации нетривиального смысла», Хср. = 12,3 (очень часто используемая стратегия). Используя ее, человек может сказать о том, что никто другой не страдал в жизни и не видел больше горя, чем он. В таком случае трудное положение оказывается для него просто ещё одним испытанием,

выпавшим на его долю, и тем самым оно утрачивает свой резко негативный смысл. И наконец, 3 стратегия, которую предпочитают использовать больше всего подростки, является стратегия «Коррекция ожиданий и надежд», Хср. = 12,1 (очень часто используемая стратегия).

Во многих случаях продолжительные, но неудачные попытки преобразовать травмирующую ситуацию приводят человека к тому, что все его ресурсы оказываются исчерпанными, наблюдается предельное оскудение ценностного содержания сознания. Обычно деятельность начинает побуждаться только той единственной ценностью, которая составляет суть проблемы. Человек пытается также создать новую систему психологической регуляции. Саморегуляция на какое-то время занимает центральное место в поведении человека и является самостоятельной деятельностью. Такая перестройка даёт субъекту шанс справиться со стрессовой ситуацией. Но проблема может остаться нерешённой. В этом случае человек вынужден признать, что потерпел неудачу. Поражение несёт за собой сниже-

ние самооценки, требует пересмотра позитивного отношения к себе. Всё это крайне болезненно для человека, в таких случаях он отказывается временно от поставленной цели и снижает планку своих намерений. Человек ставит перед собой менее сложные задачи и прикладывает усилия для их достижения.

Метод беседы мы использовали для того, чтобы выяснить особенности причин и факторов возможных суицидальных попыток подростков, склонных к суицидальному поведению, а также наладить с ними доверительный контакт. Все беседы были управляемы и контролируются самим исследователем. Применялась техника рефлексивного слушания для контроля однозначности и точности понимания исследователем услышанного. После проведенных серий бесед практически со всеми участниками (80%) было выявлено, что в основном суицидальные мысли возникали из-за неразделенной любви, плохих взаимоотношений в семье или в школе, а также из-за страхов перед сомнительным будущим или неуверенностью в своих способностях.

Таким образом, мы видим, что подростки контрольной и экспериментальной групп отличаются при диагностике иррациональных установок и диагностике стратегии совладающего поведения. В экспериментальной группе чаще всего преобладает иррациональная установка «Фрустрационная толерантность», «Долженствование в отношении себя», «Долженствование в отношении других» и «Катастрофизация», Самооценка у подростков экспериментальной группы низкая и отсутствует рациональность мышления. Также в качестве преобладающей стратегии совладающего поведения они используют в основном: «Уход или бегство из трудной ситуации», «Фиксированную на эмоциях стратегию» и «Предвосхищающую печаль». А в

контрольной группе иррациональные установки имеются, но не ярко выражены, как в экспериментальной группе. И в основном используются следующие стратегии совладающего поведения: «Изменение личностных свойств», «Придание ситуации нетривиального смысла» и «Коррекция ожиданий и надежд».

Выводы

Изучение подростков со склонностью к суицидальному поведению в контексте когнитивно-бихевиорального направления позволило сделать следующие выводы:

1. У подростков, находящихся в группе риска, будет преобладать ярко выраженное наличие иррациональных установок, которые будут преобразовываться в когнитивное искажение реальности, что приведет к суицидальным мыслям.

2. Данные подростки в основном выбирают неконструктивные стратегии совладания со стрессом, что приводит к разрушительному воздействию организма и фокусировке на своих отрицательных эмоциях.

Полученные результаты проведенного исследования могут быть использованы психологами общеобразовательных учреждений, учителями, а также всеми заинтересованными лицами при составлении тренингов, программ и семинаров.

На сегодняшний день когнитивно-бихевиоральное направление признано одним из самых эффективных при решении вопроса о снижении суицидальной направленности среди подростков и взрослого населения. В связи с этим мы надеемся, что в нашей стране получит широкое распространение данное направление при обучении будущих психологов и специалистов, которые будут заниматься феноменом подросткового суицида в современном Казахстане.

Литература

- 1 Beck A.T., Brown G.K., Steer R.S., Dahlsgaard K.K., Grisham J.R. Suicide ideation at its worst point: A predictor of eventual suicide in psychiatric outpatients // *Suicide and Life-Threatening Behaviors*. – 1999. – Vol. 29. – P. 1-9.
- 2 Brown GK, Jeglic E, Henriques GR, Beck AT. Cognitive therapy, cognition, and suicidal behavior. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy* // American Psychological Association; Washington, DC. – 2006. – P. 53–74.
- 3 Butler AC, Chapman JE, Forman EM, Beck AT. The empirical status of cognitive-behavioral therapy: a review of meta-analyses // *Clin Psychol Rev*. – 2006; -№26 (1) -P. 17–31.
- 4 De Groot M, de Keijser J, Neeleman J, Kerkhof A, Nolen W, Burger H. Cognitive behavior therapy to prevent complicated grief among relatives and spouses bereaved by suicide: cluster randomized controlled trial // *BMJ*. – 2007 №334 (7601) -P.994.
- 5 Ellis A, Ellis TE. Suicide from the perspective of rational emotive behavior therapy. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy* // American Psychological Association; Washington, DC. – 2006. -P. 75–90.
- 6 Ellis A., David D., Lynn S. J. Rational and irrational beliefs: a historical and conceptual perspective in *Rational and Irrational Beliefs* // *Research, Theory, and Clinical Practice*, eds David D., Lynn S. J., Ellis A., editors. -2010. -P. 3–22.

- 7 Gandy M, Sharpe L, Nicholson Perry K, et al. Cognitive behaviour therapy to improve mood in people with epilepsy: a randomized controlled trial // *Cogn Behav Ther.* -2014 №43(2). – P.153–166.
- 8 Hewitt PL, Flett GL, Sherry SB, Caelian C. Trait perfectionism dimensions and suicidal behavior. In: Ellis TE, editor // *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy.* Washington, DC. -2006. – P. 215–236.
- 9 Kondrichin S., Lester D. Finno-Ugrians and suicide // *Perceptual and Motor Skills.* -1997. Vol. № 85.
- 10 Mewton L, Andrews G. Cognitive behavior therapy via the internet for depression: a useful strategy to reduce suicidal ideation // *J Affect Disord.* -2015, №170. – P. 78–84.
- 11 Morley KC, Sitharthan G, Haber PS, Tucker P, Sitharthan T. The efficacy of an opportunistic cognitive behavioral intervention package (OCB) on substance use and comorbid suicide risk: a multisite randomized controlled trial // *J Consult Clin Psychol.* -2014, №82(1). – P. 130–140.
- 12 Reinecke MA. Problem solving: A conceptual approach to sociality and psychotherapy // *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy.* Washington, DC.- 2006. -P. 237–260.
- 13 Rudd M, Bryan CJ, Wertenberger EG, et al. Brief cognitive-behavioral therapy effects on post-treatment suicide attempts in a military sample: results of a randomized clinical trial with 2-year follow-up // *Am J Psychiatry.* – 2015, №172 (5).- P. 441–449.
- 14 Slee N, Garnefski N, van der Leeden R, Arensman E, Spinhoven P. Cognitive-behavioral intervention for self-harm: randomized controlled trial // *Br J Psychiatry.* – 2008. №192(3). -P. 202–211.
- 15 Tarrier N, Taylor K, Gooding P. Cognitive-behavioral interventions to reduce suicide behavior: a systematic review and meta-analysis // *Behav Modif.* -2008, №32 (1). –P. 77–108.
- 16 Wagner B, Horn AB, Maercker A. Internet-based versus face-to-face cognitive-behavioral intervention for depression: a randomized controlled non-inferiority trial // *J Affect Disord.* -2014, №15 (2–154). -P. 113–121.
- 17 Wenzel A, Brown GK, Beck AT. Cognitive therapy for suicidal patients: scientific and clinical applications // *Books of the ARA; Washington, DC.* -2009.
- 18 Wenzel A., Brown G.K., Beck A.T. Cognitive therapy for suicidal patients: Scientific and clinical applications // *Washington.* – 2009.-377 p.
- 19 Wenzel A., Jager-Hyman S. Cognitive Therapy for Suicidal Patients: Current Status // *the Behavior Therapist.* – 2012. – Vol. 35, № 7. – P. 121-130.
- 20 World Health Organization [webpage on the Internet] Preventing Suicide // *A Global Imperative. Key Messages.* [Accessed October 23, 2015]. Available from: www.who.int/mental_health/suicide-prevention/key_messages.pdf.
- 21 Айламазьян А.М. Метод беседы в психологии. – учебное пособие. – М.: Изд-во «Смысл», 1996. – 218 с.
- 22 Бровчук, О. В. Организация системы социальной профилактики суицидального риска в учебных заведениях МВД России: сб. научн. тр. / О. В. Бровчук, Н. А. Фролова // *Наука и образование.* – М.: ИИЦ МГУДТ. – 2006. – Сер. Социология и образование. – 2006. – Вып. 2. – С. 13-21.
- 23 Давыдов А.А. Самоубийство, пол и золотое сечение [Электронный ресурс]. URL: <http://ecsoc-man.hse.ru/data/330/700/1217/016Davydov.pdf> (дата обращения: 24.09.2015).
- 24 Данилова М.Б. Диагностика и профилактика суицидального поведения больных шизофренией. – М., 1987. – 24 с.
- 25 Каменюкин А.Г., Ковпак Д.В. Антистресс-тренинг. – СПб.: «Питер», 2008. – С. 201-205
- 26 Лукас К. Молчаливое горе: Жизнь в тени самоубийства / К. Лукас. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
- 27 Сизова И.Г., Филиппченкова С.И. Методика диагностики когнитивно-поведенческих стратегий преодоления // *Современная психология: состояние и перспективы исследований: Материалы юбилейной научн. конф. Ин-та психологии РАН.* – М.: Изд-во Ин-та психологии РАН, 2002. – С. 180–199
- 28 Шнейдман Э. Десять общих черт самоубийств и их значение для психотерапии // *Суицидология: прошлое и настоящее / Сост. А.Н. Моховиков.* – М.: ООО «Когито-Центр», 2001. – 569 с.
- 29 Шустов Д.И. Аутоагрессия, суицид и алкоголизм. – М.: Когито-Центр, 2005. – 214 с.
- 30 Юнацкевич П.И. Основы психолого-педагогической диагностики и коррекции суицидального поведения. – СПб.: ВИКА им. А.Ф. Можайского, 1998. – 160 с.

References

- 1 Beck A.T., Brown G.K., Steer R.S., Dahlsgaard K.K., Grisham J.R. (1999) Suicide ideation at its worst point: A predictor of eventual suicide in psychiatric outpatients // *Suicide and Life-Threatening Behaviors.* Vol. 29, 1-9.
- 2 Brown GK, Jeglic E, Henriques GR, Beck AT. (2006) Cognitive therapy, cognition, and suicidal behavior. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy.* American Psychological Association; Washington, DC, 53–74.
- 3 Butler AC, Chapman JE, Forman EM, Beck AT. (2006) The empirical status of cognitive-behavioral therapy: a review of meta-analyses. *Clin Psychol Rev.* 26(1), 17–31.
- 4 De Groot M, de Keijser J, Neeleman J, Kerkhof A, Nolen W, Burger H. (2007) Cognitive behavior therapy to prevent complicated grief among relatives and spouses bereaved by suicide: cluster randomized controlled trial. *BMJ*, №334 (7601), 994.
- 5 Ellis A, Ellis TE. (2006) Suicide from the perspective of rational emotive behavior therapy. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy.* American Psychological Association; Washington, DC, 75–90.
- 6 Ellis A., David D., Lynn S. J. (2010). «Rational and irrational beliefs: a historical and conceptual perspective,» in *Rational and Irrational Beliefs: Research, Theory, and Clinical Practice*, eds David D., Lynn S. J., Ellis A., editors. (New York, NY: Oxford University Press), 3–22.

- 7 Gandy M, Sharpe L, Nicholson Perry K, et al. (2014) Cognitive behavior therapy to improve mood in people with epilepsy: a randomized controlled trial. *Cogn Behav Ther.* 43(2), 153–166.
- 8 Hewitt PL, Flett GL, Sherry SB, Caelian C. (2006) Trait perfectionism dimensions and suicidal behavior. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy.* American Psychological Association; Washington, DC., 215–236.
- 9 Kondrichin S., Lester D. (1997) Finno-Ugrians and suicide // *Perceptual and Motor Skills.* Vol. 85.
- 10 Mewton L, Andrews G. (2015) Cognitive behavior therapy via the internet for depression: a useful strategy to reduce suicidal ideation. *J Affect Disord.* 170, 78–84.
- 11 Morley KC, Sitharthan G, Haber PS, Tucker P, Sitharthan T. (2014) The efficacy of an opportunistic cognitive behavioral intervention package (OCB) on substance use and comorbid suicide risk: a multisite randomized controlled trial. *J Consult Clin Psychol.* №82(1), 130–140
- 12 Reinecke MA. (2006) Problem solving: A conceptual approach to suicidality and psychotherapy. In: Ellis TE, editor. *Cognition and suicide: Theory, research, and therapy.* American Psychological Association; Washington, DC., 237–260.
- 13 Rudd M, Bryan CJ, Wertenberger EG, et al. (2015) Brief cognitive-behavioral therapy effects on post-treatment suicide attempts in a military sample: results of a randomized clinical trial with 2-year follow-up. *Am J Psychiatry.* 172(5), 441–449.
- 14 Slee N, Garnefski N, van der Leeden R, Arensman E, Spinhoven P. (2008) Cognitive-behavioral intervention for self-harm: randomized controlled trial. *Br J Psychiatry.* 2008;192(3):202–211.
- 15 Tarriner N, Taylor K, Gooding P. (2008) Cognitive-behavioral interventions to reduce suicide behavior a systematic review and meta-analysis. *Behav Modif.,* №32 (1), 77–108.
- 16 Wagner B, Horn AB, Maercker A. (2014) Internet-based versus face-to-face cognitive-behavioral intervention for depression: a randomized controlled non-inferiority trial. *J Affect Disord,* №15 (2–154), 113–121.
- 17 Wenzel A, Brown GK, Beck AT. (2009) *Cognitive therapy for suicidal patients: scientific and clinical applications.* Books of the ARA; Washington, DC.
- 18 Wenzel A., Brown G.K., Beck A.T. (2009) *Cognitive therapy for suicidal patients: Scientific and clinical applications.* – Washington, 377.
- 19 Wenzel A., Jager-Hyman S. (2012) *Cognitive Therapy for Suicidal Patients: Current Status // the Behavior Therapist.* – Vol. 35, № 7, 121-130.
- 20 World Health Organisation [webpage on the Internet] Preventing Suicide: A Global Imperative. Key Messages. [Accessed October 23, 2015]. Available from: www.who.int/mental_health/suicide-prevention/key_messages.pdf.
- 21 Aylamaz'yan A.M. (1996) *Metod besedy v psikhologii [The method of conversation in psychology].* Uchebnoe posobie M., Izd-vo «Smysl», 218.
- 22 Brovchuk, O. V. (2006) Organizatsiya sistemy sotsial'noy profilaktiki suitsidal'nogo riska v uchebnykh zavedeniyakh MVD Rossii [The organization of the system of social prevention of suicidal risk in educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Russia] sb. nauchn. tr. / O. V. Brovchuk, N. A. Frolova // *Nauka i obrazovanie.* – M.: IITs MGUDT. – Ser. Sotsiologiya i obrazovanie, V. 2, 13-21.
- 23 Davydov A.A. (data obrashcheniya: 24.09.2015) *Samoubiystvo, pol i zolotoe sechenie [Suicide, sex and the golden section] [Elektronnyy resurs].* URL: <http://ecsoc-man.hse.ru/data/330/700/1217/016Davydov.pdf>
- 24 Danilova M.B. (1987) *Diagnostika i profilaktika suitsidal'nogo povedeniya bol'nykh shizofreniy.* [Diagnosis and prevention of suicidal behavior in patients with schizophrenia], M., 24.
- 25 Kamenyukin A.G., Kovpak D.V. (2008) *Antistress-trening. [Anti-stress training],* SPb., «Piter», 201-205
- 26 Lukas K. (2000) *Molchalivoe gore: Zhizn' v teni samoubiystva [Life in the Shadow of Suicide].* K. Lukas., M., Smysl., 255.
- 27 Sizova I.G., Filippchenkova S.I. (2002) *Metodika diagnostiki kognitivno – povedencheskikh strategiy preodoleniya [Methodology of diagnostics of cognitive behavioral coping strategies].* *Sovremennaya psikhologiya: sostoyanie i perspektivy issledovaniy: Materialy yubileynoy nauchn. konf. In-ta psikhologii RAN.* M., Izd-vo In-ta psikhologii RAN, 180-199
- 28 Shneydman E. (1996) *Desyat' obshchikh chert samoubiystv i ikh znachenie dlya psikhoterapii [Ten common features of suicides and their significance for psychotherapy].* *Khrestomatiya po suitsidologii / Sost. A.N. Mokhovikov,* Kiev, 569.
- 29 Shustov D.I. (2005) *Autoagressiya, suitsid i alkoholizm [Autoaggression, suicide and alcoholism].* M., Kogito-Tsentr, 214.
- 30 Yunatskevich P.I. (1998) *Osnovy psikhologo-pedagogicheskoy diagnostiki i korrektsii suitsidal'nogo povedeniya [Fundamentals of psychological and pedagogical diagnosis and correction of suicidal behavior].* SPb, VIKa im. A.F. Mozhayskogo, 160.

Slanbekova G.K.¹, Kabakova M.P.² Man Ch. Chung³

¹Ph.D, E.A. Buketov named after Karaganda State University,
Kazakhstan, Karaganda, e-mail: g.slanbekova@mail.ru

²Candidate of psychological science, associated professor, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: pobedovna@mail.ru

³Ph.D, professor, Chinese University of Hong Kong, China, Hong Kong, e-mail: man.chung@cuhk.edu.hk

**THE EXPERIENCE OF ADAPTATION
OF V. FISHER'S QUESTIONNAIRE
«DIVORCE ADJUSTMENT SCALE» IN KAZAKHSTAN**

The article presents the experience of adaptation of foreign questionnaire «Fisher Divorce Adjustment Scale» (FDAS). The substantiation of the necessity of testing the English version of the questionnaire for the Russian-speaking population, is living in Kazakhstan. This is due to primarily to the lack of this kind of instructional techniques and methods for psychodiagnosis divorced people to help them in further need of psychological help in overcoming post divorce crisis. In the conducted research an attempt is made to overcome the existing situation regarding the lack of necessary psychodiagnostic methods and methods for working with divorced people. To this end, we carried out work on the testing of the FDAS questionnaire in accordance with all requirements for the reliability and validity of the psychodiagnostic toolkit. Considers the organizational aspects of the Russian version of the test in compliance with the requirements of appropriate testing it was translated into the Russian language techniques. Describes how to create a traditional primary forms of the questionnaire and its psychometric test. First of all, a detailed description of the procedure for the initial translation of the test from the original language into Russian, the verification of the equivalence of the translation, and the meaningful evaluation of the translation are given. Analyzes the reasons for the low efficiency of the statements identified after analysis of the items, as well as some aspects of performance of psychometric characteristics of test.

Key words: divorce, adjusting to divorce, testing questionnaire.

Сланбекова Г.¹, Қабақова М.², Ман Ч.Чунг³

¹философия докторы (Ph.D), психология кафедрасының доценті, Е.А. Бөкетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан, Қарағанды қ., e-mail: g.slanbekova@mail.ru

²психология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: pobedovna@mail.ru

³Ph.D, профессор, Гонконгтың Қытай университеті, Қытай, Гонконг қ., e-mail: man.chung@cuhk.edu.hk

**В. Фишердің «Неке ажырасуына бейімделу шкаласы» сұрақнамасын
Қазақстанда бейімдеу тәжірибесі**

Мақалада «Фишердің неке ажырасуына бейімделу шкаласы» (Fisher Divorce Adjustment Scale FDAS) атты сұрақнамасының бейімдеу тәжірибесі сипатталған. Орыс тілді таңдама үшін ағылшын тілдегі сұрақнаманы апробациялаудың қажеттілігі дәлелденген. Бұл, біріншіден, неке ажырасудан кейінгі дағдарысты кешіріп жатқан ажырасқан адамдарға психологиялық көмекті көрсету мақсатын көздеп отыратын әдіснамалық тәсілдер мен әдістердің тапшылығымен байланысты. Өткізілген зерттеу ажырасқан адамдармен жұмыс жасауға арналған қажетті психодиагностикалық әдіс-тәсілдердің тапшылығына қатысты жағдайды жақсартуға арналған. Осы мақсатта психодиагностикалық инструментарийдің сенімділігі мен валидтілігіне қойылатын талаптарға сәйкес FDAS сұрақнамасының апробациялауына қатысты жұмыс жүргізілді. Мақалада барлық қойылатын талаптарға сәйкес келетін сұрақнаманың орыс тілдік нұсқасын жасаудың ұйымдастырушылық аспектілері қарастырылған. Сұрақнаманың алғашқы формасын жасаудың

және оның психометриялық процедурасы сипатталған. Ең алдымен, тест мәтінін орыс тіліне аударудан, аударманың эквиваленттілігін тексеруден, осы аударманың мағыналық бағалауынан тұратын процедураның сипаттамасы берілген. Пункттерді талдаудан кейін анықталған сұрақтардың төмен тиімділігінің себептері анықталып, сонымен қатар тестінің психометрикалық сипаттамаларын тексерудің кейбір жайлары қарастырылған.

Түйін сөздер: ажырасу, ажырасуға деген бейімделу, сұрақнаманың апробациясы.

Сланбекова Г.К.¹, Кабакова М.П.², Ман Ч.Чунг³

¹доктор философии Ph.D, доцент кафедры психологии, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда, e-mail: g.slanbekova@mail.ru

²кандидат психологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: pobedovna@mail.ru

³Ph.D, профессор, Китайский университет Гонконга, Китай, г. Гонконг, e-mail: man.chung@cuhk.edu.hk

Опыт адаптации опросника В. Фишера «Шкала приспособления к разводу» в Казахстане

В статье приводится опыт адаптации зарубежного опросника «Шкала приспособления к разводу В. Фишера» (Fisher Divorce Adjustment Scale FDAS). Дается обоснование в необходимости апробации данного англоязычного опросника для русскоязычной выборки, проживающей в Казахстане. Данное обстоятельство связано, прежде всего, с отсутствием подобного рода методических приемов и методов для психодиагностики разведенных людей с целью оказания им в дальнейшем психологической помощи в преодолении постразводного кризиса. В проведенном исследовании предпринята попытка преодоления существующего положения относительно отсутствия необходимых психодиагностических приемов и методов для работы с разведенными людьми. Для этого нами была проведена работа по апробации опросника FDAS в соответствии со всеми требованиями к надежности и валидности психодиагностического инструментария. Рассматриваются организационные аспекты создания русскоязычной версии теста с соблюдением соответствующих требований к апробации переводимых на русский язык методик. Описывается традиционная процедура создания первичной формы опросника и его психометрической проверки. Прежде всего, дается подробное описание процедуры первичного перевода теста с языка оригинала на русский язык, проверки эквивалентности перевода, проведения содержательной оценки данного перевода. Проанализированы причины низкой эффективности утверждений, выявленных после анализа всех пунктов опросника, а также некоторые моменты проверки психометрических характеристик теста.

Ключевые слова: развод, приспособление к разводу, апробация опросника.

Introduction

Currently, the domestic diagnostics has a very limited set of standardized personality tests, most of them are adapted versions of foreign methods. Similar situation in psychodiagnostics is disimproved by the fact that most adaptations of foreign tests does not contain information about the methods and results of their psychometric validation. Some variants of personality questionnaires, which are valid in our country, are simple translation of foreign tests, without any statistical testing and adequate adaptation to the conditions of our culture.

The purpose of this article is to familiarize you with the experience of adapting foreign methods in compliance with all psychometric standards for example widely known abroad technique Fisher Divorce Adjustment Scale (FDAS) (Fisher, 2005a: 12), (Limon, 2007a: 24).

The choice of this method for application in the Russian culture was due to the following reasons:

First, throughout the life each of the person may be faced with difficult situations or events that require his extreme emotional outlays (Brown, 1990: 56). The researchers call this special kind of situations as life crises (Burlachuk, 2002a: 56). These are a life changes, the consequences of which depend not so much on what is exactly going on, but on the perception and response on them (Bohannan, 1990: 38). The difficult situation and the experience are always associated with a particular event, and here significant event, of course, is divorce (Vasilyuk, 1995: 78), (Richardson, 1994: 81; Ross, 1999: 47). The situation of divorce is a difficult situation in personagens, which is inappropriate, unscheduled and is characterized by emotional breakup with the partner (Zilberman, 1985: 68).

According to most researchers, divorce is a crisis, accompanied by a variety of affects and feelings (Figdor, 2006a: 35). This is primarily due to the fact that the decay of emotional relations is extremely difficult for the human experience and has serious

destructive effect on his mental and physical condition (Gozman, 1982: 61). As it was said by B. Blum, S. Usher and S. White, «there is no doubt about the connection between the disorganization of family relationships, on the one hand, and mental and emotional disorders on the other one» (Blum, 1978: 59). Divorce directly injures spouses because it activates the old fears of separation and loneliness (Figdor, 1998: 63).

It is obvious that the study of different functioning mechanisms of the individual in this critical situation is impossible without any appropriate diagnostic tools (Mourt, 1985:57), (Kessler, 1996: 87). Primarily it is about how the person adapts to the situation of divorce, what coping behaviour strategies used to restore their psychological well-being (Chiriboga, 1998:87). That is why the study and diagnosis are in particular interest, primarily for practical purposes. However, a significant obstacle in this kind of research on the Russian samples is the lack of reliable tools to diagnose a wide range of strategies to overcome the situation of divorce by former spouses.

This is due to the fact that before the Soviet period in the practice of psychological assistance to the counseling of the families in the situations of divorce did not stand out as a special kind of work, because the problem was not considered as an urgent one. This happened not because there was no problem and experiences connected with it, but because of divorce was considered as a phenomenon that is not characteristic of the Soviet way of life. The couple, who tried to get a divorce even in the recent past, experienced the pressure of The Party, and could lose their jobs, etc. Therefore the question of assistance in this situation could hardly be raised. At the same time, foreign experience shows that people experiencing a divorce situation, need help at different levels (social, financial, physical, etc.). In Russia, and in Kazakhstan exactly, psychologists have begun to discuss the problem of providing psychological assistance to people in a divorce just recently (Shmorina, 2000: 27).

Secondly, according to our analysis of present psychodiagnostic techniques showed the absence of such tools for the Russian sample, allowing to diagnose the psycho-emotional state of the former spouses. This is due to the fact that in the domestic science interest in the study of coping behavior of the family appeared just now, there are still many unexplored aspects and issues of family coping of the difficulties and the stress. (Belorukova, 2005: 66). Also, unfortunately, it should be noted that divorce is becoming the norm for modern society,

and for Kazakh society too, no matter how we were treated to this phenomenon, it is impossible not to be considered to this one (Aron, 1995: 47).

Precisely this was the reasons for our access to available English-language literature relevant to diagnostic techniques and methods. Among them the most famous and popular within English-speaking researchers is the Fisher Divorce Adjustment Scale (FDAS) (Fisher, 2005: 25).

Further review of this questionnaire showed that, FDAS is a recognized method of determining the level of the individual adaptation to the divorce situation, with the help of what almost a million divorced people was tested who have divorced for the different lengths of time, from several months to several years (Weiss, 1996: 147).

These studies have established the existence of high results correlation of FDAS' methods with other personality questionnaires, such as Minnesota multidimensional personality questionnaire (Limon, 2007: 14).

Furthermore, the total internal reliability score of the questionnaire according to Cronbach's alpha is 0.985 which is high for a personality test. Subtests assessments range from 0.87 to 0.95. Good external validity is also confirmed by obtaining feedback from the participants of the test. As an example, it can be considered one study, which was attended by 100 people. The core of the study was to conduct a seminar «The Rebuilding Seminar» aimed primarily to post divorced former spouses adaptation (Fisher, 2005: 28). After participating in this workshop, the participants were repeatedly tested with the help of a FDAS questionnaire in the next three years. The results showed higher overall scores according to the method after the first year of divorce. But the most important indicator of the questionnaire validity was that the best results were obtained after three years of the divorce. This means that adjustment to divorce is a dynamic process, taking place over the next three years after a divorce. In addition, this study showed that participation in the recovery after breaking up seminar accelerates adaptation to post-divorced situation, while the divorced, who did not participate in the seminar, this process can drag on for years.

So, before you go directly to the main stages of adaptation of the Russian version questionnaire, let us say a few words about the method.

Materials and methods

Fisher Divorce Adjustment Scale (FDAS) was created by Bruce Fisher as an integral part of his

doctoral dissertation at the University of Northern Colorado (Fisher, 1976). In 1978, Fischer updated his questionnaire (Fisher, 2005r: 6).

As mentioned above, initially FDAS was used as a psychodiagnostic tool within the 10-week workshop called «The Rebuilding Seminar» (recovery seminar), intended for people who have difficulties with adapting to postdivorced situation. If in the beginning of the workshop a questionnaire was used to assess the position of the partners in the divorce process, it was possible to determine the degree of elaboration of their experiences after passing by the participants of this workshop.

Currently FDAS is used as an independent psycho-diagnostic tool to obtain the necessary information to carry out a certain kind of scientific research. In addition, the FDAS' authors recommended to use a questionnaire to obtain reliable information about the strengths and weaknesses of their clients for therapists, consultants, mediators and lawyers who are the members of the divorce process.

So, the purpose of this questionnaire is to determine the relationships and feelings of people facing the end of their romantic relationships (Limon, 2007b: 22).

FDAS consists of 100 statements aimed to identifying the strengths and weaknesses of postdivorced adaptation of divorcees. Responses to the statements are evaluated on a 5-point scale (almost always, usually, sometimes, rarely, almost never). It can be used both direct and reverse keys for scoring.

All statements are grouped in the following scales and subscales:

- Scale of Adjustment to ending of love relationship.
- Subscale of Feeling of Self Worth.
- Subscale of Disentanglement from Love Relationship.
- Subscale of Feeling of Self Anger.
- Subscale of Symptoms of Grief.
- Subscale of Rebuilding Social Trust.
- Subscale of Social Self Worth.

The most important indicator of the success / failure of diluted adaptation to postdivorced situation is the scale of «Adjustment to ending of love relationship», scores of which are obtained by simply summing the scores of all subscales.

Results and discussion

1.1 Stages of testing methods

This work began in 2012 after a visit of Professor Men Chung at the al-Farabi Kazakh National University. The initial phase of work was the find-

ing out the question of who is the owner of this technique. There is often one opinion in our science that such person is, first of all, the author of the test. In part, this is a true statement, but until he sells his law to the publishing company. After this, all rights belong to them and all negotiations should be conducted with its leaders accordingly. The author retains only copyright, but may not use it for commercial purposes, including to permit its adaptation to foreign specialists. According to our problems for determining who is the legal owner of the FDAS questionnaire we contacted with the head of the Divorce Center Jerry Zimer, who advised to contact with the publishing house Impact Publishers Inc. Then, the publisher Jean Trumbull redirected our request to the members of the family of Bruce Fisher, who are the owners of this technique after the death of the author since 1999.

After that we purchased a test kit in the original language, including a manual describing the whole procedure of its creation, execution and interpretation of the test results, the text of the questionnaire and registration form, as well as exemplary embodiments of the answers filling.

The next adaptation stage of the method was the questionnaire and manuals translation into Russian. If the translation of the guidelines presented no problems, the translation of the text of the questionnaire required the observance of certain rules. Among professionals who have no concern to the adaptation techniques, there is an erroneous opinion on the adequacy of conventional translation techniques on English language and elimination of gross errors for later use. However, global practice dictates a completely different, more complicated procedure of this adaptation stage. In the Patriotic psychodiagnostics this procedure was used by U.L. Khanin when he created a Russian version of the Ch. Spielberger questionnaire (Burlachuk, 2006b: 64). It includes the following activities:

1. Preparation of the primary translation test from a source language into another one. This procedure should be made by person who is fluent in both languages (bilingual) and, preferably, who has psychological education. On the one hand, this procedure does not cause additional problems because of their concreteness and clarity, but, on the other hand, can create difficulties, one of the reason of which is that «every questionnaire psychometric study of the original, makes you consider it untouchable» (Burlachuk, 2003b: 25).

In world practice there are two types of translation: symmetric and asymmetric. Symmetric translation implies the preservation of approval, and a fa-

miliar, conversational style. Asymmetric transfer is aimed to retain the fidelity of any language, usually the language of the original, focusing on the accuracy of the meaning and wording of the translation. As a rule developers involved in adaptation, focused on asymmetric transfer to remain faithfulness to the original. The result of this activity is rather clumsy design from the lexical point of view. It was fairly mentioned by L.F.Burlachuk, that aims at understanding the meaning of the test claims more important than the diagnosis of relevant personal characteristics (Burlachuk, 2003r: 31).

2. Expert meaningful evaluation of translation involves the adaptation of the vocabulary and grammar of the language to the age and level of education of the General population for which the test is designed. The most serious differences between the original and the translation are eliminated at this stage. We should pay attention to cultural features and other life aspects of that society where the original test was created.

3. Checking the equivalence of the translation. This phase involves the correlation of the received questionnaire translation with amended lexical and grammatical plan to the original. The specific procedure for this calibration is the reverse translation from another language to the original one. This translation, in our opinion, should be carried out by another team of bilingual interpreters with psychological preparation, that weren't in the first phase.

This procedure was used when we created the Russian-language version of the FDAS' questionnaire. As the specialists were persons with basic psychological education and fluent in Russian and English languages. we have compiled the label for each of the statement claims in the English language, its initial Russian translation and reverse translation from Russian into English. However, we have not made a literal translation, expressed in full coincidence of terms. It was possible to use synonyms when the reverse translation from Russian into English, if they accurately reflect the meaning of the claims and the style of its presentation. From the point of view of available experience in the world such a reverse translation from one language into another language can be carried out several times, to match the original and a translation test. It was made by us.

1.2 Analysis of the questionnaire items

After reaching the translation equivalence and the questionnaire original for the next step, according to Yu.L. Khanina, we would have to collect new normative data on Kazakhstan sample (Burlachuk, 2006d: 64).

After establishing the equivalence of the translation of the FDAS questionnaire to the original language, we carried out the analysis of the test items, which showed high distinctiveness of the claims. It was used Cronbach's α -coefficient to check the reliability of the questionnaire, which compares the variance of each item with the total variance of the entire scale. If the scatter of test results less than the scatter in the results for each individual question, therefore, every single question aimed at the study of the same characteristic, property, or phenomenon. Thus, they produce a value that can be considered as true.

This procedure was conducted on a sample consisting of people who are divorced or are in the process of divorce, aged 20 to 60 years. 63 women and 27 men. The total number of surveyed was 90 people.

Statistical analysis of the obtained data on all indicators of the Russian version of this questionnaire are shown in table 1. According to the literature, acceptable in this case it can be considered such reliability and internal consistency, which exceed the values in the range of 0.65 – 0.80.

As shown in table 1 standardized Cronbach's α -coefficient for almost all of the scales shows rather high values, except for the scales of «Rebuilding Social Trust» and «Social Self Worth».

Table 1 – Indicators of reliability of the Russian version questionnaire of «Scale adjustment to divorce B. Fisher»

№	Scale and subscale of the questionnaire	Cronbach's α -coefficient
1.	Feeling of Self Worth	0,917
2.	Disentanglement from Love Relationship	0,845
3.	Feeling of Self Anger	0,820
4.	Symptoms of Grief	0,945
5.	Rebuilding Social Trust	0,753
6.	Social Self Worth	0,490
7.	Adjustment to ending of love relationship	0,840

So for the scale of «Rebuilding Social Trust» α -Cronbach is 0.753, which is within the permissible values. As seen from Table 2, the reliability index on the given scale are closer to the lower limit of acceptable values.

The most vulnerable were approval number 62 («I am afraid of sexual intimacy with another per-

son»), № 63 («I feel wealthy as a love partner») and number 88 («I feel uncomfortable even at the thought of sexual relations»).

As shown by further analysis the causes of such values is the presence of social and cultural differences between Russian and English samples. As seen from the above statements is most clearly

manifested precisely in these differences of sexual relations.

It can be assumed that this is due to the «taboo» of this issue in our society that does not allow people to show their relevance to the topic of sexuality in general openly, and sex after divorce particularly.

Table 2 – Calculation of reliability index using Cronbach's coefficient for the scale of the «social trust restoration»

№	Average scale at remote locations	The variance of the scale at remote locations	Correlation points with the total score	Cronbach's alpha at remote locations
Ф38	24,08	31,308	0,500	0,719
Ф46	23,41	32,807	0,326	0,748
Ф62	23,76	27,468	0,629	0,689
Ф74	24,23	28,788	0,582	0,701
Ф88	23,67	27,798	0,600	0,695
Ф95	23,38	30,934	0,519	0,716
Ф63	23,78	28,085	0,661	0,685
Ф83	24,49	39,421	-0,135	0,822

On a scale of «Social Self Worth» reliability indices were significantly below the acceptable (α -Cronbach 0.49), which also led to the need for further work on its adjustment. As seen from Table 3, all the assertions of this scale have low value in terms of internal consistency.

On a scale of «Social Self Worth» reliability indices were significantly below the acceptable (α -Cronbach 0.49), which also led to the need for further work on its adjustment. As seen from Table 3, all the assertions of this scale have low value in terms of internal consistency.

Table 3 – Calculation of reliability index using Cronbach's coefficient for the scale of «Social Self Worth»

№	Average scale at remote locations	The variance of the scale at remote locations	Correlation points with the total score	Cronbach's alpha at remote locations
Ф4	25,61	23,858	0,104	0,496
Ф19	25,88	22,153	0,299	0,434
Ф23	25,66	19,959	0,397	0,389
Ф54	25,62	19,384	0,578	0,337
Ф1	26,99	22,932	0,156	0,481
Ф22	26,18	23,743	0,109	0,495
Ф85	26,31	26,621	-0,126	0,571
Ф92	26,36	21,535	0,226	0,456
Ф97	25,89	21,179	0,265	0,440

This scale is designed to determine the relationship of man to the social evaluation of its status changed after the collapse of the marriage relationship. It manifests itself primarily in the willingness

to discuss this fact with other people, in maintaining relationships with old friends, in the feeling of the comfort from involvement in new social connections. According to the author, this is partly due to

the adoption of a person in end of his/her love relationships.

1.3 Results of the questionnaire testing explanation

In our view, such low values of reliability and internal consistency on this scale can be explained by the following reasons, firstly, it may be due to the presence of social and cultural differences between Russian and English samples. It is the presence of so-called continuum «collectivism / individualism» defined for the people of a particular culture the importance of social evaluation of their behavior, that focused on socially approved behavior, etc. In this case it is appropriate to assume that the Russian-speaking sample living in Kazakhstan, located closer to the pole of collectivism, change their status after the divorce, and as a consequence, a change in social attitudes toward them, strengthens traumatic experiences. This reason determines the reluctance of divorced participated in our study, discuss this issue, as reflected in the low values of reliability according to the scale.

The second reason was connected with bad translation of some claims (inaccuracy in conveying of meaning) or noncompliance with the stylistic rules of the Russian language. An example is the statement «I feel more as free man, than married». This translation was not quite successful, because in everyday Russian language would be more appropriate the using of the word «single» or «unmarried» instead of «free», because the use of the word «free» is typical for other kinds of speech constructs.

Finally, a third reason for the low reliability of some of the claims were numerical predominance of women in our study. For example, the statement «I can easily tell people about parting with my partner» probably does not reflect the attitude of women to the rupture of relations, because of their emotions, women are not able to perceive the divorce in a relatively balanced and calm manner.

Based on the above mentioned, we carried out work on the adjustment of the claims of this scale, which in the future should be reflected in an increase of the Cronbach's coefficient on this indicator.

1.4 Checking the internal consistency of the items

The next stage of the testing of the Russian FDAS version questionnaire was to check the internal consistency of the questionnaire. With this purpose, we used r Pearson correlation analysis, which showed a high degree of consistency of questionnaire all scales to each other. So, feeling of Self Worth is positively correlated with disentanglement from

love relationship (r =mean HDI of 0.531 ($p<0.001$); with feeling of Self Anger ($r=0,439$ $p<0.001$); with Symptoms of Grief ($r=0,824$ $p<0.001$); with Rebuilding Social Trust ($r=0,714$ $p<0.001$); with Social Self-Worth ($r=0,771$ $p<0.001$).

The subscale of «Disentanglement from Love Relationship» correlates with Feeling of Self Anger ($r=0,218$ at $p<0.05$); with Symptoms of Grief ($r=0,585$ $p<0.001$); with Rebuilding Social Trust ($r=0,525$ $p<0.001$); with Social Self-Worth ($r=0,484$ $p<0.001$).

The feeling of Self Anger was positively correlated with symptoms of grief ($r=0,522$ $p<0.001$); with the rebuilding of social trust ($r=0,404$ $p<0.001$); with social self-worth ($r=0,345$ $p<0.001$).

The symptoms of grief also have a positive correlation with the rebuilding of social trust ($r=0,783$ $p<0.001$); with the social self-worth ($r=0,699$ $p<0.001$).

The rebuilding of social trust is positively correlated with social self-worth ($r=0,620$ $p<0.001$).

The most informative and relevant questionnaire scales of «adjustment to divorce» is positively correlated with all subscales: with self-worth ($r=0,901$ $p<0.001$); with a Disentanglement of love relationships ($r=0,743$ $p<0.001$); with feeling of Self Anger ($r=0,578$ $p<0.001$); with symptoms of grief ($r=0,935$ $p<0.001$); with the rebuilding of social trust ($r=0,816$ $p<0.001$); with social self-worth ($r=0,779$ $p<0.001$). Thus, all scales of the questionnaire are characterized by high internal consistency.

In the next phase of our future work on the testing of the Russian version of the FDAS questionnaire, after removing the «not responding» claims and re-analysis of test points on a more representative sample, we plan to carry out a full psychometric validation of the methodology with the calculation of re-test reliability and as well as the criterion and construct validity.

In general, it should be noted that psychological diagnosis of the families presents certain difficulties due to the influence of several factors. Firstly, they are due to the complexity of the family as a social system, which includes individuals of different generations having their psychological characteristics who are in constant interaction with each other. Secondly, the complexity of the family is due to the lack of unified diagnosis approach to the understanding of the family problems, their nature and structure. As already mentioned above, there is still no single scientific definition of the family, understanding of its functions, structure and dynamics of development. Furthermore, the diagnosis of family relations is significantly complicated by the intimate nature

of most of the processes occurring in it (Filippov, 2003: 24).

Summarizing above mentioned, it should be noted that currently, due to the almost complete absence of such studies, it is not possible to allocate any specific research position to the impact of divorce on personality, his/her health, mental health, etc. (Obozov, 1982: 44). In this connection, it is rather actual judgment of C. Gaydis who carried out the analysis of American research on the topic of «Man after divorce» where are shown non-representative nature of the results of foreign studies for our reality (Gaydis, 1985: 56).

It implies the need from the above mentioned to conduct such research on the Russian samples, living in Kazakhstan, for receiving of representative scientific data. As well known, the study of different mechanisms of functioning of the individual in this critical situation is impossible without the appropriate diagnostic tools. Therefore, conducting this kind of research is interesting, primarily for practical purposes. However, a significant obstacle for this kind of research on the Russian samples is the lack of reliable tools to diagnose a wide range of strategies to overcome the situation of former spouses divorce.

We conducted the study that made an attempt to overcome the existing situation of the lack of psychodiagnostic techniques and methods for working with divorced people. For this purpose we have carried out testing of the FDAS questionnaire in accordance with all requirements of reliability and validity of psychodiagnostic instruments, which required considerable time. Generally the procedure-testing of the questionnaire in compliance with all requirements took about 7-8 months. That is how much time it took for the primary translation test from a source language into another language, for checking the equivalence of translation, for a meaningful evaluation of this translation.

Moreover, for the implementation of this work different teams of psychologists bilingual, fluent in English and Russian languages were involved in. Search and attraction to the study of such specialists were also accompanied by certain difficulties due to their employment and lack of time to implement such kind of work. In addition, there was a subjective interpretation in understanding the meaning translated into Russian claims that led to the need of finding the most optimal equivalent for each of the one hundred questionnaire statements.

Only after this, a rather time-consuming, but, in our opinion, the most important part of the procedure-testing of the questionnaire, we began the second phase of its work the verification of such

psychometric characteristics of the questionnaire as reliability and internal consistency of all its points. As shown by this test, we obtained high internal consistency for all items of the questionnaire, except for the scale of «social worth», that, as we see it, is due to the presence of certain socio-cultural differences between English and Russian samples.

Conclusion

We plan to continue testing the questionnaire for Kazakhstan sampling not limiting to use it only for the Russian samples, living in Kazakhstan. In the future we intend to implement testing of the questionnaire for Kazakh language sample, this will enable us to identify certain cultural specific features of divorced, that is manifested in their attitudes toward divorce, in their use of certain coping strategies with postdivorced crisis situation, etc.

In addition, research has shown that culturally specific features of family interaction, in the role behavior of family members, and especially spouses, can affect harmonious functioning of the family (Duck, 1991: 67). That can lead to the emergence of such non-normative family crisis like divorce.

So, we conducted study (Slanbekova, 2012: 54) the purpose of which was to identify cultural factors of family role structure. Here were found significant differences in the presence and characteristics of such an important parameter family system, external and internal boundaries. So, the weakness of the external boundaries of the family system in Kazakh families shows that family members have many contacts with the external environment, but few relationships within the family system. In addition, the weakness of internal borders, especially between parent and child subsystems, can attest to the fact that spouses suffer from a lack of intimacy, because they can operate only in parental roles, losing marital relationship. This circumstance leads to weaken the marital relationship, and leads to their rupture.

It should be noted that conducting such kind of cross-cultural research will contribute to the creation of new programs and diagnostic algorithms using adaptive and reliable diagnostic tools. In this case we suggest our proven questionnaire. In General, this will give new opportunities to improve the quality of social and psychological assistance to families experiencing post divorced situation.

And in conclusion, we would like to emphasize the importance of conducting this kind of work with divorced people. And here we agree with O.V. Galustova that considered in her studies the prob-

lem of loss, understanding it as the loss of a loved one as a result of various events. In her opinion, divorce, separation from a partner is a particular case of loss, followed by a human crisis. This crisis may have an impact on various spheres of personality and manifested in different ways (Galustova, 2007a: 23).

So, O.V. Galustova highlights these manifestations of the crisis associated with loss, as depression, apathy and indifference to everything; the decrease in vitality; isolation, «care of itself»; the feeling of loss of meaning of life; suicidality in speech or behavior; the aggravation of the old and new somatic diseases with psychological nature; frequent change of moods from hyperactivity to hypomania; increased emotional irritability, aggressiveness, conflict; untidiness due to the unwillingness to care for him/herself, up to the neglect of everyday hygiene (Galustova, 2007b: 37).

Divorce is accompanied by the experience of relationships loss, perceived as a symbolic death of the relationship, the usual way of life, attitudes, and

norms associated with your social status, way of life before the divorce. For experiencing the loss due to divorce, separation partners is characterized by the same phase, as an experience of loss in connection with the death of a loved one. There are distinctive features of this process, reflected in the specificity of emotions, feelings and actions at every stage (Nicholson, 1999: 29).

Specific features of the stages of the experience of loss in a divorce are negative, characterized by devaluing the importance of the events through the mechanism of rationalization. Also bitterness directed at former spouse, partner is the peculiar feature for divorced, which is a kind of protection from emotional pain (Elliott, 1997: 78). These and other specific manifestations of postdivorced syndrome, such as guilt, depression require the provision of divorced spouses with qualified psychological assistance, which is impossible without preliminary psychodiagnostic work, allowing to define some of the divorced person's difficulties adjusting to their changed status (Wiseman, 1995: 98).

References

- 1 Arons K. (1995) Razvod: krakh ili novaya zhizn? [Divorce: collapse or new life?]. M.: Mirt, 440 p. (In Russian).
- 2 Belorukova N. (2005) Semeynye trudnosti i sovladayushchee povedenie na raznykh etapakh zhiznennogo tsikla semi [Family difficulties and coping behavior at different stages of life cycle of the family]. Kostroma, 180 p. (In Russian).
- 3 Bloom B., Asher S., White S. (1998) Marital disruption as a stressor. Psychological Bulletin, 85(4), 867-894.
- 4 Bohannon P. (1990) The six stations of divorce. N.Y.: Doubleday, pp. 29-55.
- 5 Brown P., Felton B.J., Whiteman V., Manela R. (1990) Attachment and distress following marital separation. Journal of Divorce, 3(4), 303-317.
- 6 Burlachuk L.F., Mikhailova N.B. (2002) K psikhologicheskoi teorii situatsii [To the psychological theory of the situation]. Psikhologicheskii Jurnal [Psychological Journal], 1(23), pp. 5-17, (In Russian).
- 7 Burlachuk, L.F. (2006) Psikhodiagnostika [Psychodiagnostics]. SPb: Piter, 351 p. (In Russian)
- 8 Chiriboga D.A., Roberts J., Stein J.A. (1998) Psychological well-being during marital separation. Journal of Divorce, 2(1), pp. 21-36.
- 9 Duck S. (1991) A topography of relationship desingagment and dis-breakdown. L., 284 p.
- 10 Elliott R. (1997) Therapy with remarried couples – A multi theoretical perspective. Australian and New Zealand Journal of Family Therapy, 18(4), pp. 181-193.
- 11 Figdor G. (2006) Bedy razvoda i puti ikh preodoleniya [The troubles of divorce and the ways of their overcoming]. M.: Press, 362 p. (In Russian).
- 12 Figdor G. (2000) Mezhdru illyuziei «razvoda» i otvetstvennostyu za vinu [Between the illusion of divorce and the responsibility for blame]. Psichoanaliticheskaya pedagogika [Psychoanalytic pedagogic]. 5, pp. 161-175. (In Russian)
- 13 Fillipov Yu. (2003) Psikhologicheskie osnovy raboty s semei [Psychological bases of work with family]. Yaroslavl, 103 p. (In Russian).
- 14 Fisher B. (2005) Rebuilding. When your relationship ends (3rd edition). California, Impact publishers Inc, 290 p.
- 15 Galustova O.V. (2007). Psikhologicheskoe konsultirovanie [Psychological counseling]. – M.: A-Prior, 240 p. (In Russian)
- 16 Gaydis V. (1985) Chelovek posle razvoda (obzor amerikanskikh publikatsii 1978-1982 gg.) [Man after divorce (review of American publications 1978-1982)]. Chelovek posle razvoda [Man after divorce]. Vilnyus. 8, pp. 154-172, (In Russian).
- 17 Gozman L., Aleshina Yu. (1982) Sotsialno-psikhologicheskoe issledovanie semi: problemy i perspektivy [Socio-psychological researches of family: problems and perspectives]. Vestnik MGU. Psikhologiya [Psychology], 4, pp. 21-29, (In Russian).
- 18 Kessler S. (1996) Divorce adjustment groups. Personnel and Guidance Journal. 54, pp. 251-255.
- 19 Limon W. (2007) The Fisher Divorce Adjustment Scale guide. Colorado, 24 p.
- 20 Mourt F. (1985) Divorce and divorce therapy. In b.: A.S. Gurman., D.P. Kniskern Handbook of family therapy. N.Y.: Brunner, pp. 662-696.
- 21 Nicholson C.B. (1999) Separation and divorce: Workshop models for family life education. N.Y.: Family Service Association of America, 1999, 212 p.

- 22 Shmorina E. (2000) O metodakh konsultativnoi raboty v situatsii razvoda [On the methods of consulting work in the situation of divorce]. *Psikhologiya zrelosti i stareniya* [Psychology of maturity and old age]. 2, pp. 21-35. (In Russian).
- 23 Slanbekova G.K., Kapbasova G.B., Erznkyan M.G., Alimbaeva R.T. (2012) The study of family role interaction in cross-cultural aspect (the Republic of Kazakhstan). *Education and science without borders*, 3(6), pp. 139-141.
- 24 Obozov N., Obozova A. (1982). Diagnostika supruzhsksikh zatrudnenii [Diagnosis of marital difficulties]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 3 (2), pp. 24-32. (In Russian).
- 25 Richardson R.W. (1994) Sily semeinikh uz [The power of family ties]. – SPb: «Aktsident», 136 p. (In Russian)
- 26 Ross L., Nisbett R. (1999) Chelovek i situatsiya. Perspektivy sotsialnoi psikhologii [Man and situation. Perspectives of social psychology]. M.: Aspect Press, 435 p. (In Russian).
- 27 Vasilyuk F.E. (1995) Tipologiya perejivaniya razlichnykh kriticheskikh situatsii [Typology of experiencing of different critical situations]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 16(5), pp. 104-114. (In Russian).
- 28 Weiss R. (1996) The emotional impact of marital separation. *Journal of social issues*. V. 32,1, 41-53.
- 29 Wiseman R.S. (1995) Crisis theory and the process of divorce. *Social Casework*. 1995, 56, pp. 205-212.
- 30 Zilberman L., Shepard E. (1985) Divorce stress and adjustment model: Locus of control and demographic predictors. *Journal of Divorce*, 13(3), pp. 93-113.

Литература

- 1 Аронс К. Развод: крах или новая жизнь? – М.: Изд-во Мирт, 1995. – 440 с.
- 2 Белорукова Н. Семейные трудности и совладающее поведение на разных этапах жизненного цикла семьи. – Кострома, 2005. – 180 с.
- 3 Bloom B., Asher S., White S. Marital disruption as a stressor // *Psychological Bulletin*. – 1998. – 85(4). – С. 867-894.
- 4 Bohannon P. The six stations of divorce // In b.: P. Bohannon. *Divorce and after*. – N.Y.: Doubleday, 1990. – P. 29-55.
- 5 Brown P., Felton B.J., Whiteman V., Manela R. Attachment and distress following marital separation // *Journal of Divorce*. – 1990. – № 3(4). – P. 303-317.
- 6 Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.В. К психологической теории ситуации // *Психологический журнал*. – 2002. – № 23. – С.5-17.
- 7 Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. – СПб.: Питер, 2006. – 351 с.
- 8 Chiriboga D.A., Roberts J., Stein J.A. Psychological well-being during marital separation // *Journal of Divorce*. – 1998. – № 2(1). – P. 21-36.
- 9 Duck S. A topography of relationship desingagment and dis-breakdown. – L., 1991. – 284 p.
- 10 Elliott R. Therapy with remarried couples – A multi theoretical perspective // *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*. – 1997. – № 18(4). – P. 181-193.
- 11 Фигдор Г. Беды развода и пути их преодоления. – М.: Пресс, 2006. – 362 с.
- 12 Фигдор Г. Между иллюзией развода и ответственностью за вину // *Психоаналитическая педагогика*. – 2000. – №5. – С. 161-175.
- 13 Филиппов Ю. Психологические основы работы с семьей. – Ярославль, 2003. – 103 с.
- 14 Fisher V. *Rebuilding. When your relationship ends* (3rd edition). – California: Impact Publishers Inc., 2005. – 290 p.
- 15 Галустова О.В. Психологическое консультирование. – М.: А-Приор, 2007. – 240 с.
- 16 Гаудис В. Человек после развода (обзор американских публикаций 1978-1982 гг.) // *Человек после развода*. – Вильнюс, 1985. – № 8. – С. 154-172.
- 17 Гозман Л., Алешина Ю. Социально-психологическое исследование семьи: проблемы и перспективы // *Вестник МГУ. Серия Психология*. – 1982. – №4. – С.21-29.
- 18 Kessler S. Divorce adjustment groups // *Personnel and Guidance Journal*. – 1996. – № 54. – P. 251-255.
- 19 Limon W. The Fisher Divorce adjustment scale guide. – Colorado, 2007. – 24 p.
- 20 Mourt F. Divorce and divorce therapy // In b.: A.S. Gurman., D.P. Kniskern *Handbook of family therapy*. – N.Y.: Brunner, 1985. – P. 662-696.
- 21 Nicholson C.B. Separation and divorce: Workshop models for family life education. – N.Y.: Family Service Association of America, 1999. – 212 p.
- 22 Шморина Е. О методах консультативной работы в ситуации развода // *Психология зрелости и старения*. – 2000. – №2. – С. 21-35.
- 23 Slanbekova G.K., Kapbasova G.B., Erznkyan M.G., Alimbaeva R.T. The study of family role interaction in cross-cultural aspect (the Republic of Kazakhstan) // *Education and science without borders*. -2012. – Vol. 3 (6). – С. 139-141.
- 24 Обозов Н., Обозова А. Диагностика супружеских затруднений // *Психологический журнал*. – 1982. – № 3(2). – С. 24-32.
- 25 Ричардсон Р.В. Силы семейных уз. – СПб.: Акцидент, 1994. – 136 с.
- 26 Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 435 с.
- 27 Васильюк Ф.Е. Типология переживания различных критических ситуаций // *Психологический журнал*. – 1995. – №16(5). – С.104-114.
- 28 Weiss R. The emotional impact of marital separation // *Journal of social issues*. – 1996. – V.32. – №1. – P. 41-53.
- 29 Wiseman R.S. Crisis theory and the process of divorce // *Social Casework*. – 1995. – № 56. – P. 205-212.
- 30 Zilberman L., Shepard E. Divorce stress and adjustment model: Locus of control and demographic predictors // *Journal of Divorce*. – 1985. – № 13(3). – P. 93-113.

Шевченко-Эвен Ж.¹, Рабейрон Т.²

¹магистр клинической психологии, Ассистент кафедры общей и прикладной психологии,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: janna.even@gmail.com

²профессор клинической психологии и психопатологии, Университет Лотарингии,
отделение клинической и проективной психопатологии,
Франция, г. Нанси, e-mail.: thomas.rabeyron@univ-lorraine.fr

**СТИРАНИЕ КАК ЗАЩИТНЫЙ МЕХАНИЗМ
У ПОГРАНИЧНОГО СУБЪЕКТА
(на примере клинического случая)**

В данной статье произведён краткий обзор теоретических вкладов современных европейских авторов в понимание пограничных состояний и их клинических проявлений с последующим приведением и анализом клинического случая. В ходе анализа клинического случая будет рассмотрен механизм стирания как защитный механизм, феномен забывания, а также «фиксация следов» в памяти. Все клинические данные, представленные в данной работе, исходят из сеансов с пациенткой К., которые проводились во время её госпитализации в закрытом отделении психиатрии. Для анализа данного клинического случая выбран психоаналитический подход, который направлен на обнаружение бессознательных процессов субъекта, выявления особенностей отношения с Другим, а также формулировка психоаналитических гипотез, которые смогут лучше помочь понять функционирование субъекта. Цель данной работы состояла в попытке понять психическую динамику субъекта, а также поиск и понимание элементов, которые поддерживают страдание субъекта. Кроме того, нами было рассмотрено «чувство самоисчезновения Я» (А. Грин), как проявление механизма стирания, который может запускаться с самого начала отношений мать-ребёнок в случае отсутствия инвестирования со стороны матери.

Ключевые слова: пограничные состояния, стирание, память, забывание, мнезический след, защитный механизм, самоисчезновение Я.

Shevchenko-Even Zh.¹, Rabeyron Th.²

¹master of Clinical Psychology, Assistant of the Department of General and Applied Psychology,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: janna.even@gmail.com

²Professor of Clinical Psychology and Psychopathology, Université de Lorraine,
France, Nancy, e-mail.: thomas.rabeyron@univ-lorraine.fr

**Erasing as defense mechanism of borderline subject
(through the example of clinical case)**

The present article proposes a brief review of the theoretical contributions of modern European authors to the understanding of borderline states and their clinical manifestations, as well as the analysis of the clinical case. Through the clinical case, we will study the mechanism of erasing as a defense mechanism, as well as the phenomenon of forgetting and «traces fixation» in the memory. All clinical data presented in this work is derived from the sessions with the patient K., that were conducted during her hospitalization in the psychiatry. The psychoanalytic approach was chosen for the analysis of this clinical case, that is aimed at uncovering the subject's unconscious processes, revealing the characteristics of the relationship with the Other, and also the formulation of psychoanalytic hypotheses that will help us to better understand the subject's functioning. The purpose of this work was to try to understand the mental dynamics of the subject, as well as the research and understanding of the elements that support the subject's suffering.

Key words: Borderline disorder, erasing, memory, forgetting, mnesic trace, defense mechanism.

Шевченко-Эвен Ж.¹, Рабейрон Т.²

¹Клиникалық психология магистрі, Жалпы және қолданбалы психология кафедрасының ассистенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: janna.even@gmail.com

²Клиникалық психология және психопатология кафедрасының профессоры, Лоррейн университеті, Франция, Нанси қ., e-mail.: thomas.rabeyron@univ-lorraine.fr

Шекаралық тұлғаның «өшіру» қорғаныс механизмі сипаттамасы (клиникалық жағдай мысалы ретінде қарастырылған)

Бұл мақалада қазіргі заманғы еуропалық авторлардың теориялық жарналарын қысқаша шолу нәтижесінде шекаралық тұлғаның клиникалық жағдай көріністері түсінуі, олардың құбылысты ұмытуы, қорғаныс механизмін сипаттау және клиникалық жағдай мысалында талдау қарастырылған. Ұсынылған клиникалық деректер науқас К. психиатриялық жабдық мекемесінде ем қабылдау кезіндегі сессияға негізделген. Клиникалық жағдайларды талдауда бейсаналық процестерді анықтауға бағытталған психоаналитикалық көзқарас негіздеріне сүйеніп, субъектінің басқалармен қарым-қатынас ерекшеліктерін және сондай-ақ науқастың жан дүниесі ерекшеліктерін терең түсінуге жаңа психоаналитикалық болжамдарын қалыптастырылған. Осы жұмыстың мақсаты субъектің психологиялық динамикасын түсіну, сондай-ақ субъектінің азап шегу жолдарында қандай қолдау элементтері болатынын түсіну және осы элементтерге көңіл бөлу. Бұдан басқа, осы мақалада осы тақырыпты түсінуге көмектесетін заманауи психоаналитикалық тұжырымдар қарастырылады. Олардың ішінде ата-анасынан бас тартқан науқастарда, сондай-ақ анасынан физикалық немесе аффективті ажырасқан науқастарда пайда болатын қорғаныс механизмі ретінде қарастырылуы мүмкін «мен – жоғалу сезімі» қарастырылады.

Түйін сөздер: шекаралас күйлер, өшіру, есте сақтау, ұмытып, маңдық із, қорғау механизмі.

Введение

«Пограничные состояния», «пограничное расстройство личности», «пограничная организация», «пограничный случай», «пограничное приспособление», «как будто личность», «частное безумие»... столько терминов, которые описывают то, с чем мы, клинические психологи, сталкиваемся в нашей практике. Ведь нередко в клинике мы сталкиваемся с тем, что не вписывается в уже существующие классификации, с субъектами, которые представляют одновременно и невротические и психотические процессы, и попадают, таким образом, в «промежуточные» категории. Эти категории появились в учебниках, книгах по психологии, психоанализу и психиатрии в середине прошлого века, где многие авторы давали им своё название и описывали клинические проявления. Следует отметить, что некоторые психоаналитики выдвигают гипотезу о том, что пограничным субъектам присуща общая черта – это быть исключенным или же чувствовать себя исключенным из современного глобализованного и стандартизованного общества, в котором им иногда сложно найти какой-либо смысл и своё место ((Estellon, 2010). В данной работе мы предлагаем рассмотреть, в первую очередь, клинические проявления пограничных состояний совместно с кратким обзором теоретических вкладов современных психоаналитиков и психиатров в данный вопрос, а так-

же анализ клинического случая пограничного субъекта с последующим рассмотрением проблематики забывания и стирания как защитного механизма.

Пограничное функционирование зачастую сравнивают с функционированием подростков и с тем конфликтным периодом, который они переживают. Морис Коркос, французский психоаналитик и психиатр в области работы с подростками, в своей книге «Ужас существования» («La terreur d'exister») описывает, что пограничные субъекты никак не могут стать взрослыми, поскольку они никогда не были детьми. Согласно М. Коркосу (2009, 135), пограничные субъекты не могут получить доступ к депрессивной позиции, которая могла бы позволить им проработать внутренние конфликты, и эту неспособность он связывает с отсутствием достаточно хорошего внутреннего объекта.

Классической нозографии, разделяющей невроз и психоз, не хватает для классификации типа современного субъекта, которого мы смогли бы отнести к пограничным состояниям. Так, например, МКБ-10 рассматривает пограничное расстройство личности как подвид «эмоционально неустойчивого расстройства личности», описывая склонность к импульсивным действиям без учета последствий, непредсказуемое и капризное настроение, склонность к вспышкам эмоций и неспособность контролировать взрывчатое поведение. Согласно МКБ-10, для погра-

ничного типа «дополнительно характерны расстройство самовосприятия, целей и внутренних устремлений, хроническое ощущение пустоты, напряженные и нестабильные межличностные отношения и тенденция к саморазрушающему поведению, включая суицидальные жесты и попытки». Американское диагностическое и статистическое руководство по психическим расстройствам, DSM-5, в свою очередь, выделяет 10 расстройств личности, среди которых мы находим пограничную личность (**borderline personality disorder**). Критерии остались неизменными по сравнению с предыдущим DSM-IV, и, согласно данному изданию, пограничная личность характеризуется выраженной импульсивностью, нестабильностью межличностных отношений, образа себя и аффектов.

В словаре по психоанализу Лапланша и Понталиса «пограничный случай» определяется как «термин, который чаще всего используется для описания психопатологического состояния, которое находится на границе между неврозом и психозом, в частности латентных шизофрений с невротическими симптомами» (Laplanche & Pontalis, 1973). Заметим, что речь тут идёт о некоей границе, которая должна бы разделять патологическое и нормальное состояние. Один из основателей теории пограничных состояний, французский психиатр и психоаналитик, Андре Грин, описывает эту границу как подвижную и колеблющуюся между нормой и патологией: «Данная граница, возможно, и является фундаментальным концептом современного психоанализа» (Green, 1990, 126).

Американский психиатр и психоаналитик, Отто Кернберг, известен своим значительным вкладом в понимание пограничных расстройств, ввёл термин «пограничная организация личности», описывая стабильную организацию, которая не находится между неврозом и психозом. Он разработал список симптомов, позволяющих лучше определить данную патологию, среди которых мы находим: полисимптоматический невроз, специфический тип тревоги, наркотическую зависимость, импульсивность и некоторые сексуальные отклонения (Charrier & Hirschelmann, 2015; Kernberg, 1989).

Клинические проявления пограничных состояний

Субъекты с пограничной структурой зачастую импульсивны, проявляют признаки всемогущества или бессилия, зависимости, а иногда даже насилия. Они смутно формулируют свои мысли, а также часто проявляют склонность к

различным аддикциям, будучи очень чувствительными к потере объекта. Такие субъекты проявляют сильную зависимость от Другого, но, как бы парадоксально это не звучало, эта зависимость их очень пугает. Тут вспоминается дилемма дикобразов Артура Шопенгауэра, которую в дальнейшем цитировали и многие психологи, и которая заключается в том, что дикобраз непременно выставит свои иголки при угрозе вторжения, но в то же время он не может быть сепарированным от объекта. Таким образом, субъект будет постоянно бросаться от одной крайности в другую в поисках решения.

Пытаясь бороться с зависимостью от объекта, пограничным субъектом овладевает тревога, связанная одновременно и с вторжением и с покинутостью. Таким образом, в рамках этого процесса выражаются механизмы, относящиеся одновременно и к психотической структуре и к невротической. Субъект испытывает противоречивые желания в отношении любимого объекта: слиться с объектом и одновременно потерять/разрушить связь с этим объектом, учитывая, что потеря объекта может означать для пограничного субъекта потерю своей целостности. Пограничных пациентов зачастую называют «трудными», требующих особого ведения и подхода. Случается, что под название «пограничное расстройство» попадают и различные сложные клинические ситуации, которым клиницисты не смогли найти другого наименования.

Тип тревоги и защитные механизмы

У пограничных субъектов наблюдается тревога брошенности, а также объектные отношения анаклитического типа. Отношение к реальности сохраняется только посредством архаических механизмов, таких как расщепление, проективная идентификация, идеализация или отрицание. Эти защитные механизмы защищают нарциссизм и позволяют бороться с депрессивным страданием и ментализацией (Botbol & Balkan, 2006).

А. Грин выделяет четыре полярности защитных механизмов: соматическое исключение, исключение посредством действия, расщепление, дезинвестирование. Говоря об дезинвестировании, автор ссылается на первичную депрессию, которая воспринимается и переживается субъектом как чувство пустоты (Green, 1990). Именно с этим чувством пустоты психолог будет сталкиваться в своей работе с пограничным субъектом во время переноса.

Большинство авторов (Bergeret, 1992; Estellon, 2010; Kernberg, 1989) сходятся на том, что

пограничные субъекты используют защитные маневры с целью борьбы с примитивной тревогой, имеющей характер преследования и представляющей угрозу разрушения, но также и для борьбы с чувством пустоты. Похоже, что именно это чувство пустоты переживается субъектами как наиболее неприятное, оставляя за собой чувство постоянной неудовлетворённости и чувство постоянно повторяющихся угроз (погружение в ничто). Кроме того, цитированные выше авторы сходятся на наличии травматических опытов в жизни пограничных субъектов, таких как брошенность (ранняя сепарация с объектом), беспокойный семейный климат, сексуальное насилие.

Пограничная депрессия

Среди общих характеристик пограничных субъектов мы можем часто наблюдать нестабильность настроения, депрессивное настроение, которое может довести субъекта даже до попыток самоубийства. Может ли такое депрессивное настроение объясняться аффективной незрелостью? Жан Бержере, французский психиатр и психоаналитик, один из первых, кто теоретизировал понятие пограничного состояния, считает, что речь идёт о «пограничном приспособлении», главной целью которого является избежание депрессии. Ранние травмы играют ключевую роль в развитии пограничных состояний, провоцируя значительную нарциссическую уязвимость. Кроме того, он определяет пограничные состояния как организацию, которая находится между невротической и психотической структурами, где главный конфликт лежит между Идеалом-Я и реальностью. Ж. Бержере (Vergeret, 1992) говорит также о раздвоении образов (плохой-хороший), которое пограничные субъекты используют для борьбы с депрессией. Мы можем наблюдать и некую амбивалентность в защитных механизмах пограничных субъектов. Согласно этому автору, эти субъекты используют форклюзию, которая тесно связана со всей проблематикой символизации.

Согласно Ж. Бержере, «пограничная депрессия» – это центральная составляющая в развитии пограничных состояний, отличающаяся от других видов депрессии (имеется в виду невротическая депрессия, психотическая депрессия и ещё один вид депрессии – это нарциссическая и анаклитическая депрессия, которая встречается у пограничных субъектов). Автор говорит о депрессивном механизме, основывающемся на нарциссической регрессии.

Отметим одно важное различие, которое, возможно, и будет одним из ключевых в данной

статье. В одном из своих интервью Ж. Бержере настаивает на различии в понимании пограничных состояний у европейских и американских авторов. Например, описание пограничных состояний («borderline» – англ.яз.) О. Кернбергом не совсем соответствует тому, как их описывают и понимают европейские авторы. Ж. Бержере отмечает, что «пограничные состояния» О. Кернберга соответствуют скорее пациентам с пре-психотической организацией, которых мы встречаем в так называемых «открытых» отделениях психиатрии (госпитализация, как правило, не длится долго, пациенты могут выходить из больницы, и они госпитализированы по их собственному согласию). Во французских отделениях психиатрии таких пациентов относят к психотической организации личности без наличия бреда или галлюцинаций. В отличие от такого видения, говоря о пограничных субъектах, европейские авторы настаивают на том, что субъект не относится ни к психотической, ни к невротической структуре. Тут пограничные состояния не совсем структурированы, речь идёт о незрелых субъектах, которые ещё прибывают в переходном возрасте, а значит и в «становлении» фиксированной структуры.

В 1979 году Андре Грин вводит понятие «частное безумие» (*folie privée*), подчёркивая особенности психического функционирования пограничных субъектов (Green, 1990). Он считает, что это безумие проявляется главным образом в переносе, и подчёркивает, что субъект стоит перед дилеммой брошенности и вторжения и ищет всевозможные пути защиты от этих двух угроз. Таким образом, это подталкивает субъекта желать только того, «чего он боится потерять, и отвергать всё то, что находится в его владении, но чьего вторжения он боится» (Green, 1990, 56). Грин употребляет название «пограничные состояния» не для описания клинических проявлений, которые можно противопоставить каким-либо другим проявлениям, а для определения общей клинической концепции, которая, в свою очередь, может быть разделена на множество аспектов. Всё же, «пограничные состояния» лучше рассматривать как пограничные состояния анализируемости. В отличие от того, что мы можем наблюдать при неврозе, здесь речь идёт об отсутствии инфантильного невроза, полиморфного характера «невроза взрослых».

Кроме того, что говоря о психозе, Андре Грин в своих работах выдвигает идею о том, что психоз может развиваться в двух полюсах. Первый полюс – это наличие бреда, в котором субъект

ект выстраивает свою собственную реальность. Второй полюс он называет «белым психозом» или же полюсом депрессии, где мысль подвергается изменению, что приводит к постепенной утрате реальности. Здесь мы можем провести параллель между гипотезой Грина и теорией Мелани Кляйн, которая говорила о существовании психотического ядра в каждом из нас: «Когда у нас появляется доступ к психотическому ядру, то мы наталкиваемся на то, что следует называть частным безумием пациента» (Green, 1990, 73).

В 1930-х годах Хелен Дойч разработала концепцию личности «как если бы», «как будто» («*as if*»), описывая субъектов, которые легко привязываются к социальным, этическим или же религиозным группам, с помощью которых они пытаются найти рациональную причину для объяснения их чувства внутренней пустоты. Таким образом, отметим, что каждый из приведённых авторов предложил своё видение и понимание функционирования пограничного субъекта, вводя новые термины и описывая симптоматику.

Перед тем как мы рассмотрим клинический случай, следует также добавить, что не все авторы принимают идею о необходимости рассматривать пограничную организацию как отдельную составляющую. Так, например, Жак Лакан уделил мало интереса вопросу пограничных состояний. Он преимущественно работал над важностью форклюдии Имени-Отца при психозе. Таким образом, с точки зрения психопатологии, пограничные состояния не были признаны лакановским течением. Психоаналитики лакановского течения понимают пограничное состояние как состояние, которое находится на границе трёх структур (психоза, невроза, перверсии). В свою очередь, Жак-Ален Миллер предложил понятие «ординарный психоз» (*psychose ordinaire*) для описания клинических случаев, которые сложно или совсем невозможно вписать в какие-либо категории. Но, независимо от того, идёт ли речь об отдельной структуре или нет, мы имеем дело с «чем-то», что не вписывается в уже существующие классификации.

Клинический случай К.

28-летняя К. находится под психиатрическим наблюдением уже около десяти лет. Она была недобровольно госпитализирована уже много раз по просьбе её родителей после попыток самоубийства посредством отравления медикаментозными средствами, или же попытками прыгнуть с моста. На момент встречи с ней (сеансы с пациенткой К. проводились Шевченко-Эвен Жанной Игоревной) она находится в

психиатрическом стационаре закрытого типа и представляет симптомы депрессии, которые сопровождаются психомоторным торможением и расстройствами приёма пищи.

За десять лет психиатрического наблюдения ей были выставлены различные диагнозы: депрессивный эпизод, биполярное аффективное расстройство, расстройство приёма пищи, пограничное расстройство личности, шизофрения. Согласно её медицинскому досье, в возрасте 22-х лет у К. прослеживались расстройства мышления и амнестические расстройства. Зачастую она также прибегает к скарификации (шрамированию), объясняя такой поступок возможностью прочувствовать своё существование. К. добавляет, что чувствует необходимость в испытании страдания для того, чтобы полностью прочувствовать своё существование.

История жизни

К. родилась за границей и в возрасте двух с половиной лет её удочерила французская семья вместе с её сестрой, младшей неё на четыре года. Описывая внешность К., отметим, что речь идёт о длинноволосой девушке невысокого роста, достаточно худого телосложения с постоянно опущенными плечами и опущенной вниз головой. Её слова сложно услышать, так как говорит она очень тихо, вынуждая её собеседника довольно близко приближаться к ней, чтобы понять, о чём она говорит. Она работает помощницей медсестры и во время данной госпитализации находится в отпуске по болезни. Следует отметить, что К. ведёт дневник, в который она записывает свои собственные стихи, цитаты известных авторов, а также клеит картинки и фотографии из журналов.

До возникновения трудностей психиатрического характера К. была очень близка со своей младшей сестрой, но их отношения очень изменились в худшую сторону с тех пор, ибо сестра сложно пережила происходящие патологические эпизоды. К. считает, что её проблемы начались в возрасте 18-19 лет, «*в возрасте, когда нужно было становиться взрослой и уходить из дома*». Чувство пустоты, отсутствие каких-либо эмоций, множественные табу в семье... такими были постоянно повторяющиеся темы в её речи. Всемогущая и вездесущая мать К. имела полный контроль над жизнью своей дочери и, кроме того, доверяла ей секретные истории, которые просила затем не рассказывать младшей сестре.

Во время наших сеансов К. описывает необходимость прочувствовать своё тело и своё

существование во время беспорядочных сексуальных связей, которые позволяют ей прочувствовать себя живой. Согласно её словам, ей постоянно нужно выходить за пределы, чтобы прочувствовать своё существование, чтобы чувствовать себя настоящей.

Травматические события

Среди травматических событий мы можем выдвинуть на первое место тот факт, что её бросила мать в раннем возрасте, беспокойный семейный климат и изнасилование. По словам К., её приёмная мать никогда не хотела обсуждать вопрос о том, что от неё отказалась собственная мать. Это дошло вплоть до возникновения настоящего табу в семье – одного из многих других табу. К тому же, начиная с 8-летнего возраста, К. жила в тревожном семейном климате, испытывая постоянную тревогу потерять свою мать: её мать страдала хронической депрессией и несколько раз пыталась совершить самоубийство.

Ещё одно травматическое событие произошло с К. в возрасте 14-ти лет, когда её изнасиловал её двоюродный брат во время летних каникул в доме их бабушки и дедушки. Во время происходящего К. отсутствовала эмоционально и телесно, она замечала лишь через окно комнаты светящиеся фары машин, которые проносились по дорогам. К. оставалась равнодушной и невозмутимой, она не кричала, ничего не говорила и начала плакать лишь после ухода её брата из комнаты. На следующий день жизнь шла своим чередом, будто и ничего не произошло. «*Я забыла всё, что произошло*», – говорила К. во время сеансов.

Забывание

История К. пронизана красной нитью забываний, которые постоянно присутствуют в её речи во время сеансов, в моменты диссоциации или же в её стихах. Она часто отвечает подобным образом: «*Что-то случилось, но я забыла что именно*», или же «*Я это забыла. Я намеренно это забыла*». В своих стихах К. также постоянно говорит о том, что она что-то забыла: забыла сказать, забыла жить, она «применяет амнезию», согласно её собственному выражению. Она размышляет о смысле жизни, смерти, существования, о влечениях и обиде, подчёркивая то, что она очень далека от своих желаний и вынуждена пребывать в постоянной борьбе с самой собой. Ниже мы рассмотрим, как феномен забывания может нам помочь лучше понять функционирование К.

Пересмотр клинического случая

Почему некоторые субъекты постоянно сталкиваются с забыванием? Почему К. за-

бывает события из своей жизни? Если мы обратимся к Фрейду, который показывал связь между забыванием и психическим конфликтом, то мы можем предположить, что К. забывает те события из своей жизни, которые представляют собой психических конфликт и которые она неспособна проработать. Таким образом, мы можем предположить, что она использует забывание как защитный механизм. Во время сеансов К. часто просила повторить то, что я ей сказала, объясняя это тем, что она забыла. Забывание, как и диссоциативный эпизод, – это феномены, которые психика использует как способ защититься, выражая при этом чувство, будто субъект не присутствовал во время того или иного события. Иначе говоря, возникает чувство, будто бы субъект отсутствовал во время события. Учитывая, что с целью защиты психика тратит огромное количество энергии, что приводит к физическому и психическому истощению человека, мы можем отныне предположить, что забывание позволяет К. защититься от того, что кажется ей невыносимым, и от того, что не может быть проработано или интегрировано. Её неоспоримое физическое истощение объясняется и очень затратными психическими процессами. Эмоции и мысли К. заморожены, будто под действием анестезии, и мы можем предположить, что с помощью забывания она пытается стереть свои тревожные мысли. Фрейд (1914) посвящает целую часть своих текстов вопросу воспоминания и забывания, и говорит нам, что забывание впечатления и опыта становится «камнем преткновения» в процессе работы. Но не стоит понимать этот «камень преткновения» как простое вытеснение. Фрейд говорил о первичном следе, о том, каким он был на момент события, и о том, что переживание пациентом этого самого момента может помочь перейти с бессознательного в сознательное. Мы можем говорить о таких аспектах следа как схожесть, иллюзия, ошибка, о лживом или обманчивом характере следа, поскольку он остаётся на месте события, на месте правды, на месте Вещи.

Развивая идею забывания, заметим, что в истории К. есть эпизоды, которые не оставляют следов: некоторые семейные события (как например, попытки самоубийства её матери) были, безо всяких сомнений, чрезвычайно болезненными и пугающими ситуациями для девочки-подростка. Тем не менее, реакция К. во время сеансов вынуждает нас думать, что она пытается стереть эти эпизоды со своей памяти. Будто бы «следы преступлений», совершённых

её матерью, должны быть стертymi. Таким образом, психика не позволяет фиксацию следов, применяя процесс стирания, который может быть рассмотрен в данном случае как защитный механизм.

Мы можем выдвинуть гипотезу о том, что процесс стирания действует здесь на нескольких уровнях: во-первых, субъект стирает со своей памяти болезненный опыт пережитого (повторяющиеся забывания); во-вторых, учитывая некий пробел, или недостаток, в интроецированной структуре, субъект не может интегрировать события своей жизни, а значит «фиксация следов» невозможна; в-третьих, субъект пытается отыграть этот процесс стирания в своём творчестве и через своё тело. Для лучшего понимания этих разных уровней динамики стирания как защитного процесса обратимся к некоторым клиническим данным, выявленным во время сеансов с К.

К. находится под доминированием властвующего и всемогущего материнского объекта, которому она не способна противоречить. Это доминирование спровоцировало торможение спонтанности, торможение всех её влечений, что, в свою очередь, спровоцировало стирание и блокировку активности, мысли, а также и стирание собственного Я. Во время сеансов К. часто молчала, демонстрируя некую форму блокировки в выражении своих эмоций, и нуждалась в помощи в наименовании своего аффективного состояния. Она часто говорила о депрессиях своей матери, о её всемогуществе, о её неспособности оставить К. в покое и перестать звонить ей каждый день. Сама же К. не могла прервать эти бесконечные звонки и контроль. Мы можем наблюдать здесь объектные отношения анаклитического типа, в частности, потому что у К. происходит распад, как только она оказывается одна, без поддержки Другого (оказавшись одной в своей квартире, она употребляет большое количество алкоголя, чаще всего пива, или же неконтролируемо поглощает большое количество еды). К. постоянно необходимо иметь по близости объект, позволяя Другому управлять её жизнью, сохраняя её психоаффективное равновесие. Вопрос сепарации в истории К., или скорее её неспособности выносить сепарацию, занимает центральное место. Она до сих пор не может окончательно покинуть родительский дом, а её «болезнь» стала официальным предлогом, чтобы родители не бросали её. Такой способ позволяет ей продерживать связь с объектом. Казалось бы, что она

сможет сепарироваться от своей матери только через обесценивание последней.

А. Грин в своём тексте «Работа негатива» говорит о «чувстве самоисчезновения Я», встречающегося у некоторых пациентов, которых бросали родители, а также у пациентов, переживших физическую или аффективную сепарацию от матери, или же имевших опыт общения с «недоступной» матерью (Green, 1993, 295). В случае депрессии матери ребёнок защищается от нарциссической утраты через дезинверсирование, которое стирает след объекта, и через идентификацию с пустой, с психически отсутствующей матерью. В данном тексте А. Грин формулирует гипотезу о том, что всё происходит так, будто бы Я неудержимо затягивается в течение объекта, который сам тоже пребывает в процессе отдаления и отчуждения, эпизодически присутствуя до того, как исчезнет полностью» (Green, 1993, 298). Таким образом, всемогущий и вездесущий материнский объект, который, всё же, не может обеспечить функциями холдинга и контейнирования, провоцирует торможение аффектов у субъекта, который инкорпорировал этот объект и запустил механизм самостирания. Идентификация с депрессивной матерью и жизнь под её законом провоцирует стирание себя с мазохистской тенденцией.

Таким образом, похоже, что в случае отсутствия инвестирования со стороны материнского объекта, механизм стирания запускается с самого начала отношений мать-ребёнок. Субъект использует стирание как защитный механизм против существующих ограничений в отношениях с материнским объектом, проявляя депрессивные составляющие и торможение какой-либо активности. Кроме того, мы наблюдаем идентификацию с матерью, когда К. выбирает те же места для совершения попыток самоубийства, но эти попытки самоубийства могут также быть поняты как стирание себя. К. пытается всеми возможными способами стереть себя. Говоря о её теле, стоит подчеркнуть, что К. страдала от анорексии, булимии, алкогольной зависимости, где потеря веса и контроля над собой могут быть расценены как попытка самостирания. Данный механизм самостирания проявляется и в том, какие именно картинки/фотографии она клеит в свой дневник. Отметим, что на большинстве фотографий показаны девушки со стёртым лицом или телом. Зритель видит только контур, силуэт тела, покрытое длинными волосами лицо, или же голову персонажа, которая повёрнута так, что зритель не видит ни одной черты лица. На-

верняка, речь идёт об отсутствии материнского лица, о котором К. ничего не помнит, но именно это она и отыгрывает в фотографиях и стихах, посвященных той, кто её бросила. Вместе со стиранием материнского лица и памяти, К. стирает и саму себя. Таким образом, мы можем предположить, что стихи представляют собой попытку репрезентации проблематики стирания.

Видмер-Перну (Widmer-Perrenoud, 2012, 848) понимает феномен стирания себя как выражение нарциссического расстройства, а значит расстройства либидинального инвестирования в Я, эмоционального и когнитивного отношения к себе самому. Согласно нему, механизмы, которые провоцируют стирание, работают на двух уровнях развития: во время анальной стадии, но также и начиная с самой ранней стадии. Если во время анальной стадии, когда происходит сепарация от объекта и приобретение самостоятельности, субъект столкнётся с неким недостатком в построении процесса присвоения своих собственных желаний, то он запустит механизм вытеснения, подавления желания демонстрации своего Я, желания показаться. Именно запуск этих механизмов в дальнейшем и спровоцирует самостирание субъекта. Следовательно, речь идёт о подавлении Я, которое сдаётся перед жестокостью и давлением со стороны Сверх-Я и Оно. В случае поглощения «горем» Я обедняется посредством сильнейшего подавления аффектов (Widmer-Perrenoud, 2012, 849). Именно это мы и наблюдаем у К., когда её практически незаметно, когда она говорит о своём бессилии и об отсутствии какого-либо аффекта. Похоже, что она «погружена» в горе, которое подавляет все её желания, инкорпорируя объект, который пытается стереть субъекта изнутри.

Запись следов

Говоря о некоем пробеле в записи следов психикой, стоит сначала рассмотреть понятие следа в психоаналитическом дискурсе, в рамках которого он занимает центральное место. Термин «след» относится к тому, что отражает прошлые события в жизни субъекта, делая из него пространственно-временное явление: события заканчиваются, а след остаётся (Assoun). Фрейд использовал термин «мнезический след» (или «мнезический образ») для описания того, как перцептивный образ записывается в психику через ассоциативный процесс, и где перцептивные образы ассоциируются друг с другом в памяти. В своём тексте «Заметки о вечном блокноте» 1925 года Фрейд пишет, что мнезические следы хранятся в разных системах, оставаясь там по-

стоянно, и повторно активируются только после того, как они инвестируются (Laplanche & Pontalis, 1973). Эти следы могут внезапно появляться при вспоминании какого-то события или при определённом контексте, благодаря свободным ассоциациям, которые активизируют воспоминания о прошедших событиях, тогда как в другом контексте они вполне могли бы продолжать находиться неподвижными в самых глубоких слоях психики. Для того чтобы лучше понять механизм записи следов, обратимся к тому, что Дидье Анзьё называет «Я-кожа» (Anzieu, 1995), и увидим, как тело может выступать в качестве пространства, на которое простираются психические функции, и где Я простирается на я-телесном. Я-Кожа поддерживает и психику, то, что Винникотт описал под термином *холдинг* (Winnicott, 1980). Первичная идентификация с «объектом, который поддерживает» необходима для построения первого психического конверта, на который смогут записываться последующие события, следы. Вначале этот психический конверт является внешним, но впоследствии он интериоризируется, благодаря чувству целостности объекта. Повторяющиеся забывания К. отсылают нас к концепту «Я-кожа сито» Анзьё (Anzieu, 1995), согласно которому сам конверт существует, но его целостность прерывается дырами. Субъекту становится трудно сохранять свои мысли и воспоминания, поскольку они проникают в отверстия и не остаются в конверте. Это вызывает беспокойство и чувство пустоты, которые подталкивают субъекта искать всеми возможными путями, в том числе и агрессивными, способ подтвердить своё существование.

Обратимся теперь к самой структуре, которая позволяет совершить запись следов и носит различные наименования: конверт, контейнирующий объект, рамочная структура Я. Все эти названия – метафоры, которые показывают, что есть что-то, что обеспечивает некое чувство подтверждения своего собственного существования. Это может быть местом у Другого, которое позволяет «записываться», «размещаться» и фиксировать следы. Именно в конструкции этого процесса и происходит некий пробел у пограничного субъекта.

Одной из функций психической кожи является контейнирование. Мы можем обратиться к концепту контейнирующего объекта и модели «контейнер-контейнируемое» Биона (Guignard, 2014), которая описывает, насколько важно младенцу иметь контейнирующий объект, свою мать, которая будет способной удерживать стра-

хи и тревогу, принимать внутренний страх своего ребёнка, бета-элементы, а значит его волнения и все те невыносимые для ребёнка чувства, и затем трансформировать их на альфа-элементы, которые станут доступными для мышления. Блон подчеркивает, что в случае отсутствия такого контейнирующего объекта ребёнок сталкивается с «безымянным ужасом».

Эстер Бик также описывает функцию кожи в жизни младенца, где идентификация младенца с контейнирующим объектом необходима для того, чтобы в дальнейшем чувствовать себя достаточно контейнированным, а значит целостным. Контейнирующий объект ощущается как кожа, тогда как вторая кожа является результатом некоего недостатка в конструкции первого слоя кожи, когда контейнирующий объект не был интроецирован, что порождает псевдонезависимость и насильственное поведение у детей. Концепт «рамочной структуры» А. Грина (Green, 2011) вместе с первичным нарциссизмом описывает переходное пространство, которое становится интериоризацией материнской рамки. Выступая одновременно в роли границы и связи между внутрисубъективным и межсубъективным, данная рамочная структура позволяет положить начало репрезентативному функционированию у субъекта. Интегрируя первичный объект, субъект получает возможность сам творить репрезентации и приобретает способность управлять ими. Следовательно, это понятие лежит в сердце функционирования репрезентаций.

В заключение следует добавить, что К. не смогла интериоризировать так называемую первичную материнскую рамку, что и подталкивает её к постоянным симбиотическим отношениям с объектом даже во взрослом возрасте, и что заставляет её всегда находиться в поисках нарциссического подкрепления. Ей нужен Другой, который будет для неё зеркалом и это нас отсылает к идеям Р. Руссийона (René Roussillon, 2016), психоаналитика, профессора клинической психологии, который полагает, что психолог может стать для пациента зеркалом негатива себя. В свою очередь, М. Коркос (Corcos, 2008) говорит о «разбитом зеркале» в случаях, когда мать не способна гарантировать жизнеспособность ребёнка, учитывая, что её взгляд должен выполнять двойную функцию: контейнировать все страхи ребёнка и быть для него одновременно зеркалом. Исходя из этого, мы можем предположить наличие пробела, некоего недостатка, во время формирования стадии зеркала у К., в процессе развития её собственной идентичности, что отсылает нас к образу «мёртвой матери» А. Грина. Это особенно характерно для матерей, для которых ребёнок является убежищем от своих собственных неурядиц. Таким образом, изменение настроения и психическая нестабильность матери впитываются ребёнком и находятся практически у истоков развития расстройств у ребёнка. К. нужен Другой, который станет для неё опорой и сможет помочь в построении своей идентичности, ибо без Другого построение Я невозможно.

Литература

- 1 Amati-Mehler, J. Inscription psychique et trace mnésique // *Revue française de psychanalyse*. – 2009. – Vol. 73(5). – p. 1641-1647.
- 2 Ansermet, F. Trace et objet, entre neurosciences et psychanalyse // *La cause freudienne*. – 2009. – (71). – p. 170-174.
- 3 Anzieu D. *Le Moi-peau*. – Paris : Dunod, 1995.
- 4 Assoun, P.-L. Le sujet de l'oubli selon Freud. – 1989. – p. 97-111. In : *Communications*.
- 5 Aulagnier P. Se construire un passé. Exposé théorique // *Adolescence*. – 2015. – T. 33(4). – pp. 713-740.
- 6 Azoulay, C., Emmanuelli, M. Psychanalyse temporalité psychique à l'adolescence : étude comparative entre sujets tout venant et sujets au fonctionnement limite, au Rorschach et au TAT // *La psychiatrie de l'enfant*. – 2014. – Vol. 57(1). – pp. 157-179.
- 7 Bergeret, J. La dépression et les états limites. – Paris : Payot, 1992.
- 8 Bianchi, F. La notion de trace perceptive dans la compréhension de la clinique des enfants avec conduites autodestructrices // *La psychiatrie de l'enfant*. – 2007. – Vol. 50(1). – p. 97-124.
- 9 Botbol, M. Une «psychothérapie par l'environnement». Soigner les états limites au quotidien // *Enfances & Psy*. – 2000. – Num. 12(4). – p. 96-104.
- 10 Botbol M., Balkan T. Etats limites en institution : une psychothérapie par «l'environnement» // *Psychothérapie*. – 2006. – (Vol. 26). – p. 15-20.
- 11 Braconnier, A. Entretien avec Jean Bergeret // *Le carnet PSY*. – 2004. – 93(7). pp. 33-41.
- 12 Brun, A. Sexuel infantile et processus créateur // *Revue française de psychanalyse*. – 2016. – Vol. 80(1). – p. 232-237.
- 13 Charrier P., Hirschelmann A. *Les états limites*. – Paris: Armand Colin, 2015.

- 14 Ciccone, A. Enveloppe psychique et fonction contenant : modèles et pratiques. Cahiers de psychologie clinique. – 2001. – (2). – pp. 81-102.
- 15 Corcos, M. La mémoire et l'oubli, de la psychanalyse aux neurosciences // Le carnet PSY. – 2008. – 125(3). p. 32-35.
- 16 Corcos, M. La terreur d'exister. Fonctionnements limites à l'adolescence. – Paris : Dunod, 2009.
- 17 Cupa, D. Tendresse au négatif // Le carnet PSY. – 2007. – (5). p. 27-33.
- 18 Delaunay, P. Traumatisme et psychanalyse // VST – Vie sociale et traitements. – (2001). – 70(2). – p. 9-13.
- 19 Estellon, V. (2010). Les états limites. Presses Universitaires de France.
- 20 Freitas Pinéa A. C., Bonafé Sei M. False Self and spontaneous gesture in psychoanalytic psychotherapy of an adopted child // Brazilian Journal of Psychotherapy. – 2015. – Vol. 17(1). – p. 69-82.
- 21 Green, A. La folie privée. Psychanalyse des cas-limites. – Paris : Gallimard, 1990.
- 22 Green, A. Le travail du négatif. – Paris, Editions de Minuit, 1993
- 23 Green, A. The central phobic position: a new formulation of the Free Association Method // International Journal of Psychoanalysis. – 2001. – (3). – p. 45-83.
- 24 Green, A. Les cas limite. De la folie privée aux pulsions de destruction et de mort // Revue française de psychanalyse. – 2011. – 75(2). – p. 375-390.
- 25 Guignard, F. Bion, un penseur en quête de pensées // Le Coq-héron. – 2014. – 1(216). – p.17-28.
- 26 Guilé, J.-M. Intérêt de la notion d'enveloppe psychique dans la compréhension des états limites de l'adolescence // Perspectives Psy. – 2004. – Vol. 43(4). – p. 275-278.
- 27 Gunderson, J. G. Borderline Personality Disorder : Ontogeny of a Diagnosis // The American Journal of Psychiatry. – 2009. – p. 530-539.
- 28 Haynal, A. Enfance perdue – enfance retrouvée // Psychothérapies. – 2010. – Vol. 30(3). – p. 115-122.
- 29 Isaacs, S. The nature and function of phantasy // International Journal of Psychoanalysis. – 1948. – p. 73-97.
- 30 Juignet, P. Lacan, le symbolique et le signifiant // Cliniques méditerranéennes. – 2003. – (68). – p. 131-144.
- 31 Jung, J., & Roussillon, R. L'identité et le « double transiotionnel » // Revue française de psychanalyse. – 2013. – 4(77). – p. 1042-1054.
- 32 Kernberg, O. Les troubles limites de la personnalité. – Toulouse Privat, 1989.
- 33 Laplanche, J., & Pontalis, J.-B. Vocabulaire de la psychanalyse. – Paris, PUF, 1973.
- 34 Lucchelli, J. P., & Fajnwaks, F. Une clinique de la psychose ordinaire // L'information psychiatrique. – 2009. – Vol. 86. – p. 405-411.
- 35 Mancini, R. La pensée clinique « d'Andrée Green » // Revue française de psychanalyse. – 2004. – 68. – p. 287-298.
- 36 Marcelli, D. La « trace anti-mnésique » // Hypothèses sur le traumatisme psychique chez l'enfant. L'information psychiatrique. – 2014. – 6(90). – p. 439-446.
- 37 O'Donohue, W. T., Fowler, K. A., & Lilienfeld, S.O. Personality disorders : toward the DSM-V. Los Angeles SAGE Publications, 2007.
- 38 Paris, J. Borderline personality disorder. CMAJ, 2005. – 12(172). – p. 1579-1583.
- 39 Perugi, G., Fornaro, M., & S. Akiskal, H. Are atypical depression, borderline personality disorder and bipolar II disorder overlapping manifestations of a common cyclothymic diathesis? // World Psychiatry. – 2011. – Vol. 10(1). – p. 45-51.
- 40 Roussillon, R. Situations et configurations transférentielles limites // Filigrane. – 1999. – 8(2). – p. 100-120.
- 41 Roussillon, R. Paradoxes et situations limites de la psychanalyse. – Paris : Presses Universitaires de France, 2005.
- 42 Roussillon, R. Pour introduire le travail sur la symbolisation primaire // Revue française de psychanalyse. – 2016. – 80(3). – p. 818-831.
- 43 Scarfone, D. (s. d.). Repetition: between presence and meaning. Gate Research.
- 44 Schafer-Mutarabayire, A. Souffrances identitaires narcissiques ou le Self dans tous ces états // Cahiers de Gestalt-thérapie. – 2009. – (2). – p. 195-2181.
- 45 Urribarri, F. Une métapsychologie de la représentation // Libres cahiers pour la psychanalyse. – 2005. – (1). – p. 121-129.
- 46 Widmer-Perrenoud, M. L'effacement de soi, une forme spécifique de trouble narcissique. Considérations sur la dynamique du processus, modalités techniques. Revue française de psychanalyse. – 2012.- 3(76). – p. 847-861.
- 47 Winnicott Donald Woods. Jeu et réalité : l'espace potentiel. Paris : Gallimard, 1980.
- 48 Wirth-Cauchon, J. Women and borderline personality disorder : symptoms and stories. – New Brunswick, Rutgers University Press, 2001.

References

- 1 Amati-Mehler, J. (2009). Inscrition psychique et trace mnésique. Revue française de psychanalyse, Vol. 73(5), 1641-1647.
- 2 Ansermet, F. (2009). Trace et objet, entre neurosciences et psychanalyse. La cause freudienne, (71), 170-174.
- 3 Anzieu, D. (1995). Le Moi-peau. Paris : Dunod.
- 4 Assoun, P.-L. (1989). Le sujet de l'oubli selon Freud (p. 97-111). In : Communications.
- 5 Aulagnier, P. (2015). Se construire un passé. Exposé théorique. Adolescence, T. 33(4), 713-740.
- 6 Azoulay, C., & Emmanuelli, M. (2014). Psychanalyse temporalité psychique à l'adolescence : étude comparative entre sujets tout venant et sujets au fonctionnement limite, au Rorschach et au TAT. La psychiatrie de l'enfant, Vol. 57(1), 157-179.
- 7 Bergeret, J. (1992). La dépression et les états limites. Paris : Payot.

- 8 Bianchi, F. (2007). La notion de trace perceptive dans la compréhension de la clinique des enfants avec conduites autodesstructrices. *La psychiatrie de l'enfant*, Vol. 50(1), 97-124.
- 9 Botbol, M. (2000). Une « psychothérapie par l'environnement ». *Soigner les états limites au quotidien. Enfances & Psy*, Num. 12(4), 96-104.
- 10 Botbol, M., & Balkan, T. (2006). Etats limites en institution : une psychothérapie par « l'environnement ». *Psychothérapie*, (Vol. 26), 15-20.
- 11 Braconnier, A. (2004). Entretien avec Jean Bergeret. *Le carnet PSY*, 93(7), 33-41.
- 12 Brun, A. (2016). Sexuel infantile et processus créateur. *Revue française de psychanalyse*, Vol. 80(1), 232-237.
- 13 Charrier, P., & Hirschelmann, A. (2015). *Les états limites*. Paris : Armand Colin.
- 14 Ciccone, A. (2001). Enveloppe psychique et fonction contenant : modèles et pratiques. *Cahiers de psychologie clinique*, (2), 81-102.
- 15 Corcos, M. (2008). La mémoire et l'oubli, de la psychanalyse aux neurosciences. *Le carnet PSY*, 125(3), 32-35.
- 16 Corcos, M. (2009). La terreur d'exister. *Fonctionnements limites à l'adolescence*. Paris : Dunod.
- 17 Cupa, D. (2007). Tendresse au négatif. *Le carnet PSY*, (5), 27-33.
- 18 Delaunay, P. (2001). Traumatisme et psychanalyse. *VST – Vie sociale et traitements*, 70(2), 9-13.
- 19 Estellon, V. (2010). *Les états limites*. Presses Universitaires de France.
- 20 Freitas Pinéa, A. C., & Bonafé Sei, M. (2015). False Self and spontaneous gesture in psychoanalytic psychotherapy of an adopted child. *Brazilian Journal of Psychotherapy*, Vol. 17(1), 69-82.
- 21 Green, A. (1990). *La folie privée*. Psychanalyse des cas-limites. Paris : Gallimard.
- 22 Green, A. (1993). *Le travail du négatif*. Paris, Editions de Minuit.
- 23 Green, A. (2000). The central phobic position: a new formulation of the Free Association Method. *International Journal of Psychoanalysis*, (3), 45-83.
- 24 Green, A. (2011). Les cas limite. De la folie privée aux pulsions de destruction et de mort. *Revue française de psychanalyse*, 75(2), 375-390.
- 25 Guignard, F. (2014). Bion, un penseur en quête de pensées. *Le Coq-héron*, 1(216), 17-28.
- 26 Guilé, J.-M. (2004). Intérêt de la notion d'enveloppe psychique dans la compréhension des états limites de l'adolescence. *Perspectives Psy*, Vol. 43(4), 275-278.
- 27 Gunderson, J. G. (2009). Borderline Personality Disorder : Ontogeny of a Diagnosis. *The American Journal of Psychiatry*, 530-539.
- 28 Haynal, A. (2010). Enfance perdue – enfance retrouvée. *Psychothérapies*, Vol. 30(3), 115-122.
- 29 Isaacs, S. (1948). The nature and function of phantasy. *International Journal of Psychoanalysis*, 73-97.
- 30 Juignet, P. (2003). Lacan, le symbolique et le signifiant. *Cliniques méditerranéennes*, (68), 131-144.
- 31 Jung, J., & Roussillon, R. (2013). L'identité et le « double transiotionnel ». *Revue française de psychanalyse*, 4(77), 1042-1054.
- 32 Kernberg, O. (1989). *Les troubles limites de la personnalité*. Toulouse Privat.
- 33 Laplanche, J., & Pontalis, J.-B. (1973). *Vocabulaire de la psychanalyse*. Paris, PUF.
- 34 Lucchelli, J. P., & Fajnwaks, F. (2010). Une clinique de la psychose ordinaire. *L'information psychiatrique*, (Vol. 86), 405-411.
- 35 Mancini, R. (2004). La pensée clinique « d'Andrée Green ». *Revue française de psychanalyse*, (68), 287-298.
- 36 Marcelli, D. (2014). La « trace anti-mnésique ». Hypothèses sur le traumatisme psychique chez l'enfant. *L'information psychiatrique*, 6(90), 439-446.
- 37 O'Donohue, W. T., Fowler, K. A., & Lilienfeld, S. O. (2007). *Personality disorders : toward the DSM-V*. Los Angeles SAGE Publications.
- 38 Paris, J. (2005). Borderline personality disorder. *CMAJ*, 12(172), 1579-1583.
- 39 Perugi, G., Fornaro, M., & S. Akiskal, H. (2011). Are atypical depression, borderline personality disorder and bipolar II disorder overlapping manifestations of a common cyclothymic diathesis? *World Psychiatry*, Vol. 10(1), 45-51.
- 40 Roussillon, R. (1999). Situations et configurations transférentielles limites. *Filigrane*, 8(2), 100-120.
- 41 Roussillon, R. (2005). Paradoxes et situations limites de la psychanalyse. Paris : Presses Universitaires de France.
- 42 Roussillon, R. (2016). Pour introduire le travail sur la symbolisation primaire. *Revue française de psychanalyse*, 80(3), 818-831.
- 43 Scarfone, D. (s. d.). Repetition: between presence and meaning. *Gate Research*.
- 44 Schafer-Mutarabayire, A. (2009). Souffrances identitaires narcissiques ou le Self dans tous ces états. *Cahiers de Gestalt-thérapie*, (2), 195-2181.
- 45 Urribarri, F. (2005). Une métapsychologie de la représentation. *Libres cahiers pour la psychanalyse*, (1), 121-129.
- 46 Widmer-Perrenoud, M. (2012). L'effacement de soi, une forme spécifique de trouble narcissique. *Considérations sur la dynamique du processus, modalités techniques*. *Revue française de psychanalyse*, 3(76), 847-861.
- 47 Winnicott Donald Woods. (1980). *Jeu et réalité : l'espace potentiel*. Paris : Gallimard.
- 48 Wirth-Cauchon, J. (2001). *Women and borderline personality disorder : symptoms and stories*. New Brunswick, Rutgers University Press.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Раздел 1

Психология Психология

<i>Aumaganbetova O.H., Ganieva Sh., Adilova E.T., Bimaganbetova Zh.T.</i> The Interrelation of Emotional Combustion with Personal Features (On the Example of Employees of the Fire Service of the Republic of Kazakhstan).....	4
<i>Барабанова Е.И., Дергачёва Е.В., Мацкевич И.К., Стельмах С.А.</i> Специфика проведения интервью для оценки психического здоровья подростков в конфликте с законом	13
<i>Тапалова О.Б.</i> Корреляция показателей потребности в достижении и мотивации достижения с личностными факторами в группе студентов и менеджеров.....	26
<i>Tashimova F.S., Kalipanova M.K., Amanzhanova G.B.</i> Correlation between emotional intelligence and tolerance in students' communication.....	37
<i>Tokhniyazov R.R., Kamzanova A.T.</i> Theories of attention in domestic and western psychology.....	46
<i>Трубников В.П.</i> Влияние стилей совладающего (coping) поведения на ценностно-смысловые аспекты и стрессоустойчивость индивидуума.....	56

2-бөлім Раздел 2

Социология Социология

<i>Әбдікерова Г.О., Әмірбекова Г.Е.</i> Аутизм синдромды балалармен жұмыс жасаудың ерекшеліктері.....	72
<i>Авсыдыкова Қ.Ә., Морозова Т.А.</i> Қазақстан Республикасында балалық шақты қорғауды қамтамасыз ету	79
<i>Асаубек С.С.</i> Латын әліпбиіне көшу: қазақ тілінің түпнұсқалығының ерекшелігі	88
<i>Жаназарова З.Ж.</i> Общество потребления и городское пространство.....	95
<i>Рахимбеков К.Е., Абдикерова Г.О.</i> Теоретические основы исследований бездомности.....	102
<i>Сарыбаева И.С., Болат Ж.Б.</i> Маскүнемдіктің әлеуметтік патологиялық аспектілері мінез-құлық формасы ретінде.....	113
<i>Сарыбаева И.С., Балмағанбет Б.Ж.</i> Балалар үйі түлектерінің әлеуметтік бейімделу мәселелерін шешудегі сүйемелдеу жүйесі	124
<i>Төлегенов А.Т.</i> Қазақ тіліндегі интернет-ресурстар арқылы қоғамдағы үш тілдік саясат туралы қоғамдық пікірлердің қалыптасуы	132

3-бөлім Раздел 3

Шетелдік әріптестердің Статьи зарубежных мақалалары коллег

<i>Vinnikov D., Romanova Zh., Dushpanova A., Absatarova K., Utepbergenova Zh., Ualiyeva A., Dr. Kaushal K Tiwari</i> Predictors of physical activity in Kazakhstan university students.....	144
<i>Ли А.В., Аймағанбетова О.Х., Короткова-Рикварт Н.</i> Когнитивно-бихевиоральный подход к исследованию особенностей суицидального поведения подростков в Казахстане	153
<i>Slanbekova G.K., Kabakova M.P., Man Ch. Chung</i> The Experience of Adaptation of V. Fisher's Questionnaire «Divorce Adjustment Scale» in Kazakhstan.....	163
<i>Шевченко-Эвен Ж., Рабейрон Т.</i> Стирание как защитный механизм у пограничного субъекта (на примере клинического случая).....	173

CONTENTS

Section 1 Psychology

<i>Aymaganbetova O.H., Ganieva Sh., Adilova E.T., Bimaganbetova Zh.T.</i> The Interrelation of Emotional Combustion with Personal Features (On the Example of Employees of the Fire Service of the Republic of Kazakhstan).....	4
<i>Barabanova Y.I., Dergachyova Y.V., Matskevich I.K., Stelmakh S.A.</i> Specificity of Conducting Interviews for the Mental Health of Adolescents in Conflict with the Law	13
<i>Tapalova O.B.</i> Correlation of Indicators of the Need for Achievement and Achievement Motivation with Personal Factors in a Group of Students and Managers.....	26
<i>Tashimova F.S., Kalipanova M. K., Amanzhanova G.B.</i> Correlation between Emotional Intelligence and Tolerance in Students' Communication	37
<i>Tokhniyazov R.R., Kamzanova A.T.</i> Theories of Attention in Domestic and Western Psychology.....	46
<i>Trubnikov V.P.</i> Impact of Coping Behavior Styles on Axiological Aspects and Stress Resistance of Individual.....	56

Section 2 Sociology

<i>Abdikerova G.O., Amirbekova G.Y.</i> Features of Working with Autistic Children	72
<i>Avsydykova K.A., Morozova T.A.</i> Protection of Children in the Republic of Kazakhstan	79
<i>Assaubek S.S.</i> Transition to the Latin Alphabet: Peculiarities of Language Authenticity.....	88
<i>Zhanazarova Z. J.</i> The Consumer Society and Urban Space.....	95
<i>Rakhimbekov K.E., Abdikerova G.O.</i> Theoretical Frameworks of Homelessness Research.....	102
<i>Sarybaeva I.S., Bolat Zh.B.</i> Social-Pathological Aspects of Alcoholism as a Form of Human Behavior	113
<i>Sarybaeva I.S., Balmaganbet B.Z.</i> System of Support in Solving Problems of Social Adaptation of Graduates of Orphanages	124
<i>Tolegenov A.T.</i> Forming Public Opinion on the Policy of Trilingualism through Kazakh-Language Internet Resources.....	132

Section 3 Articles of foreign colleagues

<i>Vinnikov D., Romanova Zh., Dushpanova A., Absatarova K., Utepbergenova Zh., Ualiyeva A., Kaushal K Tiwari</i> Predictors of Physical Activity in Kazakhstan University Students	144
<i>Li A.V., Aimagambetova O.Kh., Korotkova-Rikvart N.</i> Approach to the Study of the Specific Features of Suicidal Behavior of Adolescents in Kazakhstan	153
<i>Slanbekova G.K., Kabakova M.P., Man Ch. Chung</i> The Experience of Adaptation of V. Fisher's Questionnaire «Divorce Adjustment Scale» in Kazakhstan.....	163
<i>Shevchenko-Even Zh., Rabeyron Th.</i> Erasing as Defense Mechanism of Borderline Subject (Through the Example of Clinical Case)	173

УСПЕЙТЕ ПОДПИСАТЬСЯ НА СВОЙ ЖУРНАЛ

АКЦИЯ!!!

**Каждому подписчику
ПУБЛИКАЦИЯ СТАТЬИ
БЕСПЛАТНО!!!**

- Акция действительна при наличии квитанции об оплате годовой подписки.
- Статья должна соответствовать требованиям размещения публикации в журнале.
- Статья печатается в той серии журнала, на которую подписался автор.
- Все нюансы, связанные с публикацией статьи, обсуждаются с ответственным секретарем журнала.

Издательский дом
«Қазақ университеті»
г. Алматы,
пр. аль-Фараби, 71
8 (727) 377 34 11, 221 14 65

АО «КАЗПОЧТА»
г. Алматы,
ул. Богенбай батыра, 134
8 (727 2) 61 61 12

ТОО «Евразия пресс»
г. Алматы,
ул. Жибек Жолы, 6/2
8 (727) 382 25 11

ТОО «Эврика-пресс»
г. Алматы,
ул. Кожамкулова, 124, оф. 47
8 (727) 233 76 19, 233 78 50